Tartalom

LI. ÉVFOLYAM, 11. SZÁM

1997. NOVEMBER

JUNG KÁROLY: Egy költőre: enumeráció 3
PINTÉR LAJOS: Tengerre néz ki ablakom 5
DARVASI LÁSZLÓ: A könnymutatványosok legendája (regényrészlet) 7
LÁSZLÓ NOÉMI: az utolsó próbatétel; átváltozás; aurora borealis; Holdfény-szonáta; Történet hézagokkal; Krónika 19
VÖRÖS ISTVÁN: Déli hírek; Vegyél egy napot 23
KISS BENEDEK: Szól a vekker; Hogy hallgatok; Gyümölcsojtó 25
CSEJTEI DEZSŐ–JUHÁSZ ANIKÓ: A fiktív lény halála (Meditációk Unamuno Don Quijote-kommentárja kapcsán) 28
MIGUEL DE UNAMUNO: Don Quijote és Sancho élete (Részlet) 34

„Nem hittem a hittételeket…”

FÖLDESI FERENC: Mélyponton (Németh László 1947. január 19-én írt naplófeljegyzései elé) 49
NÉMETH LÁSZLÓ: Naplórészlet (a Magyar Közösség perének időszakából) 52
VEKERDI LÁSZLÓ: Király István, Lukács György, Németh László (Király István változó Németh László-képéről) 55

ZIMONYI ZOLTÁN: Németh László katedrája 63
TÓBIÁS ÁRON: Az Égető Eszter kiadásának históriája 70
OLASZ SÁNDOR: „Romokból iskolát" (Németh László, Grezsa Ferenc és a Tiszatáj) 75

ÖRÖKSÉG

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN: Szabó T. Attila emlékezete ... 83

„A Tisza-parton mit keresek?"

HOLLÓSI ZSOLT: „A totális színház eszménye vonz" – vallja Szikora János 89

Szerkesztői asztal ..... a belső borítón

ILLUSZTRÁCIÓ

A 44. VÁSÁRHELYI ŐSZI TÁRLAT anyagából a 4., 18., 22., 24., 27., 48., 88. és a 96. oldalon

DIÁKMELLÉKLET

SZIGETI LAJOS SÁNDOR: „Ki titkaidat tudtam"
(Babits Mihály: Jónás könyve)

JUNG KÁROLY

Egy költőre: enumeráció

In memoriam K. I.

Az antikvitás délszaki derűje áradt,
Patroklosz kóborolt az ürüjáráson,
A citátumok nyomában
Elúszott a professzor szép szava.
Böjti szél hordja a szamártövist,
Darvak szava leplezi le a gyilkosokat;
Félhomály a kora ősz tikkadatában,
Diófa bútor mélybarnájából les ki az idő,
A két ujj dohányfüst-patinája;
A mozdulat: ahogy leemelődik
A cipődoboz a birsalmák mellől,
A látogatók beleúsznak a dohány aranyába,
Ószeszek illata, érett, vágott dohányé,
Birsalmáé, érett leányölé: nemes sajtoké,
Patroklosz kóbor tünemény az ürüjáráson,
Elfedi a sziksó idegen rajzolatát;
A kettévált halak nedvező bódulata,
A párák, a gyorsuló lélegzetvételek;
A Barbaricum izzó kisszerűsége,
A poliszém hangzavar a castrum előtt;
Szavak, titokban kihordott verssorok,
Az ujjak dióbarnája között roppanó
Ceruza, golyóstoll, századik cigaretta;
A kitárult lányölek történelmi
Zászlólobogása: bíbora, vöröse, feketéje,

A mostari dohány aranysárgája,
A figyelő tag zászlónyél-erekciója,
A himnuszként csattogó lobogók,
Túl immár minden ésszerű gránicon,
A versül kibukó antik pótcselekvések,
A szavakat bezáró idegen ékezetek,
Külön is hitelesítve az adott szemantikát;
Ószeszek, lányok, zászlók, verssorok,
Kelet-Közép-Európa: a névtábla
Már üresen maradt helye a nagykanyarban.

HÉZSŐ FERENC: VALAKI JÁR A FÁK HEGYÉN

PINTÉR LAJOS

Tengerre néz ki ablakom

Tengerre néz ki ablakom,
tengerre néz ki Hvaron,
ablakban állok, mélyet lélegzem,
hajó érkezzen, várom.
Tenger az is: a fenyőerdő,
tengernyi fenyőt látok,
régi csaták emléke csak:
meglapulón egy várrom.

Tengerre néz ki ablakom,
tengernyi elhullt napra:
elmult tegnapra, évre, évszakra,
huszadik vérszázadra,
évezred-pillanatra:
mohácsi temetőkre, trianon-szemfedőre,
s apámtól dédapámig, szépapámig
ki porlik hanyattdőlve.

Tengerre néz ki ablakom,
anyára, szeretőre,
ki sirva fekszik ágyra,
ki nevetve hideg kőre,
ki vetkezik, ha vétkezik,
s ki ölvén ölelőzne,
ki halálban megelőzne,
s ki engem küld előre.

Tengerre néz ki ablakom,
tengernyi virág-létre:
s a réten virág-népre,

vajvirág, vasvirág, varádics,
vérontófű, vidra- s veronika-virág is
ott fekszik kasza-élen,
s szétszóratván a szélben,
varjutövis, a vétlen.

Tengerre néz ki ablakom,
öbölnyi, kicsi népre
úgy tekintek, mint napra,
napja bár leáldozva,
inka, maja és aszték
csak szellemem maraszt még,
s oszmán birodalomra, szovjet birodalomra,
csak úgy nézek, mint romra.

Tengerre néz ki ablakom,
tengerre, jövendőre.
Hogy mi vár rám és rád is,
megmondhatom előre.
Tengerre néz ki ablakom,
síró csöpp csecsemőre,
kinő majd karma, körme,
s ladik köt ki majd Hvaron,
s révésze lészen Charon.

DARVASI LÁSZLÓ

A könnymutatványosok legendája

(Regényrészlet)

A világkém Rebiülevvel fagyoktól szorongatott havában indul el kicsiny kíséretével Szegedről. A keresztényeknek ez január végét jelenti. Útközben fagyoskodó, de boldog babai dervisekkel találkoznak, akik a szerelem vándorai. Buda felől jönnek és Belgrádba tartanak, mert azt hallották, hogy az a város a legfontosabb hely a világon. Egyikük, egy virágszemű, szép arcú fiú Diamontnak ajándékoz egy üres kalitkát. A lány mosolyog, és nem érti, miért éppen madárlakot emelt ki a fiú a babai derviseket követő szekér jócskán megtömött derekából. Jozef Bezdán se nagyon érti az üzenet lényegét, de amikor a dervisek azt kérdezik tőle, megengedi-e az úr, hogy használják a hóba taposott lábanyomát Szeged irányába, komolyan bólint. Azt viszont rezzenéstelen arccal figyeli, hogy utuk legvégén, az átkelésnél mint ejti a lány a Dunán ejtett lékek egyikébe a kalitkát.

Abdurrahman, aki nem csak bölcs katona, de jó kereskedő is, szeret biztosra menni. Amikor rápillant az utazástól ugyan még elcsigázott, ám láthatóan elégedett Jozef Bezdánra, nyomban sejti, hogy a kém valami roppant fontos tudás birtokába került, míg e legutóbbi kiküldetését megjárta. Hogyan és miképpen, az nem érdekes. Ez akár maradhat a kém titka is. Ám a titok tartalma mindenképpen őt, Abdurrahmant illeti. Méghozzá a legteljesebb részletességgel. Arra gondol az öreg helytartó, hogy ebből a tudásból egyetlen hajszál sem hiányozhat. És a szakállát simogatva elégedetten mosolyog, s fogalma sincs arról, mennyire igaza van. Abdurrahman kedvenc helységében, a rózsaszobában fogadja a világkémet. Szakállát simogatva hever a párnák között, erjesztett fügelevet kortyolgat és dohánylevelet rágcsál. Szomorú eunuch titkárja nesztelenül surran ide-oda a helységben. Abdurrahman megtiltotta, hogy egyetlen rózsaszirom is a padlózatra hulljon. A kém mozdulatlanul áll a pasa előtt. Fáradt és elégedett. Ám ahogy várni lehetett, egyetlen szót sem szól.

– Mutasd magad!

Jozef Bezdán alig követhető mozdulattokkal bújik ki a ruhájából. Arányos felső testén borzalmas sebnyomok sötétlenek. Korbácsnyomok, parazsak lenyomatai, szögek ejtette lyukak tobzódnak a mellkasán, az oldalán és a hátán. Ám a látvány egyáltalán nem elborzasztó. Sőt a rettenetes kínzások lenyomatai Jozef Bezdán szolgálatába álltak. Nem bírtak a férfi kivételes szépségével, most magukat alávetve erősítik azt. Abdurrahman bólint.

– Látom, sokat dolgoztál.

Jozef Bezdán megvonja a vállát.

– Szép a rózsaszál, akit hoztál nekem?

– Azt mondod, nagyon szép.

– S mit gondolsz, mélyre szívhatom az illatát?

– Azt kérdezed, minek tenném? – nevet hangosan, de kelletlenül Abdurrahman. Szürcsöl a fügés pohárból. Az édes levet végigfolyatja a szakállán.

– No és még mindig nem beszélsz?

Abdurrahman megint nevet. Ezúttal azonban valódi kedvvel csinálja.

– Azt mondod, többet mondhatnál bárki másnál?

– Jól van – bólint Abdurrahman és nehézkesen fölemelkedik. S valóban. Az öreg helytartó olyan zavarba ejtő gazdagsággal találja magát szemközt, midőn a kém tekintetének a sugarába áll, hogy azt is nyomban megérti, egyedül képtelen lesz megbirkózni ennyi álommal, költészettel és szépséges hazugsággal. A csudába is a rózsaszirmokkal, a szomorú eunuch titkár már szaladhat is. Abdurrahman a helytartóság hat legjobb írnokáért üzen, akikről köztudomású, hogy már akkor jegyzik a mondatokat, amikor azok még csak gondolat formájában zsibognak a diktáló uruk nyelve hegyén. S amikor az írnokok megérkeznek, a helytartó mind a hatuknak elmondja, hogy olyan munkával bízza meg őket, amelyhez foghatót valószínűleg nem csináltak még, s nyilván nem is fognak. Ám ha elvállalják, amit parancsba nem adhat, és nincs is szándékában adni, éppen a feladat kivételes jellege miatt, nos ha elvállalják, mindenképpen tudniuk kell, hogy a munka elkészülte után nyomban kivégezteti őket. Haláluk gyors lesz és szép. Rövid töprengés után öt írnok elvállalja a feladatot. A hatodik kényszeredett mosollyal rázza a fejét. Abdurrahman bólint. Jól van. Ezt a hatodik írnokot válogatott eunuchok fojtják meg nagyon lassan, hogy azt a pillanatot is elátkozza, amikor megszületett az édesanyja. A másik öt írnok elbúcsúzik egymástól, máris munkához látnak. Körbeveszik Jozef Bezdánt, s ahogy a világkém kinyitja a szemeit, hihetetlenül gyors mozdulatokkal jegyzetelni kezdenek. Olyan fürgén írnak, hogy szabad szemmel nem látni, mikor kezdik és mikor fejezik be a sort. Az átlagos képességű figyelem csak a betűkkel megtelt lapok üresre váltását képes érzékelni. Hanem még ez is túlontúl gyorsnak tetszik. Abdurrahman türelmetlen elégedettséggel tördeli gyűrűktől fénylő, reszketeg ujjait.

Az írnokok voltaképpen egy legendát írnak le. Imígyen hangzik:

Azon napon, amikor Mohamed fölemelkedik a mennyországba, hogy elhozza az embereknek a Korán szavait, egyetlen hajszála visszahull a föld porába. A hajszálra egy jóindulatú, de roppant kíváncsi dzsinn talál rá. A dzsinn olyan boldog, hogy évekig táncol körülötte örömében. Végül aztán fölnyitja. Nem véletlenül hull a hajszál a föld porába. Mohamed benne tartotta a szomorúság titkát, amely a dzsinn kíváncsiságának köszönhetően kiszabadult a vi-

lágba. A dzsinn megrémül s jóvátenné a hibáját. Előbb megpróbálja visszacsempészni az alvó, a mennyországi utazástól alaposan elgyötört Mohamed hajába. Ám a többi hajszál már kiveti, nem fogadja többé ezt az üres, tudásától megfosztott hajszálat. Ekkor a dzsinn a hajszálat megfüröszti Allah leheletében, vagyis örökkévalóvá teszi. Majd pedig egy éppen születendő gyermek hajának adja, akit Alinak hívnak, s akit úgy tart számon a hagyomány, hogy még látja a prófétát és hallja a tanításait. „Mohamed egyetlen hajszála sem veszhet el, ha nem járt a mennyországban, még akkor sem." Így szól erről az esetről a hadith, mert Mohamed fölismeri a gyermek Ali hajában a sajátját, amikor egyszer találkoznak Mekkában. Ezt a hadithot később szorgos, de fantáziátlan hagyománykritikusok kivetik az elfogadottak közül. Éppolyan lelketlenül cselekednek, amiként Mohamed haja emez, elvesztett hajszállal. Hiába. A legenda él, járja a maga útját, mely nem kevésbé szép és igazságos, mint amelyek köré a kánon babérleveleit fonják. Kasszároknak nevezett utcai dalosok, mevlevi és bektasi dervisek, huruti porszemszámolók, dzsinnekkel háló gyógyítóasszonyok, csak a Ramadán alatt boldog szélzsoldosok terjesztik. És Allah, a kegyes, nem haragszik a vakmerőségért. Amikor Ali meghal, Mohamed hajszála egy újszülött fején újra kinő. És ez a hajszál nem véletlenül vándorol az idő oldalán a világban. Tudnivaló, hogy olykor rettenetes uralkodók fejét tiszteli meg, mint például Harun al-Rasid kalifáét, vagy Tamerlánét, akit Sántának, másképpen Timúr Lenknek is hívtak, és aki Ankaránál magát I. Bajezid szultánt is foglyul ejti. Vagy ott van Salamon Sahi fejedelem, azaz II. Szulejmán fején is, aki Mohácsnál saját kezűleg fojtja vízbe a gyaúrok Lajos nevű királyát. Máskor bölcsek halántékából lengedezik a hajszál. Oszmán kalifának, aki szent kezével a Koránt lejegyezte, Al Bukhari hagyománygyűjtőnek, a misztikus al-Ghazalinak vagy Hadzsi Bektasnak is ott ragyogott a fején. Néha nyomorultak és nincstelenek hajába költözik. Egész életükben mezítelen, hímtagjukat vassal átdöfő dervisek, kétszer is ostobák, tévelygők, korán elhaló gyerekek fején reménykedik. Gyilkosok és hitszegők, árulók és a törvényt be nem tartók is megkaphatják Mohamed hajszálát, csakhogy Allah útjára térjenek, s a szívükbe vegyék Isten dicsőségét. A hajszálnak rendeltetése van. Egyszer találkozni fog azzal, aki annyit tud a szomorúságról, mint senki más a földön. Persze ki kételkedhet abban, hogy a könnyről is a Próféta tudta a legtöbbet. Mohamed maga is könnyezett a fájdalomtól, amikor első találkozásuk alkalmával Gábriel arkangyal csaknem megfojtotta, azt parancsolván, sürgősen lépjen föl, óvja az embereket Allah haragjától, s vezesse hozzá őket. És könnyezett gyászában Mohamed akkor is, amikor kedves felesége, a jó Chadisa elhunyt. És könnyezett Mohamed megannyi látomásában, víziójában és révületében. És ezt a tudást, a szomorúság gyökerének a tudását egyszer majd valaki hasonlóképpen bírni fogja. Ennek a kiválasztottnak a fején nő majd ki Mohamed hajszála, hogy a szomorúságról szóló tudás megnyugodhassék végre, s megtalálja helyét

a világban. S mert a hajszál megfürdött Allah leheletében, az a szerencsés kiválasztott e hajszálánál fogva az örökkévalóságba emelheti magát.

Bizonyára lenne még írni való bőven. Ám az írnokok mind tanácstalanabbak lesznek, mert amidőn egy mondatot lejegyeznek, rendre egy vakító fénynyel érkező, zaklatott kérdés furakodik a többi elé.

KIK A KÖNNYMUTATVÁNYOSOK?

KIK A KÖNNYMUTATVÁNYOSOK?

KIK A KÖNNYMUTATVÁNYOSOK?

Abdurrahman még vár. Ám amikor egy jó óra elteltével az öt írnok nem jegyez mást, csak kizárólag ezt a zaklatott, maga-magába kapaszkodó kérdést, a helytartó végigsétál az írnokok mögé fölsorakozott vak és néma hóhérok mögött, miközben sorra megérinti borotvált tarkójukat. A hóhérok egyetlen mozdulattal törik ki az írnokok nyakait, akik ennél szebb halált nem is kívánhattak volna. Allah kegyes volt hozzájuk, akik pedig mások szavain és mások gondolatain csüngtek egész életükben. A „Kik a könnymutatványosok?" kérdését még életük teljében kezdik, ám holtukban fejezik be, ujjuk a lélek fénye nélkül, vakon jut el a mondat végéhez. Ebbe az egyetlen mondatba sűrűsödik az életük, a boldogságuk és a boldogtalanságuk, valamint gyors és fájdalom mentes haláluk, s ez bizony kitüntetet dolog, mert az emberek többségének csak töredék szavak, értelmetlen félmondatok jutnak a halál pillanatában. Mind az öten a Paradicsomba jutnak. A vak és néma hóhérok Gürsz Eliász Baba hegyén ássák el a tetemeket, különösebb megjelölés nélkül. Ám ha nem lennének némák és vakok, azon az éjszakán nyilván nyugtalanul és zaklatottan suttognának egymásnak. Azt bizonygatnák, hogy amíg a sírt ásták, valaki fogta a kezüket, valaki segített nekik. S az egyik pergő kövecskékről, a másik hideg vérről, a harmadik az arcával érzett lángocskákról, a negyedik tükrökről, az ötödik pedig jégről beszélne. De a hóhérok némák és vakok. Így csak a maguk gondolataival viaskodnak, és alig várják a hajnalt, a következő napot, amikor újra kitekerhetik valakinek a nyakát.

Abdurrahman ezen az éjszakán szintúgy nyugtalanul tér nyugovóra. Sokáig forgolódik puha párnái között. Mintha kő nőtt volna a szíve alatt. Ám abban a pillanatban, amikor a szemét végre lecsukja, hunyt szemhéja mögött megjelenik Jozef Bezdánnak egy nyilvánvalóan titkosított gondolata, amely a világkém tekintete emlékének legfényesebb, szabad szemmel nem is tapasztalható nyalábjából bomlik ki.

Allah segíts!

Hiszen Jozef Bezdán tudja, kik a könnymutatványosok!

Abdurrahman meggondolatlan mozdulatot tesz fektében, mert az izgatottságtól hevesen kezd viszketni az orra, mire Jozef Bezdán gondolata csaknem a semmibe tűnik. Úgy ám, a titkosított gondolatok roppant félénkek. Úgy léteznek, mint a repedések és a hasadékok mélyén tanyázó egerek és patkányok,

akiknek az egész életét a veszély irányítja. Ráadásul ez a gondolat annyira titkosítva volt, hogy maga Jozef Bezdán sem tudott róla. A helytartó jólesően elmosolyodik. Az orra már nem viszket. S miután megnyugodott, szívverése újra lelassul, s lélegzetvétele fölveszi az alvó emberek szokásos ritmusát, a gondolat újra fölfénylik lehunyt szemhéja mögött. Abdurrahman úgy figyel, mint vadász a leshelyén. A gondolat lassan kibontja magát, értelmes szavakká és mondatokká válik. Egészen olyan, mint a Saha nevű rabszolganőjének lassú ringással kísért vetkőzése. A helytartó szíve fénylik a boldogságtól.

A következőket tudja meg:

A mutatványosok öten vannak, és emberfeletti dolgokra képesek. Mondhatni úgyis, hogy varázsolnak és csodákat tesznek, ám ez a megjelölés nem lehet kielégítő. Azt is mondhatni, hogy legendákból, álmokból, ködből és hajnali párából, éjszakából és az alkonyat véréből vannak összegyúrva, ám ez újfent kevés, esetleg hazugság. Mindeniküк szemében a titok virágzik. S mintha bizony nem lenne életkoruk. Voltak és vannak. Már a 923-as esztendőben a mohácsi diadalnál is föltűnnek, amikor II. Szulejmán szultán a gyaur magyarok sokaságát pusztítja el, köztük a gyáván menekülő Lajos magyar királyt is. És ott vannak azon a napon Budában, amikor a 948-as esztendőben Szulejmán elfoglalja a budai várat, egyetlen kardcsapás, egyetlen kiontott vércsepp nélkül. Látják őket Budának az 1005. évben történt ostromakor is, amikor egy zsidó asszony menti a már-már elvesző várat, mert a Bécsi-kapun át beözönlő keresztény zsoldosok közé lő egy hatalmas ágyúval, melyet pedig kezelni sem előtte, sem utána nem tud. Az a lényeg, hogy a könnymutatványosok bárhol és bármikor fölbukkanhatnak. Ha várják őket, akkor is jönnek. Ha nem várják őket, akkor is jönnek. Ha menekülnek előlük, szemből érkeznek. Jól van. Meg kell nézni tehát, kik is ezek a könnymutatványosok. Erre a kérdésre keresi az agg helytartó a választ. Sóhajt, mert megkapja Jozef Bezdán titkosított gondolatától. Allah segíts! A pasa döbbenten figyeli az átlagos, semmi arcokat. Többet várt? Mást várt? Ha nem lenne lehunyva a szeme, bizonnyal nem hinné azt, amit lát a pasa. Az egyik hirtelen szőke alakot például Jirzsinek hívják, és soha nem sírt életben. Gyaur. Prágában pusztul el úgy, hogy soha, egyetlen könnycsepp nem hull alá a szemeiből, pedig csakis tragédiák és katasztrófák sorozata az élete. Ám amikor a halála után egy prágai orvosdoktor fölnyitja a testét, harminchárom napig patakzik a könny belőle. A következő alak egy alacsony zsidó férfiú, a neve Jonathan Mamas. Boldog és kiegyensúlyozott élete volt, tehát csakis szörnyű módon végezhette. Német zsoldosok ölik meg Budának az 1005. esztendőben történő ostroma után. Halála mégis csak szép. A Duna partján nyársalják föl, napokig szenved, mígnem rájön, hogy a legnagyobb szenvedés mélyén mindig a magány tobzódik. A harmadik mutatványos egy török fiú, neve Juszuf. Névtelen erdélyi nagyúr ejti fogságba még csecsemőként. Az úrnak meghaltak a gyermekei, ezért bosszúból elpusztítja

Juszuf nevetését. A fiúcska tíz éves korában meríti fejét egy túl alacsonyan szálló, ősszel érkező tavaszi felhőbe, és percek alatt megfullad. A negyedik mutatványos egy kelmefestő, a neve Stephan Peer, és ugyancsak gyaur. Budai német. A mutatványosok könnycseppel ékesített, rozoga szekérrel utaznak az idők országútjain. Azon az áldott napon, amikor Szulejmán elfoglalja Buda várát, a borissza Stephan Peer a szekér ponyvájára pingálja a könnycseppet. Ám csak miután részeg magyar vitézek fölkoncolják a családját a fehérvári hadi úton, akkor csatlakozik a mutatványosok kompániájához. Az ötödik mutatványos egy kecskeólban született oláh lány, bizonyos Irina, akinek a vulvája könnyezik, az ölével diót tud törni boldogtalanságában, valamint éjszakánként férfikucsmákban melegíti a bokáit, hogy hajnalban legyen ereje továbbvándorolni.

Hanem valami mégsem egészen világos! Sőt!

Abdurrahman megvakarja a homlokát. A gondolat akár el is tűnhet. Most már eleget látott. Talán túl sokat is. Hiszen egynémely dolog igencsak zavarosnak tetszik. Hogyan lehet ott a Jirzsi nevű alak Buda elfoglalásakor, amikor nem élhetett még ebben az időben? Vagy hogyan lehet ott a borissza Stephan Peer az 1005-ös ostromnál, amikor már régen meghalt? Vagy nem csak egy kompánia van? De akkor hány van? Hiszen az az esetlen alak, akinek a szemeiben meglátta a saját halálát Abdurrahmann, vagyis látta, hogy vértanú lesz egy csakhamar bekövetkezendő háborúban, nos az az alak sincs ez öt között.

Hazudik Jozef Bezdán gondolata?

Allah, legyél kegyes, és világosítsd meg elménket!

Abdurrahman minden erejét összeszedve koncentrál. A mutatványosok nem kémek. Gyakorlati hasznuk jószerivel nincsen, nem hoznak és nem visznek olyasmi híreket, melyek hadvezéreknek és uralkodóknak, kereskedőknek és hittudósoknak válna hasznára. Talán nem változtatják meg a világ alakulását sem. Vagy mégis? És ekkor Abdurrahman egyszerre megérti, hogy minden bizonytalanság, homály és kétség ellenére a könnymutatványosok titka a birtokába jutott. Ám ennél különösebb titok talán nincs is a világon.

Nem lehet szavakra bízni.

És mégis szükséges.

Ugyanezen napokban Achmet pasa Szegeden még mindig kínzó és nem szűnő fejfájásával küszködik. Odaadta a lányt, akit szeret, odaadta egy váratlan parancsnak. Megtehette volna, hogy ellenkezik. Nem félt a budai helytartó haragjától, pedig azt beszélik szerte a vilajetben, hogy az öreg Abdurrahmannak a birtokában van egy ősi albán varázslás, amely szerint ha valakinek halálát kívánja, akkor nem ez az illető hal meg, hanem az, aki őt a legjobban szereti a világon. Achmet úgy érzi, helyesebb dolog a fermánnak engedelmeskedni. Mintha Allah is ezt súgná neki.

Achmet évekkel ezelőtt maga helyett lelő egy ártatlan galambot, aztán kitömeti. Ha elviselhetetlenül fáj a feje, odaáll a galamb elé, s némi enyhületet lel. Így tesz most is. Döbbenten bámulja a kicsi madarat. Fölfedezése teljesen valószínűtlen. Miként is lenne lehetséges, hogy a madárka félszemű? Hiszen oly sokszor időzött előtte, oly sokszor fordult üvegszemének csillogásához az enyhület nem is alaptalan reményében. S egyszerre arra is rájön, mit kell tennie. Már meg is találta Ibrahim Galaburdi amulettjét, amit a szubasi kapitány különös halála után kapott kézhez. Maga elé emeli a kövecskét. Valakinek a könnye csillog benne. Ő azt akarja hinni, hogy Diamont könnye az. Minden fájdalmával, kétségbeesésével és boldogtalanságával akarja hinni ezt. Soha, senki nem erősítette meg ebben a reményében. Hát ezt a reményt most a világra fogja bízni. Néhány hónapja elfogták azt a szép, de buta, s valószínűleg nem néma, ám beszélni mégis képtelen kémet is, aki annyi felesleges dolgot tartogatott a hajában. Először azt gondolja Achmet, hogy kincshez, fölbecsülhetetlen értékhez jutott, hogy nálánál szerencsésebb ember nem igen akad messze a birodalomban. Ali baba nem lelt ennyi kincset a rablók barlangjában. Végül rájön, hogy egyetlen dolgot kivéve haszontalanság, felesleges holmi valamennyi. Igen, kivéve Diamont gondolatának másolatát, mely szerint a szerelemben a távolság a legfontosabb. S amikor ezt gondolja Achmet pasa, a madárka üres szemgödrébe helyezi a kövecskét, amely abban a pillanatban nagyot csillan. Nocsak. A madár már életre is kelt. Hangosan és elégedetten turbékol. A pasa az ablakhoz lép, kitárja. A következő pillanatban döbbenten nyúl a homlokához. Allah, hiszen elmúlt a fejfájása! Magával vitte a galamb, mely már röpül is, száll, száll északnyugat felé.

Diamont gyakorta kisétál a vár mellvédjére, s elnézi a méltósággal hömpölygő Dunát. Azok közé a rabnők közé tartozik, akinek viszonylagos szabadságot biztosított az öreg helytartó. A többi lány nem érti, miért kap ilyen gyorsan az újonnan érkezett szerzemény ekkora kiváltságot, hiszen még nem is bizonyított. Egyetlen estét sem, egyetlen röpke órát sem töltött az öreg helytartóval, aki hajlott kora ellenére még mindig ügyes és kitartó szerető. Előfordul, hogy egyszerre két lányt rendel magához, s másnap reggel ezek ketten karikás szemekkel, reszkető bokákkal térnek vissza a hárembe, s mindezek tetejébe összekeverik a neveiket is. Diamontot tehát kiközösítik. A lányt azonban nem zavarja a magány. Gondoljon bármire, minden dolog mögül a férfi néz vissza rá. Achmet szeme figyeli, akié soha nem lett, s akit a szerelemnek azzal a különleges tüzével szeret, amely folyamatosan éget, mégsem hamvaszt el. Diamont talán téved. Mert amióta Achmet rátalál Diamont gondolatára, azóta minden este küldi az alvó lányhoz a sajátját, és olyan örömet okozott neki, hogy a lány gyakran a gyönyörűségtől borzadva riad a hárem éji hálóteremében, hogy aztán a fekhelye mellé készített gyapjú kendőcskével percekig itassa öléből a tűrhetetlenül forró lucskot. Néha végignézi kielégítetlen

társnői szomorú szerelmeskedését. Egyszer hagyja, hogy társnője, egy perzsa lány mellé feküdjön és átölelje. Inkább kíváncsiságból engedi, hogy a másik forró szavakat lehelgessen a fülébe, s puha, finom ujjaival simogassa a keblét, nyelvével a köldökét. Nincs ellenére Diamontnak a perzsa lány közeledése. Sőt, kifejezett élvezetet talál benne, neki is jól esik hozzá érni a másik lány bőréhez, vágyakozó szeméreméhez. Ám Diamont jól tudja, hogy az igazi szerelemhez ezeknek az alkalmaknak nincs köze. Éjjelente ezután is a testét elöntő forróságra ébred, ám az is előfordul, hogy a perzsa lány éppen akkor hajol fölé, amikor a gyönyör útnak indul a testében. Diamont ilyenkor tudatosan használja ki a távolról érkező szerelem erejét és a közvetlenül kínálkozó érzékiséget, s gyönyöre töredékét a perzsa lánynak adja, míg a többit visszaküldi a férfinak, akit szeret, s kit talán soha nem lát többé. Saha, így hívják a perzsa lányt, a barátnője lesz. Nem a lelkük által köt szövetséget a két lány, hanem kielégítetlen testük révén, ami oly gyakori betegsége a háremhölgyeknek és a nagyurak feleségeinek. S nem igen beszélnek egymással.

– Szép vagy – mondja néha Saha fésülködés közben.

– Ragyog a szemed – szól Diamont, miközben öltözködnek.

– Szeretem a vállad – szól Saha, ahogy a fürdőből jönnek.

Diamont azt sem mondja el Sahának, hogy mind gyakrabban jut az eszébe egy valószerűtlenül szép férfi, aki kém, s akit még válogatott kínzásokkal sem tudtak elcsúfítani Szeged várbörtönében. Pedig még a szerelme, Achmet pasa is kínoztatta. Nem érti Diamont, mit keres Jozef Bezdán a gondolatai között. Így telnek a napok. A szerelemre nem hoznak enyhületet, a boldogtalanságot unalommal ékesítik. Mígnem az egyik felhőtlen, csonka holdas éjjelen Diamont kitartó galambkurrogásra riad. Percekig bámul a sötétben, és nem mozdul. Aztán fölkel, s óvatosan kitárja az ablakot. A párkány virágai között kicsiny galamb sétálgat fel s alá. A lány megismeri a madarat. Kézbe veszi, simogatja, becézi. Aztán egyszerre olyan erővel kezdi szorítani a testéhez, hogy a madár megfullad. Hajnalban aztán a várrendszer alvilágát uraló patkányok egyike talál rá.

Abdurrahman megtudta, kik a könnymutatványosok, vagyis semmit sem tudott meg. Mégsem elégedetlen. A bölcs öregember soha nem űzi a saját árnyékát. Először megbecsüli, aztán megszámolja a pénzt, és soha nem akarja egyszerre kimondani Allah kilencvenkilenc nevét. Hanem a lehetőségeket mindig maradéktalanul számba veszi. A kérdés csupán az, meg lehet-e bízni Jozef Bezdánban, a világ legjobb kémében. Mohamed köpenyére, hiszen mi van akkor, ha Jozef Bezdán már a saját szakállára dolgozik, s mindaz, amit a könnymutatványosokról gondolat formájában őrzött, s neki, Abdurrahmannak továbbadott, körmönfont hazugság. S tette a kém csak azért, hogy őt félrevezesse, becsapja, figyelmét ellankassza?! A pasa régen érzett már ilyen tanácstalanságot. Kémeket állít Jozef Bezdánra, aki egyre gyakrabban veti bele

magát a város forgatagába, s különös előszeretettel látogatja a zsidók Mahalléját. Egy borús délelőtt, amikor részeg imbolygással támasztják egymást odafent a felhők, jelentik Abdurrahmannak, hogy a világkém bebocsáttatását kéri. Jozef Bezdán úgy áll meg az öregember előtt, mint egy szobor.

– Mondani szeretnél valamit – szól Abdurrahman. Jozef Bezdán nem is bólint, annyira egyértelmű a dolog.

– Azt kéred, ne alázzalak meg többé – mondja egyszerre kedvetlen csodálkozással Abdurrahman. Jozef Bezdán most bólint, talán el is mosolyodik, mindenesetre a szőnyeg rojtjáig hajol, s közben előveszi a tőrét. Lehúz a pengéről két véres húsdarabkát, s a helytartó lába elé helyezi őket. Abdurrahman megvonja a vállát.

– A kémek a nyelve, akik téged figyeltek.

Nézi a két férfi egymást. Abdurrahman lesz a gyengébb.

– Jól van. Tégy belátásod szerint – mondja, s már int is. Csakhamar hozzák a megcsonkított kémeket. Mivel nem csak alkalmatlanná váltak, de szégyent is hoztak az urukra, egymást kell megfojtaniuk. Abdurrahman komoran nézi a tetemeket. Aztán heves mozdulatot tesz, menjen Jozef Bezdán, sürgősen hagyja el a termet, hiszen ki szeret farkasszemet nézni a szégyenével. Az eset után Abdurrahman úgy dönt, egy időre fölfüggeszti a mutatványosokkal való kilátástalan foglalatoskodást. Nyugalomra és békességre, szelíd élvezetekre, odaadó női mozdulatokra vágyik. Hiszen oly régen töltött kellemes perceket a háremében! Bizony megérdemli, mitöbb, ez most jár neki. Így elmélkedik tehát, miközben a nők lakosztálya felé tart. Kimondja az új lány nevét, s a bársonybevonatú, rózsaszirmokkal teleszórt kicsiny szobába, hol annyi kellemes percet töltött már a helytartó, csakhamar be is lép Diamont. A kísérő eunuch hajlongva lép vissza. Abdurrahman még soha nem töltötte idejét a lánnyal. Lám, elérkezett ez a pillanat is. Pedig mint különleges csemegére, úgy gondolt rá mindig. Tartogatta, várt vele, ahogy az igazi ínyencek teszik a legízletesebb falatokkal. S most itt áll előtte, szomorú ragyogással a szemében. Abdurrahman int, s a lány leheveredik mellé. A pasa reszketeg ujjai végigtáncolnak a halovány arcon, s az öregember mélyre szívja a lány illatát. Ám a következő pillanatban döbbenten látja, hogy Diamont tekintetéből élő galamb röppen ki. S a madár nekiszáll a bársonyos falnak, sikoltva csapkod, ide-odaütődik, szárnyát és testét töri. Már vérzik is! Ah, hiszen nem is vérzik, inkább spriccel a vér a vergődő testből, s összepermetez mindent a rózsaszobában, a bársonyos falat, a valódi rózsák tüskéit és a szirmokat, a lány arcát és megdöbbent helytartót, Buda urát, az albán Abdurrahmant, akinek vértanúságot jósoltak a könnymutatványosok.

Az írnokokkal való találkozás után joggal mondhatná bárki Jozef Bezdánra, hogy elment a józan esze, de legalábbis valami rosszindulatú dzsinn tartja foglyul és kínozza a gondolatait. A világkém fáradhatatlanul járja Buda utcáit.

Csársikban koslat, minaretek oldalánál álldogál órákig. Mert már ismerik, széles mosollyal köszöntik a bazárok tulajdonosai. A csapszékekben törzshelye van, a fürdőkben senki nem ül a helyére. Olykor átcsónakázik Pestre is, leül egy vendégfogadó árnyékos sarkában és figyel, megjegyez minden szót és mozdulatot, emlékezetébe vési a legártatlanabb tekintetet is. Különösen a huruti szekta zárkózott embereit kedveli, akik híresek számolási tudományukról, és azt tartják, hogy Allah mindig az emberek arcából sugárzik. Leginkább a budai zsidók kerületében tartózkodik mégis, bár maga sem tudja, miért. Jozef Bezdán gyakorta beáll egy-egy félhomályos kapualjba, kedvetlenül és odaadóan figyel órákig. Fázik nagyon. Szép arcát görcsbe torzítja a fáradtság. Néha az ember úgy érzi, mindent tud. Néha az ember úgy érzi, hogy mindaz, amit tud, arra sem való, hogy elveszítse. Jozef Bezdán hosszú, kilátástalan sétákba fog. Egy késő délutánon éppen betér a vízivárosi zsidó piachoz vezető sikátorok egyikébe, amikor nevetést hall az utca végéből. Gúnyos, rosszindulatú nevetés incselkedik vele. Jozef Bezdán futni kezd. Hiába, halott már a piac a sikátor túloldalán. A kávéárusok és a cukorkások elpakoltak. A zöldségesek és a gyümölcsösök lefedték a portékákat. Néhány szállástalan nyomorult, koldusok és hadirokkantak lézengenek a sötétülő téren. Korcs kutya vonyít, mintha minden csak neki fájna. Egyszerre emberek haladnak el a nézelődő világkém mellett. Apa és fia, a fejformából, a vállak tartásából, s az egymáshoz igazodó léptek szigorú ritmusából ez nyomban kitetszik. Jozef Bezdánnak különös érzése támad. Csak egy pillanatra látja, ám az öreg zsidó arcáról mégis a könny jut az eszébe. Csak egy fekete köpeny, egy sejtelmes árny a világkém. A zsidók megperdülnek, állnak megrettenve. Végül az öregebb zsidó közelebb lép.

– Szóltál, uram?

Jozef Bezdán nem az apa arcát bámulja, a fia himlőfoltos arcát fürkészi. Túl van már a fiú az ártatlanság korán, elhagyta a Bár micvát. Átlagos termetű, nyílt tekintetű ifjú. Amíg az apját láthatóan gondok és aggodalmak gyötrik, addig a fiú nyíltan és egyszerűen néz bele Jozef Bezdán késeket, álmokat és hazugságokat áruló tekintetébe

– Azt kérdezed, mi a nevünk? – kérdezi a zsidó.

– Jichak ben Juda vagyok, ő pedig a fiam, Ábrahám. Mit akarsz tőlünk? – kérdi újra Jichak ben Juda, s félelem nélkül lép közelebb. Egészen közel hajol.

– Látom, uram, te is a nyughatatlanok közé tartozol. Azt kérdezed, mióta ismerem őket?

A zsidó férfi keserűen elmosolyodik. Jichak ben Juda most leveszi a fejfedőjét. Őszülő, ritkás haja közé túrva megmutatja a forradást.

– Ez volt az első nyilvános jelük. Egy kő, ami az égből érkezett. Átütötte a Zsinagógánk tetejét, és a véremet ontotta – tűnődik Jichak ben Juda. – Ez még Bécsben történt. Nem fájt. A kőből könnycsepp lett aztán. Egyszer eljöttek,

s a hamis próféta, Sabbtaj Cví teteme feküdt a szekerük mélyén. Elhozták és megmutatták azoknak, akikben megrohadt a remény.

Hirtelen maga elé rántja a fiát, és a himlőhelyes arcra mutat.

– Látod? Megmentették.

Jozef Bezdán nem mozdul. Mintha még mindig nem hallotta volna azt, amiért is voltaképpen feltartóztatja ezt a két embert. Jichak ben Juda zavart dühvel tolja hátra a fiát. Idegesen rángatja a fejét. Olyan a szeme, hogy bármelyik pillanatban könnyek önthetik el. Kiabálni kezd. Visszhangzik az alkonyati tér. A koldusok felhagynak a szöszöléssel, egy dervisnek torkán akad a nyekergő ének, még a kutya is abbahagyja a vonyítást.

– Azt kérdezed, kicsodák ők?

– Azt kérdezed, kik mutatványoskodnak a könnyeikkel?

– Azt kérdezed, mi a céljuk?

Jichak ben Juda egészen elveszti a fejét. Megragadja a világkém vállait. Szinte hörgi magából a szavakat.

– Nem tudom!

– Nem tudom!

Levegőért kapkod. Aztán nyugszik. Ám Jozef Bezdán látja a vérbeborult szemekből, hogy a legfontosabbat még nem mondta ki. Ábrahám kapaszkodik az apjába, akárha el akarná téríteni a vallomástól. De nincs elég ereje hozzá. Nagyon halkan mondja Jichak ben Juda.

– Nekem a szenvedés hírét hozták el.

Jozef Bezdán bólint. Aztán tesz egy mozdulatot, amely körülbelül azt fejezi ki, felesleges és lényegtelen, amit ez a zavarodott zsidó összehordott. Unottan kiköp a világkém. Hátat fordít nekik, s lassan elindul a vár komor tömbje felé, át a téren. Sötét este van már. De még hallja, hogy Jichak ben Juda utána szól.

– Érted is szenvedek, uram.

A zsidó szájából hallja a saját válaszát.

– Azt mondod, ezt tudtad az első pillanattól fogva.

– Azt mondod, te a hazugságtól félsz, és a szenvedéshez nincs közöd.

Jozef Bezdán megáll a tér túloldalán. Hallja, hogy zihál a zsidó.

– De van közöd, uram.

A világkém megfordul. Nem látja őket, csak a zsidó hangját hallja.

– Tudd csak meg, uram, ha élsz, hazudsz.

Olykor magához hívatja a helytartó. Jozef Bezdán mozdulatlanul áll a kedvetlen öreg ember előtt, s úgy néz vissza, mintha nem tudná, hogy veszélyben van az élete. Abdurrahman azt fontolgatja hetek óta, hogy kivégezteti. Holott tudja, Jozef Bezdán hatalmas, felbecsülhetetlen érték. Csakhogy mire való az a kincs, ami használhatatlan?! Arra gondol gyakorta Abdurrahman, hogy lakatlan sziget a világ, a kém tudása pedig egy nagy láda arany, s ő ott csücsül a sziget közepén és bámulja a hasztalan csillogást. Jozef Bezdán nem fél a haláltól, de

azért semmi kedve idő előtt a Paradicsomba jutni. Neki még feladata van, meg kell tudnia, kik a könnymutatványosok. Aztán bármi történhet vele. Egyébként pedig valami nyugtalanítja. Amióta leborotválták a szegedi vár börtönében, mert kifigyelték, hol tartja tudásának egy csekélyke részét, hiszen a körme alá, a fogaiba, vagy a testének szőrszálaiba nem pillantottak bele, ami talán jobb is, szóval most, hogy újra nő a haja, ő gondosan megszámolta az összes hajszálát. Jozef Bezdán döbbenten veszi észre, hogy egy hajszál hiányzik, hogy az nem nőtt újra, s annak a hajszálnak a helyén ugyan furcsa, de mégsem kellemetlen bizsergést érez. Mi következhet mindebből? Jozef Bezdán sápadtan mosolyog, és bólint. Már érti. Az a történet, amelyet az írnokok megfejtettek a tekintetéből, éppen őrá vonatkozik. Tudja, hogy az ő fejéből fog kinőni Mohamed hajszála. S még valamit megért ebből a történetből. Ahhoz, hogy megtudja, kik a könnymutatványosok, nem mást, egyedül saját magát kell figyelnie. És Jozef Bezdán világkém kémkedni kezd maga után. És aki kémkedett már maga után, az tudhatja, milyen halálosan nehéz dolog ez.

OROSZ JÁNOS: KAVICSHEGY

LÁSZLÓ NOÉMI

az utolsó próbatétel

gránitfalakon siklik az árnyék
hajlik utána a zergevirág
vén balalajkát penget egy asszony
szempillája se rebben

távol a ködben villan a mente
illan az első gyér diadal
nyargal a lenhajú fattyú a naphoz
északi jegenyék csókjaival

átváltozás

völgyről völgyre zsendice must
egyszeri íze a számban
bölcső nádas zsályabokor
amerre háltam

vágtat a szarvas
siklik a szán
sajka suhan a tavon
azután

zsellér ballag
szűköl az eb
tücskök éjjele: zönge zizeg

rozsda virágzik
meglep a hír:
északon üszkös a szűzföld

porlik a sáfrány
szikkad a láp
menekül aki bír

húron a visszhang: virrad a rég
földbe parancsolt álom
felfele kúszik az ében az ősz
hajszálakon

aurora borealis

hamvas az ajkad
foszlik a nyár
hétnapi járóföldre a dér
illata mélyül
súlyos a bor
már pihekönnyű az árpakenyér

szikra se virraszt
gally se zizeg
jávorszarvasaim szelídek
táncol a pillád
rezzen az ág
hull a szívünkre a bodzavirág

Holdfény-szonáta

utolsó este másfele figyelt
a válla alig láthatóan rándult
ezúttal kő kövön maradt
ahogyan illik

a tarkó alól csöppnyi szürke fény
oldozta el magát majd a gerincen
futott mutatva mindent
ami más

inkább unott mint bölcs kissé
talán törődött volt aznap
szót se szólt kertről gyerekről
sóról

kezén egykedvűen csüngtek az ujjai
karja a vállán homlokán a haj
mindene szürke végül mint a fény
sebaj

Történet hézagokkal

a csonka ágak közt fagyos
körtérre bukkant felkiáltott
de elszaladt s nem hajította el

zsebben a kézzel rövidlátón álltam
a kerítés szögében ahol állok
hallani véltem valamit
aztán csak illatok

időnként eljön simogatja arcom
talpamnál indulattal megroppan a fű
bőre mögött a hűvös gömbölyűség

lélegzetünk akadozó karunk kegyetlen
ajkunk gyenge volt első igazi
testünk gyönyörű

Krónika

a folyosó előtt mindig volt új szava
keressek hozzá új mozdulatot
így folyt a játék

míg a folyosón
mély volt az árnyék
mély a félelem

mert végtelenül egyszerűen éltünk
én tőle féltem olykor ő velem
lábujjhegyen csontig fehérben jártunk
mindig ugyanúgy

mit volt mit tenni mást
a folyosó után mindig került
csipetnyi balszerencse

JÓSZAY ZSOLT: KETTEN

VÖRÖS ISTVÁN

Déli hírek

„43 éves korában meghalt
Talizmán András alkoholtörténész."
A rossz hír fejbe vág. Kirohanok
a kamrába, hogy nem pattant-e el
egy borosüveg. A ládákon
kígyót látok összetekeredve.
A liszt megkukacosodott, de ezt
már tudtam, a szilvalekváron
penész. A nyitott ajtón
át most beesik a fény, a
kísérteteknek el kéne oszolniuk,
de érzem, hogy csak félnek.
Megzörgetem a dobozokat,
és a kígyó eltűnik a téglák között.
A penészt lekanalazom
a lekvár tetejéről, a lisztet
beledöntöm a csapba,
és nézem, ahogy megdagad
az ömlő vízben, el is
feledkeztem a borról,
az utcán riasztó szólal meg,
galamb időz a folyosó
párkányán, ilyenkor legtevékenyebbek
a boszorkányok, halottak lógnak
a plafonról pókfonálon. Dél
van, a legzsírosabb étkezés,
a legfehérebb vér ideje,
amikor a nap átfordul a ház fölött,
mint a hulla, akit kilöknek
egy teherautóból.

Vegyél egy napot

Vegyél egy napot a többiek közül, és ne kezdj vele semmit. Hagyd, hogy magában forogjon, mint a kacsalábon forgó vár, hagyd, hogy kivétel legyen, ne kezdj semmibe, amúgyis május van, és időjárási frontok vonulnak a jóformán robbanva nyíló orgonabokor lilája fölött, a felhők hasa és a legfelső sziromlevél összeér, hideg szikra pattan közöttük, vegyél ki egy napot a többiek közül, mintha gömbbé állt volna össze a felhő, hogy kivétel legyen. Amúgyis május van, ma meghalt valaki, ma valahol békét kötöttek, és időjárási frontok vonulnak, kipattan a hideg szikra és szól, tegyük együvé az eget és a földet, a felhők hasa és a legfelső sziromlevél összeér, ha két ujjunkra lámpát kapcsolunk, világítani fog egy-két órát, száraz eső esik, az üres patakmederben pók fut, de pár méterre fölötte, mintha oszlopokon állna, jön a víz is, fölnézünk erre az alacsony meteorcsóvára, fekete halak úsznak benne. Az oldalán megdőlve imbolyog egy csónak, a csónakban egy alvó férfi fekszik, a feje alatt újság, az időjárásjelentés nyomja a tarkóját, egy nap a többi közül, mondja a cipője, és a kibomlott fűző mint harcsa bajsza lóg ki a csónakból, valaki meghalt és most szabadon járkál, hogy kivétel legyen, csak az láthatja meg, aki nem tud beszélni, valaki horkolni kezd fölöttünk, mintha a meteornak ördöge lenne, orgona, kivétel, kavics és pók a mederben, fönt a lent, együvé a világost és a szárazt, a sötétet és a vizeket, fölöttünk lábnyomok látszanak két méter magasan a levegőben, kár hogy nem tudok beszélni, valaki meghalt a többiek közül, vegyél egy napot.

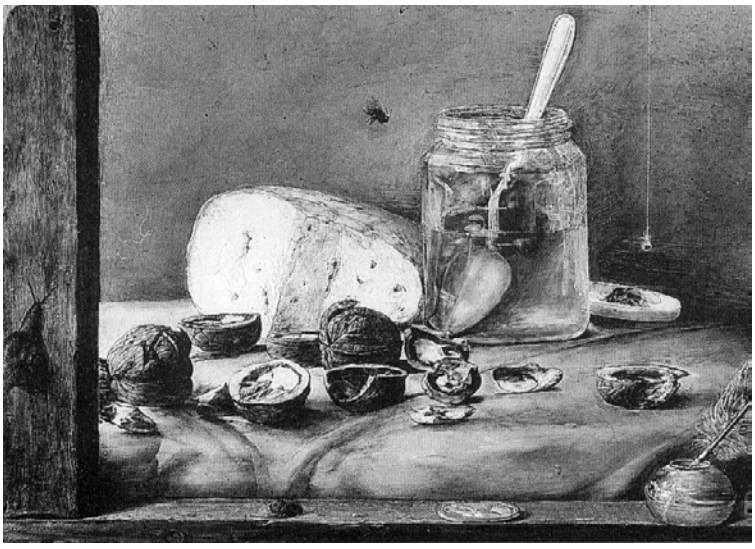

HÚS ZOLTÁN: CSENDÉLET MÉZZEL

KISS BENEDEK

Szól a vekker

Későn feküdtem, sok a munkám,
s mint a hirtelen-záporok cseppje,
a csengetés úgy hull rám
– rám és a csendre.

Ámuló, rég-volt gyermek-ébredések
kakasok, madár-sípok jelére!
kisgatyás udvarra-futások,
éber álomtalanság
harmatcsillogás-kékje!
amint a csöpp emberkék
nagyosan,
szétvetett lábbal állnak,
vizeletük szivárványsugárban
csobog, s mint arany gyújtózsinór:
robbanás-felhőt kavar a hamurakásban,
s a hamu pezsegve, habot izzadva forr,
s igyekszenek máris eloldalogni:
nehogy le kelljen feküdni még!

Elhamvadt gyermek-ébredések –
de rég volt, jaj de rég!
Hajnali ébredések:
mért hervadtok el, mikor még
nem tudjuk,
mit jelent
az éber álomtalanság harmatcsillogás-kékje,
kisgatyás udvarra-futások
boldog-ámuló Nap-tehén-lesése,
nem bódít ágyba fáradtság,
vagy csak egy asztalra bukott kézre...

Hogy hallgatok

Sebes és gyenge a szám a szóra,
de nézzétek meg a szemeimet:
távolságok ívén fent vércseszemek,
bagolyszemek, az estét színekre bontók,
habos szájú vadak dülledt szeme,
kérődző tehenek szemgolyójába tömörült béke,
ösztönök indáin virágzó harag, szelídség.

Utálom a fegyelem szögletes giccs-szobrait,
karácsonyfadíszek simaságát,
készülő csókok merevségét,
a félmondattá szerényült gondolatot.

Bocsássatok meg, ha hallgatok,
sebes és gyenge a szám a szóra.
De kérdezzétek a szemeimet!

Gyümölcsojtó

Miska bácsi, az öreg csősz,
künn lakott a szőlőhegyen,
pipázgatott, szőrös arcán
pajzán jókedv és fegyelem
bújt meg a ráncok árkában.

Kódorgott a tőkék között,
kezében szép fényes botja,
s útjában az egész környék
vadóc-fáit beojtotta:
ismert minden fát és bokrot.

Tudta, hol a legjobb alma
s melyik a legszebb cseresznye,
s a kis vadóc-hajtásokat
ojtogatta-szemezgette,
s várta első termésüket.

S Miska bácsi, az öreg csősz,
meghalt künn a szőlők hegyén;
ojtogatott-szemezgetett:
most varangyos föld ül szivén –
de a fái virágoznak!

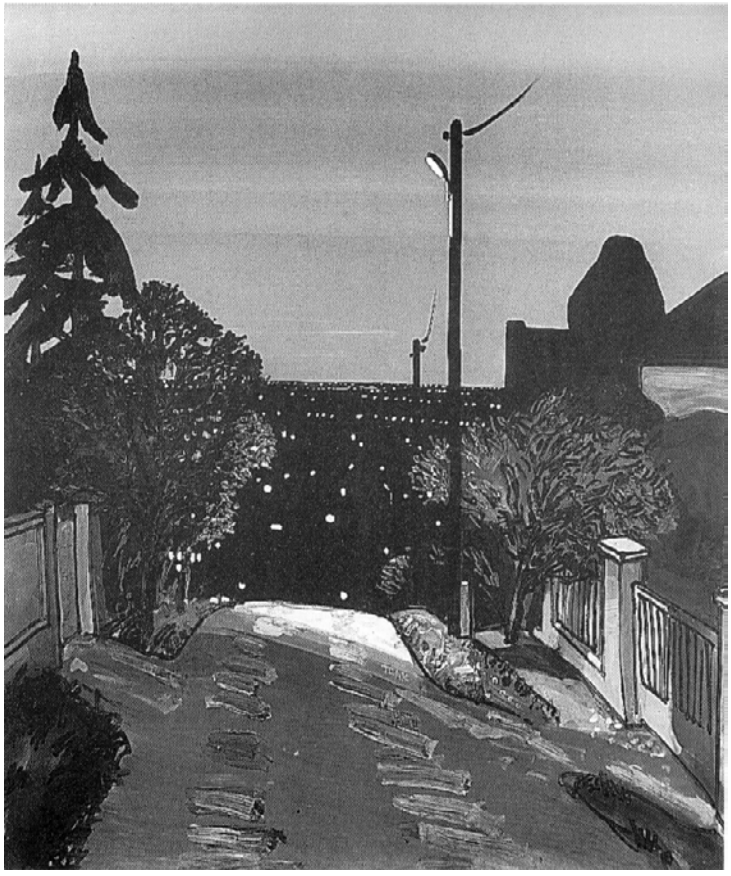

TENK LÁSZLÓ: ... ÉS LENT A VÁROS

CSEJTEI DEZSŐ–JUHÁSZ ANIKÓ

A fiktív lény halála

MEDITÁCIÓK UNAMUNO DON QUIJOTE-KOMMENTÁRJA KAPCSÁN

Jövőre lesz száz esztendeje annak, hogy egy mediterrán ország, nevezetesen Spanyolország történelmében olyan események mentek végbe, melyek rendkívüli hatással voltak az ország XX. századi sorsának egészére. 1898-ban tört ki a spanyol–amerikai háború, melyben, mint ismeretes, Spanyolország megalázó katonai vereséget szenvedett, és elveszítette utolsó jelentősebb tengerentúli gyarmatait, Kubát, Puerto Rico-t valamint a Fülöp-szigeteket. 1898 mint dátum, valóságos világítótoronyként magasodik a spanyol történelem folyama fölé. Ha visszafelé pillantunk, a kutató tekintet egy másik jelentős évszámig, 1492-ig hatolhat, hiszen Amerika felfedezésével kezdődött el az a történet, melynek egyszerre tragikus és komikus végkifejletét épp az 1898-as vereség jelenti. Előre tekintve már nem találunk ilyen definitív dátumokat, két évszám azonban mégis kiemelhető: az egyik 1936, a polgárháború kezdete, a másik pedig 1985, az Európai Unióhoz való csatlakozás dátuma; mindkét évszám igen sok szállal kötődik 1898-hoz, hisz ezek az ekkor feltáruló problématömeg egy-egy megoldási kísérletének, folyományának tekinthetők.

Pedig 1898-ban nem volt semmiféle politikai forradalom, nem tört ki semmilyen *pronunciamiento*, katonai zendülés, hanem csak egy – igaz, meglehetősen szomorú – külpolitikai, katonai eseményre került sor. Miért oly fontos mégis ez az évszám? Azért, mert egy ország – ritka pillanat – kénytelen-kelletlen szembesült a világban elfoglalt *tényleges, reális* helyével. Az egész országnak – ám még inkább a gondolkodó értelmiségnek – döbbenten kellett tudomásul vennie, hogy Spanyolország egészen egyszerűen *nem az*, aminek korábban hitték; nem nagyhatalom, hanem harmadrendű tényező a nagypolitikában, nem modern, korszerű állam Európában, hanem elmaradott, premodern berendezkedés valahol Európa peremén. A *hivatalos* Spanyolország öntelt, hivalkodó imázsa mögött – mely egy önmagáról kialakított tükörkép előtt illegette magát – kirajzolódtak egy *ismeretlen* Spanyolország körvonalai, mely ismeretlenség éppúgy vonatkozott a történelemre, a kultúrára, mint a nyelvre avagy a mindennapi életre.

Az 1898-ban bekövetkezett katasztrófa kényszerítő erővel vetette felszínre a nemzeti újjászületés, a *regeneráció* feladatát. Ennek egyik részét a *nemzeti önmegismerés*, a spanyol mivolttal való kritikai számvetés programja képezte, a másikat pedig – az előzővel szoros összefüggésben – a *modernizáció*, a felzár-

kózás, az Európához való viszony tisztázása. Az 1898-as trauma alapvetően járult hozzá a spanyol szellemi élet megújhodásához, felfrissüléséhez; s itt nemcsak az ún. *98-as nemzedék* színrelépéséről van szó – melynek szerepére rögtön visszatérünk –, hanem sokkal többről. A Ramón Menéndez Pidal nevével fémjelzett, monumentális sorozat *(Spanyolország története)* 39. kötetének két félkötete nem véletlenül viseli *A spanyol kultúra ezüstkora (1898–1936)* címet. Ennek a bő három évtizednek a kultúrája talán csak az *aranyszázad (1580–1680)* teljesítményével vethető egybe. E korszak szülötte az orvostudományban Ramón y Cajal, a filológiában Menéndez Pidal, a filozófiában Ortega y Gasset, a festészetben Zuloaga, Picasso, Miró, Gris és Dalí, a zenében de Falla és Casals, a költészetben Lorca, az építészetben Gaudí, a filmművészetben Buñuel, hogy csak a legnagyobbakat említsük. Közvetlenül vagy közvetve, valamennyiük munkássága kötődik 1898-hoz, életművük ebből a szempontból nem más, mint megannyi válaszreakció 1898 kihívására.

1898 legközvetlenebb hozadéka a *98-as generáció* jelentkezése volt. Ha „névsorolvasást" kívánunk tartani, azt mondhatjuk, hogy a nemzedék magját a következő személyek jelentik: a Baszkföldről származó Pio Baroja, Ramiro de Maeztu és Miguel de Unamuno, a galíciai Ramón del Valle-Inclán, az alicantei Azorín, valamint a sevillai Antonio Machado. (Gyakran ide szokták sorolni, mint a nemzedéki élményanyag korábbi megfogalmazóját, a granadai születésű Ángel Ganivetet is, aki azonban már 1896-ban elhunyt.) Ami a nemzedéki mivolthoz szükséges szellemi összetartozás momentumát illeti, az újabb kutatások kiderítették, hogy e generáció története bizony – legalábbis egy ideig – visszafelé íródott; arról van ti. szó, hogy e csoport-megnevezés későbbi találmány; Pedro Cerezo Galán szerint – talán Ortega y Gasset hatására – Azorín használta először 1913-ban.[1]

Ha tehát már a puszta nemzedéki kapocs is vitatott, akkor még inkább vitatott az e nemzedéket alkotó művészek szellemi profilja. Erős leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy a közös szellemi alapot a *regeneracionizmus*, a nemzeti újjászületés iránti roppant erős vágy jelenti; ebből fakad az a roppant erős *kritika*, amivel a fennálló társadalmi-politikai viszonyokat illették. Ebben az erőtérben leli meg helyét az a három sajátosság, mellyel a terület egyik legjobb ismerője, Cerezo Galán próbálta leírni a nevezett mozgalmat: ez pedig a radikalizmus, a nihilizmus és a tragicizmus.[2] Ezek a sajátosságok az egyes szerzőknél természetesen másként artikulálódnak. A mozgalom benső meghasonlottságának jellemzéséhez elég utalni arra, hogy az újjászületést előmozdítani kívánó programpontok között egyszerre szerepelt az Európához való mihamarabbi felzárkózás *és* az autentikus hispán múlthoz való visszatérés, anarchista

[1] Pedro Cerezo Galán: *El pensamiento filosófico. De la generación trágica a la generación clásica*. In: Historia de España. Tomo XXXIX/1. Madrid: 1996. 137.
[2] Uo. 151.

és nihilista vallásellenesség *és* a hiteles hispán katolicizmus újbóli életre keltése, az angolszász liberalizmus politikai gyakorlatának meghonosítása *és* egy jövendőbeli vaskezű *caudillo* eljövetelének próféciája. E minden irányban szétpattanó gondolatszilánkok azonban csaknem mindenütt az eleven húsba találtak, és nagymértékben hozzájárultak az ország felrázásához.

Miguel de Unamuno (1864–1936), hatását és nemzetközi kisugárzását tekintve, talán a legjelentősebb tagja e nemzedéknek. Századunk spanyol szellemi életében játszott szerepéről a magyar olvasó akkor szerezhet hozzávetőleges képet, ha mondjuk hazai vonatkozásban Adyt és Németh Lászlót próbálja meg egy személyben elképzelni. Igen termékeny volt, egyforma otthonossággal mozgott a regény, a dráma, a vers és az esszé világában, 1904 júniusa és augusztusa között vetette papírra nagyszabású kommentárját Cervantes halhatatlan művéről, a Don Quijotéról. 1904 numerikusan sem esik távol 1898-tól, kronológiailag, a történeti idő viszonylatában pedig tényleg beszélhetünk egybeesésről; így egyáltalában nem tekinthető a tényeken tett erőszaknak az, ha a Búsképű Lovag szellemének unamunói megidézését a századelőn a századvég katasztrófájával hozzuk összefüggésbe.

Az 1898-as trauma a századfordulón egy roppant intenzív nemzeti önvizsgálat gerjesztője lett; terítékre került a spanyol történelem, társadalom és kultúra úgyszólván valamennyi nagy problémája, az ezekre való rákérdezés, valamint újra- és átértékelésük momentuma. Azt, hogy 1898 milyen mérvű szellemi hullámverést keltett, jellemzően mutatja Ortega y Gasset első könyvének, az *Elmélkedések Don Quijotéról* című munkának egyik mondata, amely időben kissé már távolabb, 1914-ben keletkezett, de múlhatatlan szépséggel és precizitással idézi meg a századelő hangulatát: „Édes Istenem, miféle dolog is Spanyolország? A tágas földgolyón, megszámlálhatatlanul sok faj között, beleveszve a korlátlan tegnapba és a végnélküli holnapba, a hunyorgó csillagok határtalan és kozmikus hidegsége alatt, micsoda ez a Spanyolország, Európának ez a szellemi szirtfoka, mely mintegy hajóorra a kontinentális léleknek? Mondjátok meg nekem, hol találok egyetlen világos, egyetlen ragyogó szót, mely ki tudna elégíteni egy tisztességes szívet s egy finommívű elmét – egyetlen szót, mely megvilágítja Spanyolország sorsát?”[3]

Ebbe a vibráló, feszültséggel teli világba robban bele Unamuno Quijote-kommentárja. A baszk gondolkodó talán a legnagyobb spanyol szellemi relikviához nyúlt, melyet a maga módján a magáénak érzett mindenki a hispán világban. De valóban a miénk-e Don Quijote? – teszi fel a kérdést Unamuno. Nem került-e illetéktelen kezekbe, üzenetét nem zárja-e valamilyen bűvös palackba a cervantista filológia erudíciója? E pontig természetesen egy szokvá-

[3] José Ortega y Gasset: *Don Quijote nyomában*. Budapest: 1943. 52–53. (A fordítást módosítottam – Cs. D.)

nyos reinterpretációs kísérlet is eljuthat; de Unamuno még tovább megy, s ez teszi jellegzetesen XX. századi hangszerelésűvé munkáját: ő azt kérdezi, maga a szerző, Cervantes, megértette-e Don Quijotét? Fenntartható-e annak a korábban megtámadhatatlannak tűnő kánonnak az igazsága, amely szerint valamely fiktív lény mozgásterének, cselekvései, tettei körének megvonásában a végső instancia a szerzőé? Bekövetkezik a Quijote-figura tökéletes bekebelezésének, „unamunizálásának" állapota, s ennyiben a baszk gondolkodó alapvetően haladja meg a korábbi értelmezési horizontokat; meglehet, hogy Cervantes Don Quijotét *komikus* hősnek szánta; a romantika e hőst *tragikus* hősnek vélte, Unamuno viszont *abszurd* hőssé tette. Az unamunizált Quijotéval immáron a mi korunk labirintusába, áttekinthetetlen útvesztőjébe kerültünk; a lovag voltaképpen ebben a világban bolyong, ebben a világban próbál ... immáron nem igazságot tenni s az igazságtalanságokat megtorolni, hanem – s talán ez a legnagyobb teljesítménye – *önmaga maradni*, megőrizni saját én-jét, személyes integritását, mely mögött – egyszerre láthatatlanul és nagyon is láthatóan – maga Unamuno áll. Ezzel a személyre szabott bekebelezéssel Unamuno extenzíve lehet, hogy csökkenti valamelyest a quijotei univerzum szkoposzát, intenzíve azonban mérhetetlenül kitágítja azt: ez a Quijote, épp radikális reperszonalizálása révén, messze túlnő a spanyol horizonton is, és egyetemes jelentőségű figurává magasodik.

Ezen abszurddá tett, fiktív lény „működési körének" legfőbb vonatkoztatási pontja a *mulandóság-problematika*, a halál, illetve a személyes fennmaradás, a halhatatlanság kérdése. Ezzel a – némi kierkegaard-i beütéssel – Hit Lovagjává átkeresztelt Búsképű Lovag egyszerre az unamunói gondolati világ centrumába kerül. A baszk gondolkodó egész életműve lényegileg e probléma körül forog. Ezt idézik meg – olykor félelmetes megjelenítő erővel – költeményei, e kérdést boncolgatják regényei, melyeket Serrano Poncela joggal nevezett „a halál laboratóriumainak".[4] Filozófiatörténeti kontextusba helyezve azt mondhatjuk, hogy a tradicionális metafizika terrénuma már Kantnál jelentős beszűkülésen ment keresztül, hiszen ő – a gyakorlati ész posztulátumaiként – a metafizikai horizontot már csak három területre korlátozza: ez pedig a *halhatatlanság*, a *szabadság* és *Isten léte*. Unamunónál még tovább szűkül e problematika, amennyiben már csak a *halhatatlanság* kérdésére csupaszodik, bizonyos értelemben a másik két kanti posztulátum is ennek függvénye lesz. Az Unamunónál koncipiált halhatatlanság-problematika azonban már nem a moralitás felől értelmeződik, mint Kantnál, hanem létszerű, *egzisztenciális* jelentőségre tesz szert. Unamuno ezzel óhatatlanul az egzisztenciálfilozófiák tájékán jelöli ki önnön helyét, s csak oszthatjuk Gabriel Marcel véleményét, aki a következő-

[4] Segundo Serrano Poncela: *El pensamiento de Unamuno*. Mexico: 1953. 120.

ket írja: „Gyakran megfigyeltem, hogy e nagy spanyol gondolkodót túlságosan is gyakran mellőzik, amikor az egzisztencialista gondolkodókról esik szó.[5]

A halál-problematika markáns módon jeleníti meg azt a roppant szemléleti különbséget, amely elválasztja egymástól az eredeti cervantesi, illetve a későbbi unamunói látásmódot. Cervantes művében a halál eljövetele a restitúció, az általános kiengesztelődés momentumát hordozza magán. Amikor a regény azzal kezdődött, hogy Don Quijote nekiindult a világnak, azért, hogy kalandokat keressen *benne*, a világ bizonyos értelemben megkettőződött „normális", illetve a hóbortos lovag képzeletében élő „quijotei" világra. A halál eljövetele ezt a kettősséget szünteti meg, Don Quijote kigyógyul bolondságából, minden a helyére kerül. Az unamunizált Don Quijote viszont nem a világon *belül* próbál kalandokat keresni, ő magát *a világot* kísérli meg a maga elképzelései szerint átrendezni, mi több, megteremteni. *A világ* az, ami az én elmémben honol, vagy ahogy később Schopenhauer múlhatatlan pontossággal megfogalmazta: „a világ az én képzetem". Ha viszont nem a reális világgal való találkozásom, összeütközésem élményéből merítem önnön létezésemnek bizonyosságát – ahogy majd később Dilthey teszi –, hanem a világ éppenséggel az én agyszüleményem, akkor miféle bizonyosságra támaszkodhatok azt illetően, hogy vajon én magam létezem-e? Nem az a helyzet, hogy csak azt *képzelem* magamról, hogy létezek? Unamuno nem habozik levonni e következtetést és egzisztenciálfilozófiai kontextusban nyúl vissza ahhoz a klasszikus témához, mely szerint „az élet álom". Álom az élet, álmodó álmok vagyunk, kik azt álmodjuk, hogy egy legfőbb álom, Isten álmodik bennünket. Ám ha az élet álom, akkor a halál nem más, mint ez álom – s egyúttal az álmodó – szertefoszlása: az ébredés. Akkor viszont az egyetlen, amit tehetünk az, hogy mélyen álmainkba temetkezünk, s nem engedjük meg azt, hogy valaki – bárki lett légyen is az – felébresszen bennünket ebből az álomból. „*Ha pedig álom az élet, engedd, hogy álmodjam mindörökre!*" – hangzik a kommentár zárómondata.

Azonban van ennek az álom-momentumnak még egy másik konnotációja is. Julián Marías emelte ki azt, hogy Unamuno esetében az álom nem feltétlenül az ébrenléttel, hanem inkább a dologisággal mint olyannal áll szemben.[6] Az álom leveti magáról a megállapodottság, a dolgokra jellemző statikusság minden burkát és történéssé, tiszta temporalitássá változik. *Az álom „lényege" éppen radikális inszubsztancialitásában áll*. Ha így nézzük, álom-mivoltunk lesz az a végtelenül szubtilis, illanékony, teljes egészében áttetsző közeg, mely maradéktalanul bejárható, továbbadható, újraálmodható a másik által, így tehát a leghatékonyabb eszköz a halál mint elmúlás ellen. S ha ez igaz, reánk, álmodó álmokra nézve, még inkább az Don Quijote mint fiktív lény esetében, aki

[5] Gabriel Marcel: *Kierkegaard vivant*. Paris: 1966. 79.
[6] Julián Marías: *Miguel de Unamuno*. Madrid: 1943. 80.

e tekintetben nem más, mint „álom a második hatványon". Ily módon a quijotizmus üzenete Unamuno szerint maradéktalanul továbbadható; ha a lovag élete „a bolondság álma" volt – azé a bolondságé, hogy ne múljunk el nyomtalanul, teljes egészében, hanem igenis kísértsük meg a lehetetlent és fittyet hányva az ún. józan észnek próbáljuk meg halhatatlanná tenni magunkat –, ez a bolond álom épp ezen a ponton nyeri el nyugalmát. Unamunót sohasem a halál tortúrája, agóniája aggasztja, hanem a megsemmisülés, a halál mögött ásító egzisztenciális űr, a semmi; az ettől való félelem hajtja őt a minden, a mindenség birtokba vétele felé, s e törekvésében lát mintaszerű prototípust Don Quijote alakjában.

Don Quijote halála Unamuno értelmezésében „szabad halál" volt, olyan szabad halál, mint amilyenről Nietzsche írt részletesen a Zarathustrában.[7] A halál nem visszatérés az élet rendes kerékvágásába, mint Cervantesnél, hanem végső, egzisztenciális ki-állás *a magunk* igazsága, mint *az* igazság mellett. S annak illusztrálására, hogy a halhatatlanság nem pusztán formális fennmaradás, hanem materiális önbeteljesülés is egyúttal, vagyis olyan tartalmi vonatkozásai is vannak, mely annak elnyerésére érdemesít bennünket, elegendő, ha a jóság momentumára utalunk. Gyakorta elhangzik az a kifogás, hogy nem tudjuk, mi a jó, mi a jótett; ez messzemenően nem igaz. Igenis tudjuk azt, hogy mi a jó, csak megfogalmazni, definiálni nem tudjuk; ám tettei, cselekedetei során az egyén nagyon is tisztában van azzal, hogy mikor tesz jót, s mikor nem. Épp ez a jóság az, ami Don Quijotét halhatatlanságra predestinálja.

A halhatatlanság mint olyan, maga is egy többszintű, mélyen rétegzett fogalom. Legfelső, metafizikai héjáról már esett szó. A halhatatlanság, a közvetlen szemlélet számára, a másik, a többi emberben való halhatatlanságot jelent. S ezen a ponton kerül újfent előtérbe *Sancho* alakja, akivel Unamuno az egész kommentár során behatóan foglalkozik. A cervantesi zárófejezetben Sancho a háttérbe kerül, a haldoklót körülvevő kör egyik jellegtelen figurájává szürkül. Unamuno viszont még egyszer, utoljára előre lépteti őt; az értelmezés oly erős reflektorfényébe kerül, hogy szinte még a haldoklót is elhomályosítja: „*Szellemed örököse, derék hidalgo, Sancho, aki ma is él, és mi, kik híveid vagyunk, arra a napra várunk, amikor Sancho úgy érzi, hogy eltölti lelkét a quijotizmus, s fegyverhordozói életének régi emlékei virágba szöknek; várjuk, hogy a házadba menjen és vértezeted, melyet a falu kovácsával átalakíttat majd saját méretére, magára öltse, hogy Rocinantét kivezesse az istállóból, és felüljön rá, vegye a lándzsád, mellyel a gályaraboknak szabadságot adtál és legyőzted a Tükrök Lovagját, és anélkül, hogy bármit is törődne azzal, hogy mit mond az unokahúgod, nekiinduljon a mezőknek, és mint kóbor lovag élje a kalandok életét. Csak ekkor, Én Don Quijotém, csak ekkor terjed majd el szellemed a földön.*" Itt található Unamuno

[7] Friedrich Nietzsche: *Im-ígyen szólott Zarathustra*. Budapest: 1908. 95–98.

válasza 1898 kihívására; mindenekelőtt azt kell kiemelnünk, hogy az újraértelmezett Quijote-történetben szó sincs arról, hogy a baszk gondolkodó egy, a modernizációval, vagyis Spanyolország Európához való felzárkózásával minden ízében szembenálló mítoszt dolgozott volna ki. Sőt, inkább arról van szó, hogy a lovag és fegyverhordozója figuráján keresztül azt üzeni: ez a regeneráció nem kényelmes sétamenet, hanem az egész spanyol mivoltot átfogó vállalkozás, kaland kell hogy legyen, mely odaadás, heroikus küzdelem, önfeláldozás, a kiközösítés, kigúnyolás vállalása nélkül kudarcra van ítélve. S ez a harc Sancho, azaz a spanyol nép megszólítása és kellő bevonása nélkül ismét csak fiaskónak néz elébe.

Don Quijote mint fiktív lény meghalt; meghalt, azért, hogy feltámadjon és örök életre tegyen szert bennünk, kik élőknek hisszük magunkat és majdan azokban is, kik még meg sem születtek, s kikről sem azt nem állíthatjuk, hogy léteznek, sem azt, hogy nem léteznek. „*Élet és halál fölöttébb szűkkörű kifejezések, melyekhez a tér és az idő börtönében folyamodunk; közös a gyökere mindkettőnek, s e gyökér csúcsa a végtelen örökkévalóságában van; Istenben, a Világmindenség Tudatában*."

HETVENNEGYEDIK FEJEZET*

Don Quijote megbetegedéséről, végrendeletéről és haláláról

„Az Úr adta a lelket, akinek megadta,
hogy felemelje azt a fenséges magasba
és a dicsőségbe;
S jóllehet az élet átért a halálba,
bőséges vigasznak még itt maradt hátra
nékünk az emléke."

(Utolsó versszaka ama strófáknak, melyeket Jorge Manrique állított össze atyja, Don Rodrigo Manrique, a Szent Jakab-rend nagymestere halálára.)

Hát elérkeztünk, ó, nyájas olvasó, e megindító történet legvégéhez, Don Quijote életének megkoronázásához, vagyis halálához. Hisz minden életet a halál koronáz meg, minden élet a halálban válik teljessé, s az életet mintegy a halál fényében kell szemügyre venni. S ez olyannyira így van, hogy amaz antik mondást, mely szerint „amilyen volt az élet, olyan lesz a halál" – *sicut vita finis*

* Részlet Miguel de Unamuno: *Don Quijote és Sancho élete* című munkájából, melynek teljes fordítása 1998-ban jelenik meg az Európa Könyvkiadó gondozásában. Ford.: Csejtei Dezső, Juhász Anikó.

ita – meg kell változtatni, mégpedig olyképpen, hogy „amilyen a halál, olyan volt az élet". A szép és dicsőséges halál az egész életet jobbá és dicsőbbé teszi, bármilyen alantas és nemtelen volt is az; a rossz halál viszont még azt az életet is megrontja, amely a lehető legjobbnak tűnt. A halálban tárul fel az élet misztériuma, annak titokzatos mélye. Don Quijote halálában quijotei életének misztériuma tárult fel.

Heves láz vett erőt Don Quijotén, s ez hat napra ágyba döntötte; az orvos már lemondott az életéről, magára hagyták, s egyhuzamban több mint hat óra hosszat aludt. „Az említett idő elmúltával fölébredt, s nagy fennszóval így kiáltott: Áldott legyen a Mindenható Isten, hogy ily nagy jót cselekedett velem. Csakugyan igaz, hogy az ő irgalmasságának nincs határa, s az emberek bűnei se meg nem rövidítik, se nem akadályozzák kegyelmét." Roppant kegyes szavak! Unokahúga megkérdezte tőle, mi történt vele; erre ő így válaszolt: „Kedves húgom, Isten ebben a pillanatban részesített kegyelmében, és nem tekintett bűneimre. Értelmem immár tiszta és világos, s ment a tudatlanság ama sötét homályától, melyet a gyűlöletes lovagregények áldatlan és állandó olvasása borított rá. Belátom már, esztelenek és csalfák, csak azt fájlalom, hogy ily későn ábrándultam ki, s nem maradt időm, hogy hibámat jóvátegyem, és a lélekben világosságot gyújtó könyveket olvassak. Úgy érzem, kedves húgom, közeleg már halálom órája, szeretném, ha értésére adhatnám a világnak, nem volt az én életem oly rossz, hogy örökre a bolond név ragadjon rajtam; mert ha talán bolond voltam is, nem akarnám, hogy halálom is ezt bizonyítsa".

Szegény Don Quijote! A halál küszöbén, a halál fényénél megvallja és kinyilvánítja, hogy élete nem volt egyéb, mint a bolondság álma. Az élet álom. Legvégső fokon ez az igazság, melyhez Don Quijote halálával eljutott, s ebben találkozik testvérével, Segismundóval.

Most azonban még amiatt sajnálkozik, hogy nem tud olyan könyveket olvasni, melyek a lélekben világosságot gyújtanak. Könyveket? Tán csak nem arról van szó, nemes hidalgo, hogy a könyvekből még mindig nem ábrándultál ki? A könyvek tettek kóbor lovaggá, a könyvek miatt lettél pásztor; s mi van akkor, ha ezektől a lélekben világosságot gyújtó könyvektől indíttatva másfajta, ám új lovagi kalandokba keveredsz majd? E ponton nem árt emlékeztetni újra csak Iñigo de Loyolára; ő, amikor Pamplonában sérülten feküdt az ágyban, azt kérte, hozzanak neki lovagregényeket, hogy eltölthesse valamivel az időt; erre odaadták neki az Úr Jézus élettörténetét és a *Flos Sanctorum*ot; ezek ösztönözték aztán arra, hogy az isteni világ kóbor lovagja legyen.

Don Quijote hívatta jó barátait, a plébánost, a bakkalaureus Sansón Carrascót és Nicolás mestert, a borbélyt, s kérte, hogy meggyónhasson és végrendelkezhessen. Alighogy beléptek a szobába, így szólt hozzájuk: „A hírvivő jutalmát kérem, jó uraim, mert tudtukra kell adnom, hogy én már nem Don Quijote de la Mancha vagyok, hanem Alonso Quijano, akit ennekelőtte jónak

neveztek tisztességes életéért." Néhány nappal korábban, mikor Don Alvaro de Tarféval beszélgetett, s az jónak nevezte őt, ezt mondta: „Már hogy én jó vagyok-e, azt nem tudom, de azt bízvást állíthatom, hogy a rossz nem én vagyok"; meglehet, hogy eközben az Evangélium eme szavai jártak az eszében: „Miért mondasz engem jónak? Senki sem jó, csak egy, az Isten." (Máté, 19, 17.) Most pedig, a halál kapujában, a halál fényétől övezve azt mondja, hogy tisztességes életének köszönhetően „jó ember hírében állt". Ó, az a hírnév, az a hírnév! Én Don Quijotém, mily nehéz is kihúzni a bolondság gyökerét az életedből! Ó, az a jó hírnév, az a jó hírnév, a hírnév!

Majd jámboran folytatta tovább: ellensége lett Amadís de Gaulának, „s egész atyafisága végtelen sorának"; s mikor a három barát ezt hallotta, azt hitte, „bizonyosan megint valami újabb bolondság vett erőt rajta". Így van, így igaz; a végső bolondság vett erőt rajta, s ez már nem gyógyítható: a halál bolondsága. Az élet álom, ez biztosan így van; ám te, boldogtalan Don Quijote, ki bolondságod álmából felébredtél, hogy a bolondság iránti gyűlölettől eltelve halj meg, mondd meg nékünk: nem álom a halál is? Ó, ha az mindörökké tartó, álmodás és ébredés nélküli álom lenne, nos akkor, kedves lovag, halálod józansága mennyivel érne többet életed bolondságánál? Ha a halál álom, én Don Quijotém, akkor mi szükség van arra, hogy az óriások szélmalmok, a hadseregek birkanyájak, Dulcinea tenyeres-talpas parasztlány, az emberek pedig tréfacsinálók legyenek? Ha a halál álom, akkor az, hogy halhatatlanságra vágytál, bolondság, merő bolondság volt, semmi egyéb!

Ha pedig bolondságod álom és hiábavalóság volt, akkor mi más lenne minden emberi hősiesség, minden erőfeszítés, amit felebarátunk javáért végzünk, minden segítség, amit a szükséget szenvedőknek adunk, s minden háború, amit az elnyomókkal folytatunk, mint álom és hiábavalóság? Ha a meg nem halás benned megfogant bolondsága álom és hiábavalóság volt, akkor a széles földkerekségen csak a Carrascó-féle bakkalaureusoknak, a hercegi pároknak, a Don Antonio Morenóknak van igazuk, vagyis valamennyi tréfacsinálónak, akik a merészséget és jóságot végeredményben puszta időtöltéssé, a szabad idő kedvtelésévé silányítják. Ha az örök élet utáni vágyakozásod álom és hiábavalóság volt, akkor az *Odüsszeia* következő soraiban ott találunk minden igazságot:

Ezt biz az istenek intézték így, szőve a vészt a
földilakóknak, hogy legyen ének a messze jövőben.

(Devecseri Gábor fordítása)

Ekkor viszont bízvást mondhatjuk Segismundóval, a testvéreddel együtt azt, hogy „az ember legnagyobb bűne az, hogy megszületett". Ha ez így van, akkor jobb lett volna, ha a nap fényét sohasem láttuk volna meg, és sohasem lélegeztük volna be az élet levegőjét.

Én Don Quijotém, ugyan mi egyéb vonzott a hírnév és dicsőség bolondsága felé, mi egyéb taszított ama vágy felé, hogy dicsőségben élj tovább az emberek emlékezetében, ha nem a meg nem halás vágya, a halhatatlanság kívánalma, az az örökség, amit atyáink hagytak ránk örökül: „az istenség utáni sóvárgás, bolondság és eszeveszett őrjöngés honol bennünk, az, hogy többek akarunk lenni annál, amik vagyunk", hogy Alonso Rodríguez atya, kortársad szavaival fejezzem ki magam? (*Ejercicio de perfección y virtudes cristianas*, nyolcadik értekezés, XV. fejezet.) Ugyan mi más, ha nem a félelem attól, hogy semmivé leszünk, késztet bennünket arra, hogy mindenné akarjunk válni, ez az egyedüli kiútja annak, hogy bele ne zuhanjunk a megsemmisülés olyannyira rémítő mélységeibe?

Am ott állt Sancho, hite csúcspontjára érve, melyhez oly sok bukdácsolás, megtorpanás és botladozás után érkezett el; gazdája kiábrándultságát látva így szólt: „Most mondja ezt nekünk, Don Quijote uram, hiszen éppen az imént vettük hírül, hogy Dulcinea kisasszony megszabadult a varázs alól? S most, amikor már mindnyájan fel akarunk csapni pásztornak, hogy szakadatlan énekszó mellett úgy éljünk, mint a kiskirályok, kegyelmed most akar remetévé lenni? Hagyjon fel vele, mindenre kérem, térjen magához, s ne tépelődjék ilyen mesékkel." Figyelemre méltó szavak! Térjen magához! „Térjen magához, s ne tépelődjék ilyen mesékkel!" De jaj, Sancho barátom, urad immáron nem tud magához térni, hanem vissza kell térnie a mindeneket szülő földanya ölébe, ki a napvilágra hozott valamennyiünket, s a homályban mindnyájunkat újból összegyűjt. Szegény Sancho! Magadra maradsz hiteddel, azzal a hittel, melyet urad adott neked!

Ne tépelődjék ilyen mesékkel! „Az eddigiek voltak mesék – felelt Don Quijote –, és igazán nagy káromra váltak, de halálom, Isten segítségével, mindent javamra fordít." Így igaz, én Don Quijotém, ezek a mesék a javadra válnak. A halálod még hősiesebb, mint az életed, mert a halál kapujához érkezve lemondtál a lehető legnagyobbról: dicsőségedről, életed művéről. Halálod fenséges áldozathozatal volt. Szenvedéstörténeted tetőpontján, a tréfák súlya alatt roskadozva, nem önmagadról mondasz le, hanem olyasvalamiről, ami még nálad is nagyobb: életművedről. A dicsőség mindörökre osztályrészed lesz.

„A plébános kiküldte a társaságot a szobából, egyedül maradt Don Quijotéval, és meggyóntatta." A gyónás után a plébános ezekkel a szavakkal lépett ki a szobából: „Csakugyan meghal, és csakugyan egészen kijózanodott a jó Alonso Quijano; ajánlatos lesz bemennünk, hogy végrendeletet tehessen." Sancho, a háziasszony és az unokahúgocska könnyekben tört ki, mert valóban, „amikor Don Quijote még egyszerűen csak a jó Alonso Quijano volt, de akkor is, amikor már Don Quijotévá lett, mindig olyan szelíd lelkű, nyájas magaviseletű vala, hogy e tulajdonságáért nem csupán a legközelebbi hozzátartozói, hanem minden ismerőse igazán szívből szerette". Mindig jó volt, mindenekelőtt és mindenekfölött jó volt, veleszületett jósággal volt jó, s ugyanaz a jóság, mely

Alonso Qujijano józan bölcsességének és példás halálának alapját képezte, Don Quijote bolondságának és legpéldásabb életének is alapjául szolgált. Én Don Quijotém, halhatatlanságod bolondságának gyökere, mely téged betölt, ama vágyad gyökere, hogy a soha véget nem érő évszázadokban élj tovább, a meg nem halás utáni sóvárgásod gyökere nem volt egyéb, mint jóságod. A jó ember nem nyugszik bele abba, hogy semmivé foszlik, mivel úgy érzi, hogy jósága Isten részévé teszi őt, amaz Isten részévé, ki nem a holtak, hanem az élők Istene, hiszen valamennyien Őérette élnek. A jóság nem fél sem a végtelentől, sem pedig az örökkévalótól; a jóság felismeri, hogy csakis az emberi lélekben jut végső tökélyre; a jóság tisztában van azzal, hogy a Jónak a faj folyamatában való megvalósulása: hazugság. Épp arról van szó, hogy jónak kell lenni, bármilyen legyen is az élet álma. Ahogy Segismundo mondta (III. felvonás, IV. jelenet)

Hogy álmodom, jót kívánva
Tenni: kárba veszni jónak
Még álmunkban sem szokása

(Jékely Zoltán fordítása)

Ha pedig a jóság halhatatlanná tesz bennünket, van-e nagyobb bölcsesség a meghalásnál? „Csakugyan meghal és csakugyan egészen kijózanodott a jó Alonso Quijano"; meghal az élet bolondságától, s felébred álmából.

Don Quijote végrendelkezett, s Sanchót ebben úgy említi, ahogy az megérdemli; akkor, amikor elméje még bódult volt, Sanchót egy sziget kormányzóságával akarta megajándékozni, de most ezt mondja: „teljes kijózanodásom után, ha módomban állna, egész királyságot is rá mernék bízni, és rá is bíznám, mert szíve őszintesége és hűsége valóban megérdemelné." Majd Sanchóhoz fordult, hogy hitét megrendítse és meggyőzze arról, hogy a világban soha nem léteztek kóbor lovagok; erre Sancho, kiben nagyra nőtt a hit, mint valami megrögzött bolond, látva azt, hogy gazdája mily józanul hal meg, zokogva ezeket mondta: „Ó, ne haljon meg, kedves, jó uram, hanem fogadja el tanácsomat s éljen még számos évet, mert nem követhet el az ember soha életében nagyobb bolondságot, mintha így, se szó, se beszéd, egyszer csak meghal." Mi az a nagyobb bolondság, Sancho?

Nos hát jól van, én a halált elfogadom,
tiszta lélekkel és tudattal akarom,
öröm van bennem.
Hisz élni vágyni akkor, mikor Isten kedve
a halálhoz szólít, és állít a peremre,
bolondság lenne.

– ekképpen válaszolhatna néked az urad, Don Rodrigo Manrique, a Nagymester szavaival, úgy, ahogy azokat fia, Don Jorge halhatatlan strófáiban adja a szájába.

Sancho a meghalás bolondságáról szóló eszmefuttatása után visszazökkent a régi kerékvágásba, s Don Quijoténak a varázslat alól feloldott Dulcineáról meg a lovagregényekről kezdett beszélni. Ó, hősies Sancho, mily kevesen figyelnek fel arra, hogy te akkor jutsz el a bolondság tetőpontjára, mikor urad belezuhan a józan értelem szakadékába! Mily kevesen veszik észre, hogy a lovag halálos ágyánál a te hited, Sancho, a te hited volt az, ami szétsugárzott, a te hited, mely nem halt meg, s nem is fog meghalni soha! Don Quijote elvesztette hitét, s meghalt; te hitre tettél szert, s élsz; neki kiábrándultan kellett meghalnia, azért, hogy te éltető csalárdságban élhess.

Ó, Sancho, mily mélabúsan hangzik az, amikor fölidézed Dulcineát, most, hogy urad a végső haláltusára készül! Ő többé már nem Don Quijote, hanem a Jó Alonso Quijano, a félénk hidalgo, aki tizenkét esztendőn át úgy szerette a Tobosóból való Aldonza Lorenzót, Lorenzo Corchuelo és Aldonza Nogales leányát, akár saját szeme világát, melyet a föld nyel majd el nemsokára. Amikor halálos ágyánál szíve hölgyére emlékezteted, Sancho, azt a bájos lánykát juttatod eszébe, kinek látványa – tizenkét hosszú esztendőn át tartó magánya és visszavonultsága alatt – csak négyszer gyönyörködtette, s akkor is csak lopva, oldalról pillantott rá. A hidalgo immáron mint férjes asszonyt látná viszont, kit gyermekei vesznek körbe, aki férjében gyönyörködik, s aki az életet Tobosóban termékennyé teszi. S meglehet, hogy ekkor, agglegényként, ott a halálos ágyon fekve, arra gondol, hogy akár oda is hívhatta volna magához, hogy ajkairól életet nyerjen. Ám ha így tesz, anélkül halt volna meg, hogy része lett volna a dicsőségben, hisz Dulcinea a bolondság mennyországából nem hívta volna őt; hideg ajkán viszont ott érezte volna Aldonza forró ajkát, és körbevennék gyermekei, akikben tovább él. Ó, bárcsak ott lett volna, jó hidalgo, azon az ágyon, melyen most halni készülsz, azon az ágyon, melyen éltetek fonala korábban oly gyakran összefonódhatott volna! Bárcsak ott lett volna, s miközben kezed az ő kezében pihen, belőle áradt volna az a melegség, mely belőled már hiányzik! Meglátni a végső misztérium vakító fényét, a sötétség fényét az ő könnyes és tágra nyílt szemében, s miközben tekinteted az ő tekintetébe mélyed, az örökkévaló látomása tárul fel előtted! Meghalsz anélkül, hogy a szerelmet valaha is élvezted volna, azt az egyedüli szerelmet, amely győzedelmeskedik a halálon. Most pedig, miközben Sanchót Dulcineáról hallod szólni, bizonyára ismét felidézed szívedben az elűzhetetlen szemérmesség gyötrelmeinek tizenkét hosszú évét. Ez volt a te utolsó csatád, én Don Quijotém, s erről azok közül, akik halálos ágyad körülállták, nem tudott senki.

A bakkalaureus segítségére sietett Sanchónak, ezt hallván azonban Don Quijote halálos nyugalommal a következőket mondotta: „Uraim, beszéljünk okosan: tavalyi fészekre nem jár idei madár: bolond voltam, most józan vagyok; Don Quijote de la Mancha voltam, s most – mint már említettem – a jó Alonso Quijano vagyok; az a legforróbb óhajtásom, vajha bűnbánatom és

őszinteségem visszaszerezhetné számomra kegyelmetek egykori becsülését." Kigyógyultál a betegségedből, lovag, azért, hogy meghalj; ismét a jó Alonso Quijano lettél, hogy meghalj. Nézz, szegény Alonso Quijano, tekints a népedre és nézd meg jól: bolondságából vajon nem azért fog kigyógyulni, hogy utána meghaljon? Összetiporva és elnyűve tér vissza szülőfalujába, miután odaát, Amerikában nemrégen legyőzték. Azért jön haza, hogy bolondságából kigyógyuljon? Ki tudja?... Talán azért, hogy meghaljon. Talán azért, hogy meghaljon, már ha nem maradna meg Sancho, aki, hittel teli a nyomdokodba lép. Mert a hited, lovag, ma Sanchóban halmozódik fel.

Szellemed örököse, derék hidalgo, Sancho, ki ma is él, és mi, kik híveid vagyunk, arra a napra várunk, amikor Sancho úgy érzi, hogy eltölti lelkét a quijotizmus, s fegyverhordozói életének régi emlékei virágba szöknek; várjuk, hogy a házadba menjen és vértezeted, melyet a falu kovácsával átalakíttat majd saját méretére, magára öltse, hogy Rocinantét kivezesse az istállóból, és felüljön rá, vegye a lándzsád, mellyel a gályaraboknak szabadságot adtál és legyőzted a Tükrök Lovagját, és anélkül, hogy bármit is törődne azzal, hogy mit mond az unokahúgod, nekiinduljon a mezőknek, és mint kóbor lovag élje a kalandok életét. Csak ekkor, Én Don Quijotém, csak ekkor terjed majd el szellemed a földön. Sancho az, a te hű és jó Sanchód, aki akkor lett bolonddá, amikor a halálos ágyadon te már kigyógyultál, Sancho az, aki egyszer s mindenkorra elhinti majd a quijotizmust a földön. Mikor a te hű Sanchód, nemes lovag, fegyverzeted magára öltve, lándzsád kezébe véve felül Rocinantéra, akkor támadsz fel majd őbenne, és álmod akkor valósul meg. Dulcinea átölel mindkettőtöket, karjaival keblére szorít benneteket, hogy így egyesítsen.

„Uraim, beszéljünk okosan: tavalyi fészekre nem jár idei madár"; az álom szertefoszlott.

A tapasztalás mutatja,
Hogy az álmok becsapottja
S játékszere az agyunk.
A király magát királynak
Álmodván, regnál a trónján,
Kormányoz parancsot osztván;

(*Az élet álom*, II, 19.)

Don Quijote azt álmodta, hogy kóbor lovag volt, mígnem valamennyi kalandját,

Dicsőségét porba vágja
A halál iszonyúsága;

(II, 19.)

Mi volt Don Quijote élete?

Mi az élet? Hangulat.
Látszat, árnyék, kábulat,

Legfőbb jói: semmiségek;
Mert álom a teljes élet,
Holmi álom, álom csak!

(II, 19.)

„Ó, ne haljon meg, kedves, jó uram, hanem fogadja el tanácsomat s éljen még számos évet!"

Már megint! – Micsoda lárma?
Nagyságról álmodtatnátok,
Mit az idő szertemállaszt?
Újra azt óhajtanátok,
Hogy csalóka félhomályban
Fönségét és tündöklését
Lássam foszló délibábnak?

(III, 3.)

„Uraim, beszéljünk okosan: tavalyi fészekre nem jár idei madár";

Tűnjetek, távozzatok,
Álnok és csalékony árnyak,
Melyek holt érzékeim'
Test és hang hazugságával
Áltatjátok, nem kívánok
Álhatalmat, álcsodákat,
Álfönséget, boldogságot,
Mely eloszlik egy csapásra,
A legkisebb szélfuvástól,
Akár a mandulafának
Hirtelen s meggondolatlan
Túl korán kinyílt virága,
Mit az első fagylaló szél
Elsorvaszt, a földre ráz, s a
Bimbócskái rózsaszirmát,
Ékességét meggyalázza.

(III, 3.)

Engedjétek, hogy testvérem, Ávilai Szent Teréz szavaival mondjam:

Magasságban, fenn-létünkben,
ott kapunk valódi létet;
míg meg nem hal ez az élet,
nem örvendünk életünkben;
halál, többé ne kerülj el,
hagyj elmúlnom, hogy élhessek,
meghalok, mert nem halok meg.

(Weöres Sándor fordítása)

„Uraim, beszéljünk okosan: tavalyi fészekre nem jár idei madár." Vagy, amiképp Iñigo de Loyola beszélt, amikor elérkezett az ideje annak, hogy fel-

ébredjen az élet álmából; akkor, amikor haldokolván egy kis étellel kínálták meg, így szólt: „már nincs idő erre"; (Rivadeneira, IV. könyv, XVI. fejezet) Iñigo egyébként egyszerűen, minden színpadiasság nélkül halt meg, úgy, ahogyan, jó ötven évvel később, Don Quijote is; halálos ágyát nem állta körül nagy sokaság, a halálból nem kerekített semmiféle látványosságot; úgy végezte, ahogy az igazi szentek és igazi hősök szokták bevégezni, akárcsak az állatok, akik egyszerűen lefekszenek, hogy kimúljanak.

Alonso Quijano végrendeletét tovább diktálta; minden ingó és ingatlan vagyonát unokahúgára, Antonia Quijanára hagyta, ám az volt a kikötése, hogy „ha férjhez akar menni, csak olyan férfiúhoz menjen, aki felől előbb bizonyosan kitudható, hogy még hírből sem ismeri a lovagregényeket; és ha az ellenkezője bizonyosodnék be, s unokahúgom mégis hozzá akar menni, sőt menne is: veszítse el az egész örökséget, és aztán végrendeletem végrehajtói fordítsák hagyatékomat saját belátásuk szerint jótékony célokra".

Don Quijote milyen jól felismerte, hogy a házasság és a kóbor lovagság intézménye között kölcsönös és kibékíthetetlen az ellentét! S miközben végrendeletét diktálta, a jó hidalgo vajon nem gondolt Aldonzájára? Arra, hogy ha pecsétjét túláradó szerelmének feltörte volna, megtakaríthatta volna magának a kudarcokkal járó lovagi kalandokat, s hogy a házi tűzhely mellett lett volna foglya az ölelő karoknak?

Végrendeleted teljesül, Don Quijote; hazád fiataljai visszautasítanak mindenfajta kóbor lovagságot, hogy élvezhessék unokahúgaid birtokainak javait – csaknem valamennyi spanyol nő az unokahúgod –, s magukban az unokahúgokban is élvezetüket lelik. Ölelő karjaik közt megfullad minden hősiesség. Reszketnek attól, hogy esetleg vőlegényük vagy férjük fejében is megfordul az a hóbortos gondolat, ami nagybátyjukat is hatalmába kerítette. A te unokahúgod az, Don Quijote, aki napjaink Spanyolországában uralkodik és kormányoz; a te unokahúgod az, s nem a te Sanchód. Az aggodalmaskodó, házias és félénk Antonia Quijada, aki megijedt attól, hogy felcsapsz költőnek, hisz az „gyógyíthatatlan, ragadós betegség"; ő az, aki oly sok buzgalommal segített a plébánosnak és a borbélynak könyveidet tűzre vetni; ő az, aki azt javasolta neked, hogy ne keveredj civakodásokba, és ne indulj olyan dolgok keresésére a világban, melyeket megszerezni lehetetlen; ő volt az, aki a szemedbe merte mondani, hogy a kóbor lovagokról szóló valamennyi történet csupa mese és hazugság: ez olyan kislányos merészség volt, amire te így kiáltottál: „A mindenható Istenre! Ha nem volnál egyenes ágon unokahúgom, édes testvérem leánya, olyan csúfot látnál ezért a káromlásért, hogy örökre megemlegetnéd"; ő az a „csitri, aki még háromig se tud számolni", de nyelvelni merészel és szapulja a kóbor lovagok történeteit; ő az, aki úgy irányítja, rángatja és taszigálja a te Spanyolországod fiait, mintha csak bábfigurák lennének. Nem Dulcinea del Toboso, de nem ám! Sőt még csak nem is Aldonza Lorenzo, aki után tizenkét

esztendőn át epekedtél, úgy, hogy közben mindössze csak négy alkalommal láttad, s kinek szerelmed soha nem vallottad be; Antonia Quijana, aki még háromig sem tud számolni, az embereket hazádban ő irányítja manapság.

Antonia Quijana, ez a kicsinyes lélek, aki azt hiszi, hogy férje lelke is ugyanolyan szegényes, mint az övé, ő az, aki visszatartja férjét, és megakadályozza abban, hogy részese legyen hősies kalandoknak, melyekben örök hírnévre és dicsőségre tehetne szert. Ha legalább Dulcinea lenne az! ... Igen, Dulcinea, bármilyen furcsának tűnik is nektek. Hisz Dulcinea az, aki képes rávenni az embert, hogy lemondjon minden dicsőségről, hogy így részesüljön a lemondás dicsőségéből. Dulcinea, jobban mondva Aldonza. Aldonza, az eszmény, mondhatja azt: „Gyere ide, gyere a karjaimba, hogy itt, a keblemen megpihenve sírd ki vágyaid, gyere ide; máris egy meredek sziklacsúcsot látok magam előtt, amely az emberiség eljövendő századai során éretted tör a magasba; látok egy hegyormot is, rád néz onnan valamennyi testvéred; látom, hogy a nemzedékek lelkesednek érted; mégis gyere ide hozzám: ha mindenről lemondasz értem, akkor még nagyobb leszel, én Alonsóm, még nagyobb leszel. Csókolj, hadd teljek el forró csókjaiddal ebben a csendben, s mondj le arról, hogy neved azok szájában visszhangozzék hidegen, kiket soha nem ismertél. Vajon a halálod után fogod azt hallani, hogy mit beszélnek rólad? Az én keblembe temesd szerelmed, s ha szerelmed nagy, akkor jobb, ha énbennem temeted el, mintsem hogy a mulandó és léha emberek között osztod szét azt. Nem érdemlik meg, hogy csodáljanak téged, Alonso, nem érdemlik meg. Légy egyedül az én számomra, s így jobb leszel az egész világmindenség és Isten számára is. Úgy tűnik, hogy ily módon elveszíted hatalmad és hősiességed, de te ezzel ne törődj! Lehet, hogy nem ismered azt a bőségesen kiáradó életáramot, ami, anélkül, hogy erre bárki is felfigyelne, a hősies és csendes szerelemből támad, s aztán, túláradva az összes emberen, szerteszóródik, hogy eljusson egészen a legszélső csillagokig? Nem ismered azt a rejtélyes energiát, amely – kiindulva egy boldog párból, akiknél otthonra lel a diadalmas és csendes szerelem – kisugárzódik valamennyi népre, azok eljövendő nemzedékeire is, s tart egészen az idők végeztéig? Nem ismered, hogy mit jelent csendes és visszavonult imádatban megőrizni az élet szent tüzét, sőt egyre jobban táplálni annak lángját? A szerelem – egyes-egyedül azáltal, hogy szeretetet ad, és semmi egyebet nem tesz – hősies munkát teljesít. Gyere hozzám, a karjaimba és mondj le minden cselekvésről; nyugalmad és alkonyod olyan emberek cselekvéseinek és megvilágosodásának válik forrásává, akik a neved megismerni sohasem fogják. Mikor a levegőben nevednek még a visszhangja is szertefoszlik, s mikor maga a levegő is semmivé lesz, szerelmed zsarátnokai az égitestek romjait még akkor is melegíteni fogják. Gyere hozzám, és add át magad nekem, Alonso, s bár nem indulsz neki a világnak, hogy az igazságtalanságokat meg-

torold, nagyságod nem fog elveszni, mert itt nálam nem vész el semmi. Gyere hozzám, hadd vezesselek az én nyugalmamtól egészen a legvégső, soha véget nem érő nyugalomig."

Ekképpen szólna Aldonza, s Alonsót valóban naggyá tenné az, ha karjai között lemondana minden dicsőségről; ám te, Antonia, te nem vagy képes ilyen beszédre. Te nem hiszel abban, hogy a szerelem többet ér, mint a dicsőség; te abban hiszel, hogy a házitűzhely álmosító nyugalmával nem ér fel sem a szerelem, sem pedig a dicsőség, meg abban, hogy sem a szerelem, sem a dicsőség nem ér annyit se, mint egy tál borsó; abban hiszel, hogy a zsákos ember magával viszi azokat, akik keveset alszanak, s nem tudod, hogy a szerelem, éppúgy, mint a dicsőség, nem alszik, hanem virraszt.

Alonso Quijano, miután végrendelkezett, fölvette a halotti szentségeket, újból átkot mondott a lovagregényekre, „s csendesen, a körülállók sírása és zokogása közben adta ki lelkét, akarom mondani, halt meg", teszi hozzá az elbeszélő.

„Kiadta lelkét!" S ugyan kinek adta ki? Hol van ma? Hol álmodik? Hol él? milyen a józanságnak ama szakadéka, melyben azok a lelkek nyugszanak, akik kigyógyultak az élet álmából, a meg nem halás bolondságából? Ó, Istenem! Te, ki Don Quijoténak az ő népe életében és szellemében adtál életet és szellemet, Te, aki megihletted Cervantesben e mélyen keresztény epopeiát, Te, álmaim Istene, hol veszed oltalmadba lelkünket, azok lelkét, akik úgy kelünk át az életnek eme álmán, ahogy megérintett bennünket az eljövendő századokban való élet bolondsága? Elültetted bennünk a hírnév és dicsőség vágyát, ami a Te dicsőséged árnyéka; elmúlik a világ; vele együtt múlunk el vajon mi is, én Istenem?

Az élet álom! Én Istenem, vajh álom lesz ez is, ez a te világmindenséged, melynek te vagy örök és végtelen Tudata? a te álmod lesz? nem lehet az, hogy álmodsz bennünket? Álmok leszünk, a Te álmod, mi, akik álmodjuk az életet? S ha ez így van, akkor mi lesz az egész Világmindenséggel, mi lesz velünk, mi lesz velem, mikor Te, életem Istene, felébredsz majd? Álmodj minket, Uram! S nem eshet meg esetleg az, hogy felébredsz a jók számára, mikor azok, eljővén haláluk, felébrednek az élet álmából? Nem fordulhat elő esetleg az, hogy mi, szegény álmodó álmok, azt álmodjuk, ami az ember virrasztása lesz a Te örök virrasztásodban, Istenem? Nem lehet az, hogy a jóság nem más, mint a virrasztás ragyogása az álom homályában? Jobb, ezerszer jobb jót tenni, mint a Te álmaidat és a mi álmunkat fürkészni, a világmindenséget s az életet kémlelni.

kárba veszni jónak
Még álmunkban sem szokása.

Jobb, ha szívünk hangját követjük, és ahelyett, hogy azt vizsgálnánk, vajon szélmalmok-e, vagy pedig óriások azok, amik veszedelmes lényekként jelennek

meg előttünk, inkább megrohamozzuk azokat, mivel az élet álmán túllép minden nagylelkű roham. A bölcsességet tetteinkből nyerjük, nem pedig szemlélődéseinkből. Álmodj bennünket, álmunk Istene!

Hadd őrizze meg Sancho az álmát, hitét, én Istenem, higgyen soha el nem múló életében, hadd álmodja azt, hogy pásztor lesz odaát, a Te kebled végtelen mezőin, s vég nélkül zengje a soha véget nem érő Életet, ami Te magad vagy; hadd őrizze meg e hitet, Spanyolországon Istene! Nézd, Uram: azon a napon, mikor szolgád, Sancho, betegségéből kigyógyul, meg is hal azonnal; s ha ő meghal, vele hal az ő Spanyolországa, a Te Spanyolországod is, Uram! Népedet, a te szolgáidat, Don Quijote és Sancho népét a személyes halhatatlanságba vetett hitre alapoztad; nézd, Uram, életünknek ez a létoka; a népek sorában pedig az a sorsunk, hogy – szemben a logika és a szőrszálhasogatás mindennemű sötétségével – szívünk igazságával világosítsuk meg az emberek elméjét, s hogy vigaszt nyújtsunk azok szívének, kik arra ítéltettek, hogy álmodják az életet:

Így hát bennünket *az élet öl meg,*
amíg a halál visszaadja éltünk.

Az elbeszélő elmondja még azt is, hogy a plébános arra kérte a jegyzőt, szolgáltasson ki egy bizonyítványt arról, hogy „a jó Alonso Quijano, akit általában Don Quijote de la Manchának neveztek, csakugyan eltávozott az árnyékvilágból, s természetes halállal halt meg: ezt a bizonyítványt pedig azért kérte, mert meg akarta gátolni, hogy ... más író hamis úton feltámassza őt"; később pedig azt teszi még hozzá, hogy a lovag valóban „végignyújtózott koporsójában, úgyhogy lehetetlen harmadszor megint útra kelnie".

De tényleg azt hiszitek, hogy Don Quijoténak nem kell feltámadnia? Van olyan, aki azt hiszi, hogy nem halt meg; nem Don Quijote a halott, a nyilvánvalóan halott, hanem Cervantes, aki őt meg akarta ölni. Van olyan, aki úgy hiszi, hogy föltámadt harmadnapra, s majd halandó emberi alakban tér vissza a földre, készen arra, hogy új kalandokra induljon. Akkor tér majd vissza, amikor Sancho – kit ma még nyomaszt az emlékek súlya – azt érzi, hogy a vér, ami a fegyverhordozói kalandok során gyülemlett fel benne, újra megindul benne, és, ahogy korábban mondtam, felül Rocinante hátára, s ura fegyverzetét magára öltve lándzsát ragad, és nekiindul a világnak, hogy eljátssza Don Quijote szerepét. Ura ekkor tér majd vissza, mert őbenne testesül majd meg ekkor. Bátorság, hős Sancho, hadd lobogjon az a hit, melyet urad lobbantott lángra benned, s melynek táplálása és szítása oly sok gondot okozott neked! Bátorság!

Arról, hogy Don Quijote bármiféle csodát hajtott volna végre halála után, a Cidhez hasonlóan, kiről azt beszélik, hogy még akkor is csatát nyert, mikor már holttetem volt, nem szól a fáma; utóbbiról ezen kívül azt is mesélik, hogy már halott volt, mikor egy zsidó a szakállát szerette volna megérinteni, azt a szakállt, amelyet életében nem érintett meg soha senki:

A jó Cidnek, még mielőtt a szakállhoz ére,
kezébe simult Tizona kéz-széles pengéje.
A zsidó, ki ezt szörnyű borzadállyal látta,
ijedtében szédült, és földhöz döndült háta.

Nem tudom, nyert-e Don Quijote csatát azután, hogy meghalt; azt azonban tudom, hogy a szakállát sok zsidó meg merte érinteni. Don Quijotéról nem tudni, hogy véghez vitt-e valamilyen csodát halála után; de hát nem elég az, amit élete során hajtott végre, hisz kalandjainak sorozata önmagában folytonos csodatétel? Annál is inkább, mert amikor Rivadeneira atya oly sokszor idézett munkája zárófejezetében arról beszél, hogy Szent Ignác által Isten miféle csodákat művelt, megjegyzi, hogy azok között, kiket anya szült a világra – az Evangélium szerint – nem akadt még egy oly hatalmas ember, mint Keresztelő Szent János, mégis a nevéhez az Evangélium tanúsága szerint csoda nem fűződik. S ha Loyola jámbor életrajzírója hőse legnagyobb csodájának a Jézus Társasága megalapítását tartotta, akkor vajon nem azt kell tartanunk Don Quijote legnagyobb csodájának, hogy egy olyan emberrel, nevezetesen Cervantesszel íratta meg élete történetét, aki más munkáiban szelleme gyengeségét tárja elénk, s ezekben, a dolgok természetes rendje alapján, annak a szintnek, amit az Elmés Nemes Hidalgo hőstetteinek elmesélése követelt meg, s annak, ahogy ezt ő megörökítette, mélyen alatta maradt?

Kétség nem fér ahhoz, hogy *Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha* című munkájában Miguel de Cervantes Saavedra azt a színvonalat, melyet többi munkája alapján elvárhatnánk tőle, messze fölülmúlja; sokszorosan felülmúlta önmagát. Ennek alapján azt hihetjük, hogy az arab elbeszélő, Cide Hamete Benengeli nem puszta irodalmi eszköz, benne mély igazság rejtezik; ez pedig az, hogy e történetet Cervantesnek valaki más diktálta, valaki, akit ő magában hordozott, s akihez sem a történet megírása előtt, sem pedig azután semmi köze nem volt; egy olyan szellem, aki lelke legmélyén honolt. S ez a roppant távolság, ami lovagunk története és a Cervantes által írt többi munka között van, ez a teljességgel nyilvánvaló és tündöklő csoda a fő oka annak – hisz okokra itt oly annyira van szükség, mint amennyire nélkülözni is lehetne őket, mivel az okok mindig nyomorúságosak –, hogy azt higgyük és valljuk: a történet igaz volt és valóságos, sőt maga Don Quijote volt az, aki – Cide Hamete Benengeli alakját magára öltve – diktálta le azt Cervantesnek. Mi több, gyanítom azt is, hogy miközben életét magyaráztam és kommentáltam, Don Quijote és Sancho titokban eljött hozzám, s anélkül, hogy ez bennem tudatosodott volna, szívük legmélyét feltárták és felfedték előttem.

Itt kell elmondanom azt, hogy az írót többnyire igazi, valóságos, történeti személynek tartjuk, mert látjuk hús-vér emberként; fiktív történeteinek szereplőit viszont csak a puszta képzelet szülötteinek véljük; de ez épp fordítva

igaz: a szereplők nagyon is igaziak, övék a teljes valóság, s arra a másikra, aki számunkra hús-vér embernek tűnik, csak azért van szükség, hogy alakkal és léttel ruházza fel őket a többi ember számára. S mikor az élet álmából majd valamennyien felébredünk, szemünk elé igen furcsa dolgok tárulnak majd; a bölcsek ugyancsak meg fognak lepődni azon, hogy mi az igazság s mi a hazugság, s hogy mennyire téves úton járunk, mikor azt gondoljuk, hogy annak a talánynak, amit logikának nevezünk, bármiféle értéke lenne e nyomorúságos világon kívül, ahol a szellem zsarnokai, az idő és a tér, tartanak bennünket fogva.

Az élettel és a halállal kapcsolatban nagyon különös dolgokra ébredünk majd rá, s ekkor látjuk be majd azt, hogy milyen mély igazságot mond ki ama sírfelirat első része, amit Sansón Carrasco írt Don Quijote sírjára; ez így hangzik:

„Hamva itt a hős nemesnek
nyugszik, aki nagy nevet
messze földön küzdve szerzett,
s holtában se vehetett
rajt a halál győzedelmet."

Pontosan így van, hisz Don Quijote halhatatlanságát halálának köszönheti; a halál az, ami bennünket halhatatlanná tesz.

Semmi sem múlik el, semmi sem foszlik semmivé, semmi sem semmisül meg; még a legkisebb darabka anyag, a legkisebb erőmennyiség is örökkévaló lesz, s nincs látomás, bármily röpke is az, ami ne tükröződne valahol, mindörökké. Olyan ez, mint amikor a végtelen sötétségben eljutunk egy ponthoz, és egy pillanatra fényárba borul és felragyog mindaz, ami addig volt; nos, épp így villan fel mostani tudatunkban egy pillanat, mikor az a kifürkészhetetlen jövő felől halad a kifürkészhetetlen múlt felé. Tudatunknak nincs olyan látomása, nincs olyan dolga, vagy pillanata, ami ne szállna alá azokba az örök mélységekbe, ahonnan ered, s aztán végleg ott marad. A sötét állag hirtelen és pillanatnyi megvilágosodása: álom; álom az élet; s mikor e mulandó fénytünemény kihuny, visszfénye alászáll a sötét mélységekbe, s ott marad egészen addig, amikor majd egyszer valamely hatalmas ütés fényárba nem borítja újra s mindörökre. Mert a halál nem úgy diadalmaskodik az életen, mint az élet halála. Élet és halál fölöttébb szűkkörű kifejezések, melyekhez a tér és az idő börtönében folyamodunk; közös a gyökere mindkettőnek, s e gyökér csúcsa a végtelen örökkévalóságában van; Istenben, a Világmindenség Tudatában.

A történetet befejezvén az elbeszélő a tollát szögre akasztotta, majd e szavakat intézte hozzá: „Téged meg, nem tudom, jó vagy rosszul vágott, kedves tollacskám, íme felakasztlak ezen a drótszálon erre a kis kampós fogasra, s itt függsz majd számos évszázadon át, ha ugyan vakmerő és rosszhiszemű történetírók le nem vesznek, hogy megszentségtelenítsenek."

Isten óvjon attól, hogy beleüssem az orrom ebbe, s olyan eseményekről szóljak, melyek Don Quijote rendkívül precíz történetírójának figyelmét elkerülték; soha nem tartottam magam nagy erudícióval megáldott embernek, és soha nem vetemedtem arra, hogy nyomozzak La Mancha tartomány lovagi archívumaiban. Szándékom mindössze annyi volt, hogy magyarázatot és kommentárt fűzzek a lovag életéhez.

„Don Quijote csupán számomra jött a világra, s én az ő számára; ő tudott cselekedni, én meg írni"; a történetíró tollával ezt mondatja. Én pedig azt mondom, hogy Don Quijote és Sancho azért született a világra, hogy Cervantes elmesélje az életüket, én pedig magyarázzam és kommentáljam azt; Cervantes azért jött világra, hogy elmesélje, én pedig azért, hogy magyarázatot és kommentárt fűzzek hozzá ...Életed csak az tudja elmesélni, s csak az tudja magyarázni és kommentálni, én Don Quijote uram, akit a meg nem halás bolondsága, maga a te bolondságod érintett meg. Járj közbe hát az érdekemben, ó, uram és patrónusom, hogy a te Dulcinea del Tobosód, aki – Sanchód korbácsütéseinek köszönhetően – immáron fel van oldozva a varázslat alól, kézen fogva vezessen a hírnév és dicsőség halhatatlanságához. Ha pedig álom az élet, engedd, hogy álmodjam mindörökre!

Trón felé hát, jószerencsém!
Ha ez álom, föl ne rázass.
(*Az élet álom*, III, 4.)

és verekedtem, ahogy tőlem telt
(*Iliász*, I, 271.)

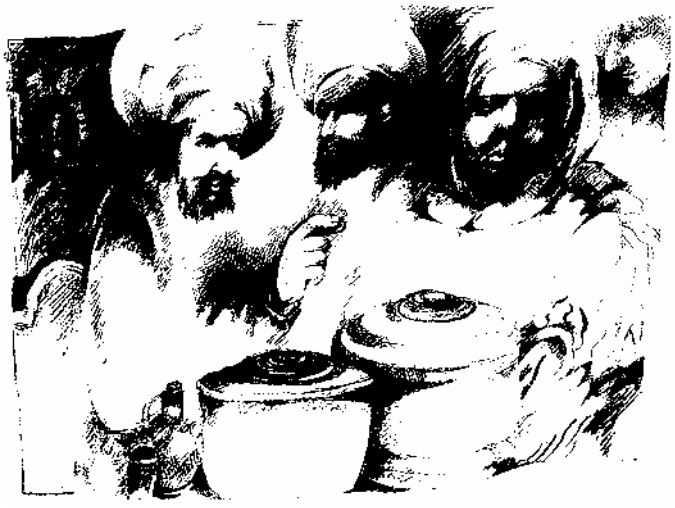

ENGEL TEVAN ISTVÁN : BIBLIAILLUSZTRÁCIÓ

„Nem hittem a hittételeket...”

FÖLDESI FERENC

Mélyponton

NÉMETH LÁSZLÓ 1947. JANUÁR 19-ÉN ÍRT NAPLÓFELJEGYZÉSEI ELÉ

Az Égető Eszter olvasói bizonyára emlékeznek a regény zárójelenetére: Méhes Zoltán öngyilkosságára. Halálba menekülésének oka a letartóztatástól, az utána várható megkínoztatástól, kiszolgáltatottságtól való félelem. A közvetlen előzmény a „köztársaság-ellenes összeesküvés” leleplezéséről szóló újsághírek, amelyek szerint az összeesküvők céljaihoz az ideológiai muníciót Méhes korábbi írásai szolgáltatták. A résztvevők egyikével-másikával nemrégiben Csomorkányon is találkozott, sőt: szállásadónőjének fia, az író csomorkányi azilumának berendezője is gyanúba keveredik. Az egymást követő felzaklató hírek Méhest pánikba kergetik: kiköveteli Égető Esztertől a halálos morfiumadagot tartalmazó zselatin-kapszulákat, az emberi méltóság megőrzésének paradox biztosítékait, s amikor az éjszakai csengetést, autózajt „rémlátó képzelete” a „Most értem jönnek” bizonyítékaként értékeli, a kapszulabiztosíték végső biztonsággá válik, s reggel a szobájába benyitó Égető Eszter „ahogy a fejét párnástól felemelte, érezte, hogy egy halottat tart az ölében”.

Ezzel a képpel zárul az emberi őrültség és az Égető Eszter-i édenszövő ösztön harcának története. Ezután már csak a harc tanulságait összegző – s a „mégis-morál” jegyében reményt adó Epilógus következik.

Az olvasónak, aki a „Dichtung und Warheit”, költészet és valóság viszonyára kíváncsi, maga Németh László siet a segítségére: Az író és modelljei című tanulmányából már megtudhatja, hogy „A regény eredeti címe Őrültek volt, s annak, hogy Méhes Zoltánban egy olyan alakot ültettem be a város őrültjei közé, akiben a vak is rám ismerhetett – egyik oka tán épp az volt, hogy magamra is kiterjesztve, enyhítsem a címben rejlő ítéletet”. Ám ebből – a csomorkányi-vásárhelyi modellek érzékenységét csitítani akaró – vallomásból még nem derül ki, miért kellett Méhes Zoltán-Németh Lászlónak meghalnia.

Annak kiderítéséhez, hogy Méhes Zoltán modelljét a valóságban milyen veszedelmek fenyegették, milyen félelmek gyötörték – s hogy ezek hiteles motivációi-e a regénybeli öngyilkosságnak – nem lesz szükség a jövőbeli biográfus titoknyomozó bravúrjára. Ahogy a nem hermeneuta irodalomtörténésznek a művek értelmezéséhez, a biográfusnak is előzékenyen szolgáltatta maga Németh László a dokumentumokat, vallomásokat és kommentárokat: a Homályból homályba című önéletírás, a Levelek a hipertóniáról, a naplók és a levelek bőségesen ontják a forráskritikai csemegét. A nóvum, amit most napvilágra hozunk, szintén az öndokumentáció műfajába tartozik: egy naplórészlet a regénybeli és a valóságos „összeesküvési” per időszakából. Elolvasása és értelmezése előtt azonban szükség lesz egy kis kortörténeti és életrajzi rekapitulációra.

Az 1945. után uralomra jutó hatalom emberei – részben a kultúrpolitikusok, részben némely literátorok – szemében Németh Lászlónak főképp két írása volt a corpus

delicti, amiért ellenségei az elhallgattatás, a vezeklés vagy egyenesen a bebörtönzés sorsára szánták: a Kisebbségben és a Szárszói beszéd. Az elsőre az antiszemitizmus bélyegét sütötték rá, a másodikat a berendezkedni készülő sztálinisták tekintették a még ezután elkövetendő bűneik előzetes leleplezésének. Már pedig ez a népség az utólagos pisszenést is kíméletlenül megtorolta.

Németh László tudta, hogy a „Dixi et salvavi animam meam" lutheri gesztusával milyen ádáz erünniszeket uszított magára. A Kisebbségben-t, majd a Szárszói beszédet követő éles visszautasítás, a Nagy Istvánék ítélete, mely szerint vele lehetetlen az együttműködés, világossá teszik számára, hogy milyen sorsra számíthat a háború után. Az 1943-as naplófejezetekben már ilyen sorok olvashatók: „Ma szinte paradicsomi megoldásnak tűnik fel: az egész családommal a romok alatt maradni." Majd később: „A társadalmi katasztrófa csak borzalmakat tartogathat számomra. Jobb meghalni. De a munkáim! Most lennék igazán író." Egy Gulyás Pálnak írott levélben: „A hóhérok táncát nem fogom bevárni."

Azután jött Buda ostroma, amikor a romok alá temetkezés óhaja kis híján beteljesült; majd 45 nyarán Békésen a rendőrségi előállítás, amikor az ottani fiatalok szovjetellenes röpcédulázása miatt – mint lehetséges felbujtókat – Németh Lászlót és Féja Gézát is gyanúba fogták. Az 1945. szeptemberében megtalált vásárhelyi azilumot a visszaemlékező író hálája a „béke szigetévé" szépíti, ám a hipertónia-levelekben ilyen metaforákat is olvashatunk róla: „Vásárhelyi életem is – könnyen viselt szegénységével, az üldözők távoli zsivajával, rövidebb pánikoktól megszaggatott idill volt. Legalább ötvenszer voltam abban az állapotban, amelyben Méhes a regényben."

1947. telének-tavaszának „grand terreur"-jét, pánikreakcióit a Magyar Közösség „leleplezése" és pere váltotta ki.

Január 5-én a belügyminisztérium hivatalos közleményt ad ki a „köztársaság-ellenes összeesküvés" leleplezéséről. A közlemény szerint „az összeesküvők célja a »jogfolytonosság alapján« a Horthy-rendszer visszaállítása volt, fegyveres erővel; az összeesküvést irányító hetes bizottság tagjai: Arany Bálint, Donáth György, Héder János, Kiss Sándor, Saláta Kálmán, Szent-Iványi Domokos és Szentmiklóssy István."

A Parasztszövetség lefogott vezetője, Kiss Sándor néhány hete a vásárhelyi Fekete Sas-ban tartott előadást, s Némethtel is találkozott. Szent-Iványi Domokos a bűnjelként lefoglalt kátéjában az összeesküvés és a „mélymagyarság" elméletének összefüggésére hivatkozik. A Szabad Szóban, a Parasztpárt lapjában január 19-én Darvas József teszi közzé „Nyílt levelét az összeesküvésről", benne a Kisebbségben írójának szellemi felelősségéről. A régtől ismerős errüniszek: Gogolák Lajos, Bóka László, Zsolt Béla s a többiek megújult dühvel ontják a fővárosi lapokban a Németh Lászlót feljelentő filippikáikat. Bóka pl. a Haladásban: „Németh áttörte azt a falat, ami a költő álmát elválasztotta a valóságtól: életében érte meg azt a dicsőséget, hogy akadt magyar politikai mozgalom, mely az ő kategóriáiban gondolkozott." Hogy a veszedelem mekkora, azt nem annyira az üvöltő sajtókórus, mint inkább a perben kiszabott súlyos büntetések bizonyítják: április 16-án a Népbíróság Dálnoki Veres Lajost, Donáth Györgyöt és András Sándort halálra, Szentmiklóssy Istvánt és Arany Bálintot életfogytig tartó szabadságvesztésre ítéli.

Ma már tudjuk, hogy ez a per a Cseka-GPU dramaturgia, a jezsovscsina első magyarországi főpróbája volt. A Magyar Közösség a harmincas évek elején alakult, politikailag konzervatív, erősen nacionalista és antiszemita beállítottságú titkos szervezet. Célja az volt, hogy elősegítse az „igaz magyarok" vezető gazdasági, politikai és kulturá-

lis pozíciókba kerülését. A második világháború idején jelentős szerepet játszott a németellenes ellenállási mozgalomban. A háború után csak 1946. tavaszán próbált újjászerveződni, nem túl sok sikerrel. A „fegyveres restauráció" terve merő ávéhás koholmány: ezek az „összeesküvők" a beszélgetéseikben nem jutottak tovább a búsmagyar peturkodásnál és álmodozásnál.

Az is ismeretes, hogy ez a per, s a vele megindított politikai kampány a Rákosi-féle „szalámitaktika" szeletelőkése volt: igazi célja a Kisgazdapárt lefejezése. A fejek le is hullottak: február 29-én Kovács Bélát, a párt főtitkárát tartóztatják le szovjetellenes szervezkedés vádjával; május 28-án Szviridov altábornagy, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság alelnöke, jegyzéket nyújt át a magyar kormánynak Kovács Béla, illetve a köztársaság elleni összeesküvés ügyében. A jegyzék „terhelő adatokat" tartalmaz Nagy Ferenc miniszterelnökre nézve. Május 30-án Nagy Ferenc a berni magyar követségen bejelenti lemondását, s nem tesz eleget a kormány hazahívási felszólításának. Június 2-án Varga Béla, a nemzetgyűlés kisgazdapárti elnöke külföldre távozik.

Ami a Németh László büntetőjogi felelősségrevonásának elmaradását illeti: a „bölcs vezér" helytartóinak machiavellizmusát ismerve –, valószínűsíthető, hogy az nem a véletlen vagy a méltányos disztinkció műve, hanem a szalámitaktika kultúrpolitikai adaptációjának következménye. Ezt maga Németh László is megsejtette, amikor az áprilisi Révai–Lukács–Illyés–Németh találkozóra visszaemlékezve így ír: „Az összeesküvéssel kapcsolatban ők (mármint Lukács és Révai) meg akarták mutatni, hogy a kommunisták nem ördögök. Az íróknak is nyilván ez volt a szerencséjük."

Mindez azonban csak később vált világossá, ám 47 első négy hónapjának baljós időszakában még vakreményként sem derengett. Az összeesküvésről szóló szapora híradások, bennük az ő nevének és kárhoztatott műveinek ismételgetése, végül – pohárkicsordítóként – a Darvas József január 19-i cikke Németh Lászlót – sokadszor, de nem utoljára a „Most már nincs tovább" suicid lélekállapotába lökte. „Ember és szerep" elütő kívánalmai ismét kelepcébe ejtették. „Mint író, folyton bátor embernek való elhatározásokat s helyzeteket vállaltam, holott egyáltalán nem voltam bátor." – írja egy helyen – viviszekciós hajlamát önmagával szemben is érvényesítve.

Hiábavaló volt a vásárhelyi elvonulás, a tanügy rendezésére felajánlott szolgálat, a Népi Művelődési Intézetben az Illyés rábeszélésére vállalt munka; az új hatalom is a bal keze felől állítja, s védelmet még íróbarátaitól, korábbi fegyvertársaitól sem kap.

Mélyponton van. Az elárultatás, magárahagyatottság ókútjában, mint Jákob fia József, akiről később – azzal a bizonyos Fantomas-kesztyűs módszerrel – drámát akart írni.

Mit lehet ebben a „Bújt az üldözött, s felé Kard nyúlt barlangjában" – helyzetben tenni? A „kísérletező ember", aki az iskolaorvosi robotot alkattani és szociográfiai műhelymunkává emeli, a műfordítói „gályapadból" nyelvösszehasonlító „laboratóriumot" csinál, az élet, a sors által vetett kelepcékben, a csalódásokon, a vélt vagy valóságos sérelmeken, a fenyegetettségen, félelmen, az egy-egy ember vagy gesztus ellen föllobbanó haragon is úgy emelkedik fölül, úgy arat fölöttük győzelmet, hogy föltalálja magának a kelepceadekvát laboratóriumot, pontosabban: a lelki detoxikálót: a naplót." Amikor egy helyzet olyan tűrhetetlen volt, hogy az életet nem lehetett folytatni tőle, olyan helyzetben, amelyben más, az írásvédelem katarzisát nem ismerő agy rövidzárlatot kap vagy öngyilkos lesz, akkor fogadta el a naplóíró is a kikerülhetetlen párbajt... a zsigereiből táplálkozó Anteust... a logika, a gondolkodás erejével próbálta megsemmisíteni vagy közömbösíteni."

Az összeesküvés keltette pánik idejében született naplófeljegyzések egy része ott van a Homályból homályba 2. kötetében. A vásárhelyi archívum anyagában lévő három cikkfogalmazványt és két naplótöredéket – ugyanezen időszak dokumentumait – a Tiszatáj 1985. augusztusi számában adtuk közre. Ezek után bekerültek a lilaborítós sorozat „Életmű szilánkokban" című kötetébe.

Most egy olyan naplórészletet hozunk napvilágra, amely mindeddig nem került közzétételre. Az emlékszoba anyagának gyűjtésekor találtuk meg – különös, de jellemző véletlenül – a gimnázium tanári könyvtárában, amikor, a kölcsönzési lapok alapján, a tanóráira készülő óraadó-király olvasmányait szedtük össze. Lezárt, felbontatlan, szürkészöld levélborítékon, Németh László kézírásával, ez olvasható: „Ezt a borítékot a benne levő napló-részlettel 1947 január 19-én adtam át Rácz Miklósnak, hogy ha komolyabb dolog történnék velem, törje föl, másolja le, s a tartalmát juttassa el Illyés Gyulának."

Hogy végül miért gondolta meg magát, s miért nem adta át a levelet Rácz Miklósnak, s tette bele a könyvbe, hogy azután megfeledkezzék róla – csak találgatni lehet, de ez már a lélekbúvárok dolga.

A naplórészlet okozta meghökkenés, elképedés tranquillánsaként hadd ajánljuk az olvasó figyelmébe Németh László intelmét: „Ezek a naplók legviharosabb óráimba engednek bepillantást – aki belső életemről ezeknek alapján akar képet alkotni, mégis durva tévedésbe esik. Sokkal sötétebb, viharosabb képet kap rólam, hiszen csak azokba a pillanatokba lát bele, amikor a naplóírás szükségessé vált – holott a célja annak nem a sötétség s a fájdalom feltárása, hanem a derű vagy legalább a nyugalom megszerzése volt."

Ami pedig az Égető Eszter záróképét, Méhes Zoltán öngyilkosságát illeti, emlékeztetnünk kell a hűséges Eckermann naplójára. Följegyzi, hogy egy alkalommal Goethe „szegény kutyának" nevezte Werthert, akinek pedig ő maga a modellje. A művész fölénye s diadala ez – törékeny és esendő emberléte fölött. Ez a Wertherek és Méhes Zoltánok balszerencséje, s ugyanez a Goethék és Németh Lászlók – s nem utolsósorban az olvasók szerencséje.

Németh László

Naplórészlet

A MAGYAR KÖZÖSSÉG PERÉNEK IDŐSZAKÁBÓL

1947. jan. 19.

Darvas József denunciáló cikke a Szabad Szóban. Ez aztán igazán lélekharang! Tíz éve állandóan ott volt az idegeimben; hányszor éreztem, naplóim bizonyíthatják, hogy most aztán igazán... Csodák sorozata, hogy csak most következett be. Aki egy gyarmati népért harcolt, annak így kell végeznie.

*

El vagyok készülve rá, hogy testemet dobjam macchiavellizmusuk elé. Ha hihetnék, japán módra, a harakiri tisztító hatalmában!

Hogy a tiltakozással odadobott élet kihívja a kozmosz megtorlását. De én nem hiszek ebben; én csak azt érzem, hogy az uszító gonoszsággal a védtelen ember csak egyet szegezhet szembe: – amihez ők mindenen át annyira ragaszkodnak – ártatlan, értük volt életét.

*

A művészet tehát megint előttejárt a valóságnak: az utolsó hónapban végigéltem Széchenyi-drámámat. Különbség: én nem írtam Blicket; én – az ő szempontukba, Bachék szempontjába helyezkedve is – teljesen ártatlan vagyok. A pedagógiának és drámáimnak éltem; társadalmi tevékenységet annyit vállaltam, amennyibe Illyés Gyula belekényszerített. Abból is igen hamar visszahúzódtam. A Magyar Közösség nevét az újságokból tanultam meg. A letartóztatottak közül hármat ismerek. Arany Bálinttal két éve nem érintkezem – azok közé a ritka emberek közé tartozik, akikkel „haragban váltunk el". Vattaival egyszer, Kis Sándorral kétszer beszéltem a „fölszabadulás" óta: mint egy távoli, engem alig-alig érdeklő mesét hallgattam beszámolójukat a magyar politikai és szellemi életről. Semmiféle tilos szervezkedésre még célzást sem tettek. (De hiszen mindenki tudta, hogy ártatlanok, s azért kell elpusztulniuk, mert jellemes és tehetséges emberek s mint ilyenek, útban vannak.) – Az „ártatlanság" tökéletesebb állapotában levő emberre tehát még nem mutatott rá denunciáló ujj. Sem bűnnel, sem hőstettel nem dicsekedhetem. Egy népéből kiábrándult embert vett körül a döblingi gyűrű – akinek az igazi bűne az, hogy amit ifjúságában és hitében tiszta szívvel vallott, kényszerre s csábításra visszavonni nem volt hajlandó.

*

Ma délelőtt – míg Judit lányommal sétáltam – nyugodt és derült voltam. Pedig éppúgy el voltam szánva, mint abban a pillanatban. Darvas cikke után: elöntött a fölháborodás. Most sem az élet fáj, hanem az ember: hogy ilyen. S hogy a magyar: még az embernél is emberebb az aljasságban. Ki hitte volna ezt, hogy Veres Péterek céloznak rám ebben az ügyben (az én szárszói szerepemre) először félreérthetetlenül. Hogy ők adják meg a jelet a többieknek is! De hát 43-ban is ezt tették. Kitaszítottak, mert azt hitték: ezzel kedvükbe járnak azoknak, akik az ő sorsuknak is gazdái lesznek.

*

Az emberek érzik, hogy nő fölém a sors, de sehonnan sem érkezik egy kézfogás, bátorítás. A feleségem, mialatt én ebben a Laokoon gyűrűben ropogtam – egy szilveszteri estéért duzzogott, s a kenesei telelésre – reggelire készülődött. Azt hitte, büntet; pedig csak az utolsó láncszemet szakította el, amely még hozzákapcsolt... Sárközi Márta kedvesen ír, de ő menthetetlenül s minden jóakarata ellenére amazokért izgul. Illyés Gyulát tán szándékosan távolították el; s előtte már titok lesz: miért nem jött időre meg. Ő az utóbbi években szebben vizsgázott, mint vártam. Ajánlása a könyvében – az a talán nem is hitt, de annál jobb szívre valló félmondat a békési ülésen s utolsó újévi cikke: több volt, mint amit, reflexeit ismerve, vártam tőle. Úgy látszik: van kiküzdött erkölcs is, ahogy ő egyszer olyan szenvedélyesen mondta. Most föl lesz ajánlva neki: vághat csodálkozó képet; tehet úgy, mintha elhinné, amit nem hisz el, s mentegetheti magát a hóhérokkal együtt: „Úgy látszik, én még mindig nagyon gyanútlan vagyok." Vagy odaállhat a betömlöcözött ártatlanság s barátjának az emléke mellé: és megszerezheti az igazi dicsőséget, amely annyira más, mint amit a Rákosi Mátyások osztogatnak.

*

Az én életem épp azért kezdett most tisztulni s igen szép lenni, mert most hámlott volna le rólam ifjúságom két tévedése. Az egyik az volt, hogy egy Démusz-lányból

Németh Lászlónét; a másik, hogy a magyarságból európai nemzetet akartam csinálni. Mind a két kísérlet eleve reménytelen volt. De húsz esztendőbe került, amíg átvertem magamat rajtuk, amíg a lehetetlenséget sebek millióival bebizonyítottam magamnak. Most valami rezignált könnyűség foglalta el a régi kínok helyét. Mintha most lettem volna csak igazán íróvá! Abból a rengeteg szenvedésből most lehetett volna, elcsitulván, igazi művészet. De a múlt visszajár, s kísértetei nem engedik meg, hogy ebbe a magányos alkotó öregségbe betemetkezzen. Hiába, egy-egy nemzet viszonyai szigorúan meghatározzák, hogy mekkorára nőhetsz bennük. Elég világosan fölajánlottam, legutóbb a Szabad Szó-beli interjúban is: hagyjatok meg remetének; én nem kívánok többet, mint hogy amit csináltam, holtom után itthagyhassam. De az „összeesküvés" igazi rendezőjétől is félnek: a magyarságnak kell is, amit én csinálnék!

*

De vajon csak a világban jár föl a múlt? Bennem nem dolgozik ott mégis számvetése? Nem egy esztelen remény akarja föláldoztatni az életemet: hogy sírom legyen vétó, mely a nemzetet gyarmatosítóitól elválasztja? Vagy ha ez nem is: tán a becsület, hogy (bár sosem vállaltam felelősséget értük) az ártatlanul szenvedők, akik írásaimból élnek, kínjukban is ott lássanak az élükön?

*

Ha igen ritkán politizáltam, mindig egyre figyelmeztettem ezeket a fiúkat: ne higgyétek el, hogy Magyarországon demokrácia van. Itt diktatúra van: itt nem lehet demokrata mód véleményt nyilvánítani, pártot játszani, szervezkedni. Csak azért csaltak ki benneteket meggyőződéstekkel, hogy annál biztosabban összeszedhessenek. Dolgozzatok, képezzétek magatokat a homályban. A magyar belpolitika: a világpolitika vetülete. Értékes emberek azonban minden rendszerben javítják a színvonalat, elviselhetőbbé teszik az életet. Sosem mondtam mást nekik, mert sajnáltam őket; de megérteni megértettem a tévedésüket.

*

Mit sajnálok az életből? Judit tőlem két lépésnyire olvas... Igen, a gyerekeket is, bár ma már tudom, hogy nem az enyimek. Az iskolát? Holnap még bemegyek a nyolcadik lányba; érezni fogom, hogy szeretnek, s hogy jó tanítani. De hát a tanítás is csak egyfajta temetkezés. A könyveket ismerem már. A magam könyvei, amiket megírhatnék igen, ha nem kéne a létükért küzdeni: kiadni őket, rugdostatni... Nagyon szép lehetne az a tíz év Svájcban vagy Párizsban, esetleg a Mecsek oldalán is. De ha nem lehet: akkor sincs rajta sok sajnálnivaló. Amikor az élet harmonikussá válik – akár meg is szűnhet. Ezt tanítja Buddha, s ezt éreztem én meg huszonhét éves koromban, az Emberi Színjátékban.

*

A zászlót tisztességgel végigvittem az életen. Azt is mondhatom, hogy közben mindent elvesztettem – a legfontosabbat is: a nemzetet, családot –; de azt is, hogy mindent megnyertem: hisz a világot szeretve, az emberek iránt jóindulattal adom vissza magam a nemlétnek.

Nem hittem a hittételeket; de egy vallásos ember nyugalmával várom életem utolsó óráját – amely esetleg már ez is.

*

Ha barátaimnak (esetleg Kerényi Károlynak) egyszer módjuk lesz rá, vigyenek ki, s temessenek el egy szabad ország – Svájc – földjébe. Ha nem: a szellemem úgyis ott jár.

VEKERDI LÁSZLÓ

Király István, Lukács György, Németh László

KIRÁLY ISTVÁN VÁLTOZÓ NÉMETH LÁSZLÓ-KÉPÉRŐL

Király Istvánt sokan alighanem sokkal többre becsültük, mintsem megérdemelte, még többen viszont bizonyosan sokkal jobban megvetették, még szakmai tekintetben is, mint amire rászolgált. A levitézlett, ám sok tekintetben makacsul túlélő korszak annyi sok vezető intellektüelljéhez hasonlóan Király István kétarcú és kaméleonszerű lény volt; köré is lehetett volna nyugodtan *„Rejtőzködő legendárium"*-ot kanyarítani. Pándi Pálhoz hasonlóan ő is nagyralátó tervekkel indult; ifjúkorukban valószínűen a magyar szellemi élet „organizátorai" kívántak lenni Révai József és Lukács György „idejének" lejárta után, s bár eleinte tán – Kereszturyval és Ortutayval szemben – eséllyel startolhattak, Aczél György feltűntével egyre nyilvánvalóbbá vált nagy álmaik irrealitása. De ők realisták voltak, s megelégedtek valamiféle „hegemón" szereppel az irodalom és a jelenkori irodalomtörténeten belül. Még ezen a korlátozottabb területen sem érhettek célt maradéktalanul: ki kellett egyezzenek egymással. A hosszú, rejtett és valószínűleg kíméletlen küzdelem után ugyan Pándi Pál és iskolája került ki győztesen (egyebek közt tán éppen ezért íródhatott ő köré „rejtőzködő legendárium"), de Király István veresége sohasem volt teljes: nagyhatású professzorként és teoretikusként élete végéig jelen volt a magyar irodalom irányításában. Kettőjük *személyes* harca azonban – amelyet természetesen mindig a „közösségre" és a „közérdekre" való hivatkozással vívtak – jócskán hozzájárulhatott a szerencsétlen „urbánus–népi" ellentét permanens életbentartásához. Holott elvben mindketten a „dialógus" felszánt hívei voltak, egyfajta „népfrontosság"-ának, amit azonban mindketten Révai József és Lukács György jó tanítványaiként mindig a „pártosság" szellemében képviseltek. Mellesleg ez a magatartásuk is öröklődött maradéktalanul: Fodor Gábortól G. Nagyné Maczó Ágnesig – hogy Király tanár úr egyik kedvenc „szakkifejezésével" éljek – „meghendikeppelten". De én itt se párhuzamos életrajzot, se rejtőzködő legendáriumot nem kívánok írni; csupán jelezni szeretném a nehézségek egy részét legalább, amelyekkel szembe kell néznie annak, aki Király István változó Németh László képéről – nagyképűbben de tudományosabban: Németh László „recepciójáról" – kíván írni. De én nem kívánok; csupán néhány jegyzetet fűznék a Monostori Imre-föladta témához.

1. *„Az író – vállalkozás"*. *Németh László. Életrajzi kronológia 1901–1948.* Összeállította, az előszót és a jegyzeteket írta Dr. Lakatos István. Argumentum, 1997, 291. old.: „1946 október 12. Hosszú levélben számol be Illyés Gyulának, hogy két nap előtt csupa kellemetlenség érte: a diákjai a *Szabad Száj*ban (egy vicclap) megjelent Montherlant-sürgönyt kérik megmagyarázni; (Balogh Péter távirata Montherlant álnéven Illyésnek; »Miért nem engem hoz a *Válasz*. Stop. Vagyok olyan fasiszta, mint Németh László. Stop. És sokkal jobb író. Stop.«), délben a »késekkel tele« *Valóság* tanulmányt olvassa (Király István *Németh László* c. írása); délután a *Válasz*-nak írt cikkét másolja, de »egy órai vergődés után az egészet« eldobja. Este egy színdarab vázlatát veti papírra: *Janicsárok*. (Nem készült el soha.) – Nem tud bekapcsolódni a rendszerbe: nemcsak Schöpflin Gyula állítja, hogy fasiszta, de Balogh páter is."

A „sürgöny”-t Németh is idézi, beszámol hatásáról a *Homályból homályba* második kötetében, a 45. oldalon: „Az első *Válasz*-számnak a *Haladás* és a *Népszava* köre megrendezte azt a macskazenét, ami várható volt. A diákjaim, akik a demokrata sajtóból csak a vicclapokat olvassák: Montherlant felől érdeklődtek nálam.” És itt következik a *Szabad Száj* idézet. „A várt jó hatás azonban elmaradt. Sárközi Mártától azt hallottam, hogy a híveim mást várnak tőlem; Lukács György is azt hitte, hogy szándékosan mellébeszélek.” Az utóbbi megjegyzés nem annyira a Szabad száj „sürgönyére”, hanem inkább a *Válasz*ban közölt *Gyermekeink diáktársaként* című tanulmányra vonatkozik.

Hogy mit hitt valójában Lukács György, azt nagyon nehéz lenne megmondani; Király István azonban még 1976-ban is vállalta – hiszen reprezentáns tanulmánykötetében újraközölte – 1946-os *Valóság* tanulmányát, ha némi mentegetőzések árán is. Az akkori „tavasz Magyarországon” hangulatra hivatkozik, „a liberális mindent megértés torz visszájaként” megjelent szektás türelmetlenségre. „Így például, noha 1946-ban keletkezett Németh László-tanulmányom – az író biográfusát, Vekerdi Lászlót idézve – »egy nagyobb méretű Németh elleni sajtó- és rádiótámadás kibontakozásakor«, nem az író ellen, hanem mellette, a gyalázkodásokkal, a rágalmakkal szemben, valós helyének megkeresése céljából íródott, mégis magán hordta egyes fölényes kitételeiben a voluntarizmust. Az igazságtalanságot. Eltúlozta az egyéni-személyi felelősséget a leegyszerűsítésre mindig is hajló szubjektivizmus. S ez az eltúlzás itt elvi hibát szült, eltorzította némileg magát a kifejteni vágyott, vallott koncepciót. Meggyőződésem: igazam volt akkor, amikor egyszerre akartam védeni az írót ellenfeleitől s az ostoba hívektől. Hisz összjátékszerűen egyik oldal sem vette számba azt – (mi tanulmányom alapgondolata volt, s amit mindmáig helyesnek tartok) –, hogy Németh nem vátesz, nem próféta, nem ideológus; nem lehet a tanulmányírót középpontba állítva a Németh László-i elméletekben, gondolatrendszerben keresni az életmű lényegét. Annak idején – alkalmazva a Lukács György-féle »realizmus győzelme« elméletet: a tanulmányíróról a szépíróra kívántam átvetni a hangsúlyt. Ma szépíró helyett moralistát mondanék inkább.” (Király István. *Irodalom és társadalom.* Szépirodalmi, 1976. 6. old.)

Csakhogy a tanulmányban nem egészen erről van szó. Az írás híven Lukács György szigorúan osztály-szempontú kritikájához Németh regényeit egy osztályából kitörni kívánó, de kitörni nem képes művész tragikus vergődésének a kifejeződéseiként értelmezi. „A Németh-hősök elvesznek önmagukba, bezáródnak az idegrendszer őserdejébe, félelmeiken és féltékenységükön keresztül nézik a világot. Kiszigetelődnek az emberek közül, nem tudják megoldani életük alapvető problémáját, társadalmi helyzetük kérdését. Nincs közük ahhoz az osztályhoz, amelybe születésük beskatulyázza őket, s nem tudnak áttörni más jövőt biztosító osztályhoz sem.” (347. old.) Az író megreked az én szűk világában, „Németh az ellenforradalmi Magyarország egyik értelmiségi rétegének az írója”. (351. old.) Ennek a „középosztályi eredetű értelmiségnek nem voltak polgári élményei, ő nem látta a citoyent, csupán a burzsoát, az út, amely a szabad értelmiségi előtt nyitva volt, előtte be volt zárva. Számára az uralkodó osztállyal való szakítás, a középosztály megtagadása egyúttal a polgári megoldás lehetőségének az elvesztését is jelentette... Ennek az értelmiségi rétegnek helyzetét tükrözik vissza a Németh László-i művek, s ez az értelmiség találta meg a maga ideológusát Németh Lászlóban, de csak az ideológust, a tanulmányírót vette észre benne, a művészt nem élte meg”. (351–352. old.) „Minden uralkodó osztály elsősorban ideológiájával kapcsolja magához a szociológiai helyzete szerint máshová, a dolgozók közé tartozó értelmiséget”, így Németh végső soron művészetével is a fennálló torz társa-

dalmi rendet szolgálta. „Az író kívül került a társadalmi történésen, a valóságon. Nem véletlen, hogy a magyar élet legsorsdöntőbb éveiben csillagvilágok távolában tudta magát a körülötte levő világtól. A rendelkezésére álló élményanyag összezsugorodott. Műveinek nincs többé közük a társadalom igazi mozgásához, hősei kikapcsolódva az élet áramából, általánosságokban vesznek el, s az élet konkrét gazdagságát pátosz pótolja." (350. old.)

Király István 1946-ban nemcsak hogy Lukács György jó tanítványának mutatkozik, hanem egyenesen ő adja a szavakat a Mester 1948-as *Iszony*-kritikájához, ahol helyenként szórul-szóra ugyanezzel vádolja a magyar marxista esztétika nagymestere a regény íróját. A tanítvány azonban merevebbnek bizonyult mesterénél: 1956 után nem követte Lukács – immár nem a teoretikus-ideológiai „Valósághoz", hanem a tényleges társadalmi történésekhez hajló – gondolkozását, s újból és nyomatékosan hitvallást téve a Mester teoretikus rendszeralkotása mellett, pártosan elítélte „revizionizmusát". Ez is a Király-talányok egyike, de ez már nem tartozik szorosan a Németh-témához.

2. Lakatos, *„Az író – vállalkozás"*, 298–299.: „1947, április 10. A *Haladás*ban Zsolt Béla *Érdekes találkozás* című írása jelenik meg a Németh László, Illyés Gyula, Révai József és Lukács György találkozóról. Emlékeztet, hogy annak idején Lillafüreden is részt vett ez a két író az íróknak a kormánnyal való találkozásán. Április 13. A *Szabad Nép*ben Horváth Márton *Illyés és Zsolt* című írásában védelmébe veszi Illyés Gyulát Zsolt Béla állításaival szemben, de Németh Lászlót nem."

Homályból homályba, 2. kötet, 52.: „Az izgalmak, félelmek lassan elcsitultak; a letartóztatások befejeződtek, író nem került zár alá. De tavasz felé volt még egy utójátéka ennek a dolognak. Márta is mondta már: úgy látja, Révai meg akar ismerni. Egyik pesti utam alatt Illyés hozta össze a találkozót. Révai lakásán gyűltünk össze, akkor még Zuglóban lakott. Illyés, ő, én, a negyedik Lukács György. Illyés intett, hogy vigyázzak, s el ne ragadtassam magam. De erre a figyelmeztetésre nem volt szükség. A négy jó agyvelő fokról fokra ledobta félszeg szerepét, már csak az volt a fontos, ki milyen okosakat mond, s olyan parázs beszélgetés indult meg, hogy a sok közbeszólás miatt rendet kellett szabni, sorba ment négyünkön a beszéd, mint a kártyában az osztás. A két ideológus közül nekem Révai tetszett jobban: ő volt a nyersebb, inkább éles, mint finom eszű; de volt benne valami egyenesség, amire az óriási különbségek ellenére is rezonált bennem valami.

A beszélgetésből most már csak összefüggéstelen csomókat tudok kiemelni: Erdélyiről volt szó. Révai Erdélyin csudálkozott, hogy miért nála jelentkezett, mégpedig igen bizakodón. Nem tudta, hogy Erdélyi azt hitte, a Franklin Révay Józsefével van dolga. Az összeesküvéssel kapcsolatban ők meg akarták mutatni, hogy a kommunisták nem ördögök. Az íróknak is nyilván ez volt a szerencséjük. Én, mint a Révai-levélben, most is tagadtam, hogy híveim volnának, én legalábbis nem találkozom velük. Ezt mi jobban tudjuk, mondta Lukács, munka közben érezzük – s mindjárt utána: Mi magának szövetséget ajánlunk! Amire én azt ajánlottam, használják fel konkrét munkára az agyvelőmet, úgy, ahogyan azt a polgári agyvelőkre Lenin előírja. Legalább három órát fortyogtunk ott. Lukács az autóban azt mondta, hogy ez csak egy beszélgetés kezdete volt. Illyés másnap nagy örömmel jött hozzám: Budapesten ma ez a legnagyobb esemény. A beszélgetésnek azonban nem lett ennek ellenére sem folytatása. Illyés említette, hogy Révai telefonált neki, nem írnék-e egy antiklerikális cikket, de ő az ötletet rossznak találta."

3. Lakatos, *„Az író – vállalkozás”*, 317.: 1948. június „folyamán a *Válasz* 5–6. számában megjelenik a kaposvári Berzsenyi-ünnepélyen tartott beszéde, a *Berzsenyi ürügyén.* Ugyanebben a számban Sőtér István *Egy klasszikus regény* címmel ír az *Iszony*ról”. Király István már a Fórum júliusi 7. számában reagál rá, összehasonlítva a tíz évvel ezelőtt megjelent Berzsenyi-könyvvel, amelyben Németh „a romantikus költő reakciós-irracionális vonásait emelte ki”. (*Irodalom és társadalom,* 353.) Most ellenben a „forradalmiságát”, amint a halál felé közeledő, megbékélt költő „»úgy nézhet fel Pestre, mint aki a maga eredményeit is ott érzi az életet jelentő zsibongásban«. ...Az új Berzsenyi-arckép, a kaposvári beszéd, Németh László nyílt, őszinte állásfoglalása a haladás gondolata mellett ... Németh Lászlóban, személy szerint, sohasem a »harmadik út«, a »hígmagyar-mélymagyar« »elmélet« volt a lényeg, hanem az igazságot kereső, önemésztő szenvedély”. Azaz a mostani állásfoglalás visszamenőlegesen is felment? 1946-ban Király István erről még merőben másként vélekedett. De azóta Németh Révaival és Lukáccsal beszélgetett, 1948 a „fordulat éve” volt, a Párt talán a saját soraiban kereste inkább az ellenséget, ki tudja, mi okozhatta a hangváltozását. Németh mindenesetre a *Berzsenyi ürügyén*ben semmivel sem vélekedett másként, mint 1946-os tanulmányaiban, vagy akár a Berzsenyi könyvében.

4. *Homályból homályba,* II. 247.: „Pesti tartózkodásom alatt eljött hozzám Király István; valami új kormánynyilatkozatról beszélt, amelynek a hatása alatt ő is közölheti a Galileit.” Nem sokkal utóbb a *Népművelés* folyóirat hozta négy hónap alvás után a *Petőfi Mezőberényben*t.” 1953 februárjában, nyár elején Szentendrén készült el a *Galilei*: Benedek Andrással és Gellért Endrével felvonásról-felvonásra „előadhatóra” formálták a darabot, Benedek András lelkesedése meggyőzte Gellértet, és „a színházi ember érték-szimata lassan Majorban is elnyomta a gyanút”. Németh a drámát végül elküldte Révainak: döntse el ő, mint népművelési miniszter, bemutatható-e. De hiába, az új kormányba Révai nem került be.

„Gellért Endre szerint, ha a *Galilei* nem az én munkám, ellenkezés nélkül átmegy minden sorompón. S a változás (ők biztosak voltak ebben) nemcsak a deportáltak és kulákok, hanem az én számomra is hoz egy kis levegőt. Király István leveléből értettem meg, hogy ez aligha lesz így. A *Galilei* után még a tavaszon érdeklődött, s most, hogy a változás beállt, sürgősen elkérte közlésre. A levelét a Galyatetőn kaptam meg... Az eső hagyott szép derült napokat is, a vidék gyönyörű volt, a társaság kellemes, az öreg Földessy Gyulával meg egy ózdi olvasztárral ültünk egy asztalnál, többnyire velük sétálgattunk is. A rádióhallgatás sem volt unalmas; egyik este az elszemtelenedett Berija elfogatása hozott izgalomba, a másikon a Rákosi-beszéd, amely Nagy Imre füstölni kezdő lámpáját kissé visszacsavarta. Király levele szinte elveszett ebben az izgalomban. A darabot dicsérte is, meg bírálta is, de mintha nem mondta volna ki az igazi véleményét. Többet sejtetett a befejezés: ő okvetlen közli, de technikai okokból már csak a szeptemberi számba teheti be. Vagyis: a darabtól is fél, meg attól is, hogy ne közölje. Szeptemberig majd elválik, hogy mi lesz a világból. Otthon soká semmi nesz – augusztus elején Ella bement a *Csillag* szerkesztőségébe. Király a darabot most sem akarta végérvényesen visszaadni, ha a Nemzeti csakugyan bemutatja (persze nem mutatja be), ő is hajlandó közölni.” (*Homályból homályba,* II, 255–256.) Végül jó nagy késéssel, az 1955 januári Csillag számában a *Galilei* végre csakugyan megjelent. „De csak egy napra. Amikor másnap sehol sem lehetett látni, nem is kérdeztem, azt hittem, bevonták. De kiderült – hogy nem: annyi kíváncsivá tett, irodalom iránt érdeklődő ember lappang a városban, hogy nyomban elkapkodták.” (275.) Újból megjelentek

a Nemzeti emberei is, Majorral az élen, de eltartott még egy esztendeig, míg 1956 tavaszán elkezdődhettek a próbák. „A próbára meghívták Nádasdy Kálmánt is, az opera rendezőjét, az ő szép arca és okos modora volt szinte az egyetlen hiteles Galilei...« Állandóan ebben élünk, s még itt is azt lássuk« – mondta a második felvonás után sóhajtva szinte a darabra, s végül ezt a mondatot vittem el." (314.)

5. A Galilei próbái már a forradalom felé haladó Párt által élesztett izgatott légkörben zajlanak, Némethet is felkérték, vegyen részt az Irodalmi Újság munkájában, el is ment a szerkesztőségbe. „Vámos nevű szerkesztő fogadott, akiről odáig nem is hallottam (később azt mondták, hogy ÁVH-s őrnagy volt), majd a szerkesztő bizottság néhány tagja is besorjázott... Az én emlékezetemben, mint legjellemzőbb, az a vita maradt meg, amely Király István körül kerekedett köztük. Órá, aki a Csillag szerkesztője volt akkor, még mind nagyon haragudtak. Amit 1953-ig tett valaki, az megbocsájtható, az 1953 utániakra nincs bocsánat – vonták meg fegyvertársaik közt a határt." (Uo. 315.)

6. Nyilván ezek a „forradalmi" huzavonák és intrikák is belejátszottak Király István Forradalom-megítélésébe és elítélésébe. Ezt mindig is gyanítottuk; ismert volt szerepe a népi írókat elítélő párthatározatban; de az csak most, Gyuris György Tiszatáj-monográfiájából derült ki, hogy milyen elszántan vetette be magát az ideológiai harc élvonalába, József Attila ürügyén és Németh László „sugalmazására". „Ebben az összefüggésben – írja Gyuris – a népi írók mozgalma és József Attila »forradalmi proletárnépiessége« hajánál fogva előhúzott okoskodásnak látszik. De Király Istvánnak Tóbiás Áronnal folytatott beszélgetéséből tudjuk, hogy ekkor ő már »cédulázott«, foglalkozott a népi írók mozgalmával. Valószínű, hogy nem véletlenül, hanem Németh Lászlónak a *Magyar Műhely* című írása nyomán, mely a Kortárs legelső, szeptemberi számában jelent meg. Király István úgy vélhette, hogy Németh László cikkének eszméjét szélsőbalról meg kell semmisíteni.

1958 január 27-én hangzott el az országgyűlésben Kádár Jánosnak az a beszéde, amelyben elítélte a népi írók mozgalmát:

»Ellene vagyunk az irodalomban vagy a kultúra más területein a reakciót, vagy a politikai maradiságot képviselő csoportosulásoknak. Mi – példának okáért – nem irodalmi stílusirányzatnak, hanem politikai csoportosulásnak, mégpedig a haladással ilyen vagy olyan formában szembenálló politikai csoportosulásnak tartjuk az úgynevezett népies írók csoportosulását. Ennek a csoportnak ugyanis az elvi kiindulópontja kimondva, vagy ki nem mondva szemben áll a munkásosztály vezető szerepével a társadalom életében, és ez semmiképpen sincs összhangban a szocialista társadalom építésével, amelynek vezetője a munkásosztály.«

Valaki sugallta Kádár Jánosnak ezt a gondolatot, hiszen aligha hihető, hogy maga ilyennel foglalkozott volna 1957 végén, 1958 elején. Király viszont saját bevallása szerint is ezt kutatta, s egész év első felében nem is jelent meg a népi írókkal kapcsolatos cikk a Tiszatájon kívül, tehát más nem foglalkozott vele." (Gyuris György. *A Tiszatáj fél évszázada 1947–1997*. Szeged, 1997. Somogyi Könyvtár, 63–64.)

7. *Az utazás* recenziójában Király István pártossága a szegedi évek szélsőbalos kilengése után újból visszatalálhatott a maga konszolidált Lukács György-i teoretizálásához. S bár formailag és hivatalosan elítélte a Mester revizionizmusát, végeredményben ennek a szellemében összegez: „Nem véletlen, hogy társadalmi osztályok szerint nem különülnek el egymástól a dráma hősei, majd mindegyikük értelmiségi... Hiszen a szocialista fejlődés során megszűnnek az egymással antagonisztikus ellentétben álló

osztályok, így mindinkább csökken az innen adódó konfliktusok lehetősége. De szűk horizontú, korlátolt látásban, öntelt butaságban, gyanakvó kicsinyességben s számos más formában a lelkekben továbbra is ott hat az osztálytársadalmak senyvesztő mérge: az individualizmus. Az osztályokkal együtt nem tűnik el rögtön az elrontott emberség." (*Irodalom és társadalom.* 363.) Ha az ötvenes évek végének radikális szélsőbaloldaliságát Németh cikke váltotta ki Királyból, úgy most *Az utazás* radikális átfogalmazásával – hiszen tán nem kell mondani, hogy a drámában egyáltalában nem erről van szó – Király István kialakítja a maga modern marxizmusát, mondhatni „reformmarxizmusát". Ezzel azonban önkéntelenül újból közelebb kerül Némethez, akiben felfedezi a nagy „moralistát". Ezt mutatja azután be és értékeli az *Irodalom és társadalom* kötet „Pártosság és népiség" címmel „Előszó helyett" írt bevezető tanulmányában. Erre azonban nem kell sok szót vesztegetnünk: ha valami, hát moralista és ideológus Németh soha nem volt.

8. Király Istvánt azonban valahogy rabul ejtette az, ahogyan átértelmezte magának *Az utazás*t. Ő maga vált valamiképpen „moralistává", s kialakított egy „kollektivista morált" szemben a „kommercializálódás" és a „fogyasztói beállítottságú életforma" moráljával és „a privát szférába berekesztett" gondolkozásával. Ennek a filozófiáját fejti ki Móricz ürügyén 1972 későőszén a Debreceni Irodalmi Napokon. „Eltorzul így az individuum. Óriásivá nőnek benne a privát élet olyan kérdései, mint pl. a sex. S elsorvadnak a személyiség oly vonásai, melyeket csak a küzdő, harcos élet, a termelő élet véshet az egyénbe. Elhal a teljes emberségtől elválaszthatatlan közéleti egyén, az állástfoglaló én, a citoyen-ember." (*Irod. és társ.* 164.) Király itt Móricz „forradalmi közelre nézését" állítja példának. „Mégpedig nem valamifajta nacionalista elfogultság okán, de a szocialista esztétikát, az internacionalizmus irodalmát védve. Hiszen – Lukács György szavait idézve – nem lehet »az emberiséget kizárólagos, metafizikus ellentétbe állítani az emberi vonatkozások konkrét formáival, mindenekelőtt az osztállyal és a nemzettel«. »... azáltal – folytatta tovább Lukács –, hogy az emberiségnek ezeket a konkrét kötöttségeit és kötelezettségeit, melyek mérhetetlenül nagy hatást gyakorolnak minden egyes személyiség, minden emberi vonatkozás, minden sors stb. konkrét tartalmára és mikéntjére, a másodlagosság szintjére süllyesztik le, és gondolatilag elhanyagolhatónak fogják fel, magáról az emberről is kétségtelenül egy sápadt, vértelen koncepció alakul ki.«" (166. old.) A rettentően teoretikus előadás helyett azonban célszerűbb Fodor András beszámolóját idézni *A hetvenes évek*ből: „Király Pista alig ismert rám a buszon, amikor szembe kerültünk, aztán örömében két kézzel simogatott, nagyokat kacsingatott. Ehhez képest – talán szerencsémre – meg se említ engem 50 perces előadásában, csak a Benjámin, Simon, Juhász, Nagy, Garai ötösfogatban szemléli és szemlélteti a pártosságot-népiséget... Béládival ballagok vissza az Aranybikába, a napsütötte Piac utcán. Morog Királyra, aki erőszakkal húz árkokat, csak azért, hogy ellentéteket támasszon. (Erősen szidta Konrádot, még inkább a *Psyché*t dicsérő Somlyót, s lám nem akadt marxista kritikus, aki szembefordult volna vele!) Illés Endre szerint, aki asztalfőnek ül hozzánk, Király hangjában mindig van valami nádtető-gyújtogató indulat. Illés úri passzióval rendel valami abszolút száraz bort, sajnálja, hogy birka vagy juhtúrós galuska nincs. A gesztenyepüréről leszedi a habot. Ki nem állhatja a geil dolgokat. A délutáni ülésszakon ő az első szónok, a *Mit tanulhatnak a fiatalok Móricztól* címszóra. Szabolcsi nagyjából-egészéből teljesen egyetért Királlyal. Mocsár Gábor népi sarmőrként (mennyire emlékeztet Pribojszky beszédtehetségére!) borzolja a kedélyeket. Hasonlóképpen Bata szót emel Weöresért. Te példamutatónak tartod a *Psyché*t?

– szól le a katedráról tanáros kézfölemeléssel Király. Bata busa fejét hátrafogva ezt mondja: – Remekműnek tartom. Molnár Zoltán prédikátori hevéből egy mondatot jegyzek meg: »Nem örülök annak, ha lángoló szóval beszélnek bizonyos tendenciák ellen« (Egyébként Fekete Gyulát védi.) Csűry István – akit Darvas véletlenül Csűry Bálintként mutat be – szégyent hoz apja nevére meg a kollégiumunkra. Seggnyalásból rendez parádés bemutatót, amikoris Király előadását zseniálisnak mondja. Vetélytársa lehetne a Debrecen szülötte Nemes György, aki a publicisztikát hiányolva és dicsérve, egyetért Királlyal a *forradalmi közelnézés* (szép kis fogalom!) követelésében. Hát ez nem valami épületes vita." (*A hetvenes évek* I, 462–463.)

8. Ahogy csökkent a fenntartás és nőtt az elismerés Király Istvánban Németh gondolkozói teljesítménye iránt, úgy értette egyre inkább félre és helyettesítette saját modernül marxizáló „forradalmi közelnéző" teóriáival. Az *Életmű szilánkokban* kötethez írt hatvan oldalas bevezetése ennek az átértelmezésnek iskolapéldája. Ebben az individualizmusellenességként átértelmezett „közösségtudatban" lesz „a fogyasztói morál bírálata az életmű egyik kulcsgondolata", s Németh gondolkozói nagysága az, hogy fel tudta mérni „az úgynevezett jóléti társadalmak egyik legfőbb betegségét, a fogyasztói morál okozta lélekroncsolást".

A kifinomult esztéta, amilyen Király István volt, nem vette volna észre a *Harc a jólét ellen*ben rejlő – különben Németh Lászlónál csakugyan ritka, de tán az adott pillanatban épp azért nyomatékkal értékelendő – gyilkos szatírát?

9. Ki tudja, hogy Király István megéri a Nagy Átalakulás (mert a „Rendszer" végül is akár „váltott", akár „változott", mint Rendszer – azaz mint személyes kapcsolatok szövedéke – más nem nagyon lett); szóval ha Király tanár úr megéri a Nagy Átalakulás kiteljesedését, máma tán gazdagabbak lehetnénk egy vállalkozói mentalitást dicsérő „piacgazdasági" Németh Lászlóval, aki a „minőségi verseny" moráljában egyeztetné össze a „restrikció" és a „GDP növekedés" inherens ellentéteit? Sőt tán még azt is sejtetné, hogy a letűnt „redisztribuciós gazdaság" szabályos „marker economy"-vá privatizálódásában nem explicit vagy rejtett „politikai hatalom" konvertálódott „gazdaságivá". Ki tudja, mondom, de nem is ez a fontos. A fontos inkább az, hogy Király tanár úr ezt nem, ezt *sem* holmi olcsó opportunizmusból tenné. De az is túlontúl elnagyolt megfogalmazás lenne, hogy „meggyőződésből". Inkább talán azt mondhatnánk, hogy a született esztéta és elszánt teoretikus – hiszen mindig is Lukács György tanítványaként definiálta önmagát – mélységes érzékenységéből a „korszellem" iránt, ami alatt azonban modern – sőt bizonyos értelemben posztmodern – irodalomtudósként mindig egy politikai és szellemi elit változások iránt érzékeny és változásokra reagáló részének mentalitását értette és próbálta kitapogatni. Bizonyosan nem egyetlenként a változatos magyar szellemi elitben, de bizonyosan a legtehetségesebbek egyikeként. Azt hiszem, hogy alkalomadtán, ha a „korszellem" engedte, még akár a legjobbindulatúak egyikeként is. Nem csak ő tehetett róla, hogy olyan ritkán engedte a „korszellem".

10. Az a kép, amit Király István a „hatvanas évek"-ben vázolt Németh Lászlóról, tán éppen azért látszik minden Németh Lászlója közül legmeggyőzőbbnek, mert akkor engedte. Talán engedte. Talán részben egy kicsit Király tanár úrnak is köszönhető, hogy engedte? Füzi László írja *Remények és mozdulatok* című tanulmányában (*Jelenkor*, 1997, január, 51–64. oldal) az *Irgalom*ról: „Németh regénye, erről már valamelyest esett szó, hangsúlyozottan a hatvanas évekbeli magyar konszolidációhoz, főképpen pedig a hatvanas évek némiképpen euforikusnak tekinthető, az emberi-társadalmi problémák meg- és feloldhatóságába vetett hitéhez kapcsolódik. Alighanem külön hely

illeti meg a hatvanas éveket az emberi történelemben: azóta ehhez hasonló hitekkel bíró évtizeddel talán nem is találkoztunk. Természetesen vizsgálhatnánk az ekkorra kialakuló »mikroklima« politikai, gazdasági és mentalitásbeli összetevőit (aligha véletlen például, hogy mindaz, amiről most szó esik, a »kemény« ötvenes évekre következett), a legfontosabbnak azonban azt tartom, hogy ekkor erősödött fel újra a gondolkozásban a »célképzetes«, valahonnét valahová tartó, tehát a kiszámítható jövő elképzelését is tartalmazó történelem gondolata. Németh regénye ehhez a nagy, magyarországi, de nemcsak magyarországi vonulathoz kötődik. Az általa kialakított felfogás természetesen tartalmazza a saját világa és az akkorra Magyarországon állandósult szocializmus közötti kapcsolat kialakításának a szükségességét is – ebben áll, ha így akarjuk nevezni, az ő sajátos különbékéje, és erre utal a sánta és a szocializmusban hívő Halmi Feri és Kertész Ágnes gondos igyekezettel megformált, s nem minden jelképiséget nélkülöző kettőse is." És, tegyük hozzá tán nem egészen indokolatlanul, Németh László és Király tanár úr „kettőse" is. És talán úgyszintén „nem minden jelképiséget nélkülöző kettőse". Ami talán nem ért véget az 1968-cal tragikusan lezáruló, lezárulni kezdődő hatvanas évekkel? Vagy a nyolcvanas évek vége felé egy pillanatra – legalábbis tájainkon – újra megnyílni látszottak, más formában és más tartalommal, a „hatvanas évek" lehetőségei? Király tanár úr mindenesetre, a maga „korszellemre" hangolt érzékenységének keretein belül, immáron formálisan is, a Németh László Társaság első elnökeként, vállalta a küzdelmet a torz Németh László megítélések ellen, beleértve egyik-másik saját régebbi megfogalmazását és nézetét is. (Joggal figyelmeztetett erre a vásárhelyi Városháza szép dísztermében a kelleténél, talán a Bercsényi-kép hatása alatt is, „királyellenesebben" megfogalmazott előadásom után a Városi Tanács akkori elnöke.)

11. „A szegedi egyetem bölcsészkarán (akkor is, amikor Grezsa Ferenc hallgató volt, s még évtizedekkel később is) a »harmadik utast«, a nacionalistát bírálták Németh Lászlóban, akinek még a pedagógiai nézetei is valami »kulák idillre« emlékeztetnek. Amikor Grezsa a Bethlen gimnáziumba került, még tanítottak Németh László egykori tanártársai. Ezekről a csodálatos tanáregyéniségekről, tudós tanárokról Németh László mindig elismerően beszélt. Egyetemi katedrát – Németh-hez hasonlóan, egy-két kivételtől eltekintve – nem kaptak, s rájuk is érvényes, amit Apáczai mond a drámában: »A tudományban épp az a szép, hogy egy szeglet kockájában is több méltóság és maradandóság van, mint az emberi becsvágy s vérengző kedv egész teátrumában.«" (Olasz Sándor. „Romokból iskolát". Németh László, Grezsa Ferenc és a Tiszatáj. *Tiszatáj,* 1997. 11. szám, 75. oldal.)

ZIMONYI ZOLTÁN

Németh László katedrája*

„...nem a tavasz nem az igazi még:
hanem az ember, aki szétnéz benne"

Németh László élete java iskolaközelben, fiatalok között telt el: „bár nem vagyok tanár, ötvenéves koromig, mint diák, iskolaorvos, majd pedagógiai kísérleteket végző óraadó, délelőttjeim nagy részét iskolában [...] töltöttem" – írta.[1] Katedrája azonban nem volt: Mint „műkedvelő tanár"[2] *vendég* a két vásárhelyi gimnáziumban, ilyennek érzi viselkedését, hangját, amelyen a diákokhoz szólt.[3] Debrecenben 1943-ban nem választják meg professzorrá. A nevelői éthosz, a „tanítói szomjúság"[4] azonban (talán éppen ezért) meghatározta egész életművét. „Amíg a tanulmányban (s nevelői tisztemben) hihettem, mint farkasokat a tűzzel, a szorongató szépirodalmi témákat is távol tudtam tartani magamtól"[5] – írta még a harmincas években. Ám amikor nyakában „az egész téma-csorda"[6], a szépirodalmi lélekmosdatás is pedagógiai, nevelési célokat szolgál. Nem drámákat, regényeket, elbeszéléseket akart ő írni elsősorban, hanem tiszta, idea-világosságú megoldást találni az életre. A kérdés tehát az, hogy katedra volt-e, lesz-e, lehet-e egyáltalán az életmű monumentalitásában tömbszerű együttese. Nemcsak iskolai nézőpontból, hanem általánosabban: szellemformáló, közösségalakító tényezőként; nemzetragasztóként, ahogy azt az író szerette volna. Előadásomban ezt a kérdést kísérelem megvizsgálni és megvilágítani.

A mottóként választott idézet az *Utolsó kísérlet* című regényben olvasható.[7] Az 1919-es kommün napjait a főhős, Jó Péter a szőlőhegyen tölti, a zavaros napokban reveláció számára egy könyv: „Még sosem érezte ennyire, hogy az ember a nagy szellemi javakhoz nem a puszta agyával, hanem az egész testével jut s amit mi gondolatnak nevezünk, élő szikrája vagy halott pernyéje csak egy egész lényünket igénybevevő állapotnak."[8] Péter a könyvet úgy olvassa, „mint a maga kivágódását egy fantasztikus

---

* Elhangzott 1996. október 25-én a Németh László Társaság *Ifjúság, iskola, nevelés Németh László életművében* című tanácskozásán.

1 *Tanóra Tolsztojról*. Utolsó széttekintés. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1980. 405.

2 *Iskola Kakaskúton*. Negyven év, Horváthné meghal, Gyász. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1969. 473.

3 *Pedagógiai kísérletek*. Utolsó széttekintés. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1980. 397–405.

4 *Iskola Kakaskúton*. Negyven év, Horváthné meghal, Gyász. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1969. 473.

5 Miért írok regényt? Kiadatlan tanulmányok. Magvető, Bp., 1968. I. 594.

6 Uo.

7 Utolsó kísérlet, Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1969. II. 90.

8 Uo. 89. Az idézet folytatása: „A szeme még tele volt adattal, tényekkel, nevekkel, félig értett idegen szavakkal, bőven ontott idézetekkel, de ahogy a mellét megszíva a tőkék közti bakhátakon át, találomra, mind feljebb és messzebb csatangolt a pincéjüktől, úgy érezte, hogy nagyon sokat kell így csörtetni, bukdácsolni, aztán sokat, sokat másra: magára és a világra gondolni, mielőtt a szöveg szoros tartalma visszatérhet. [...] A holdba, mialatt olvasott, visszatért

útra”[9] „Az a szorítás, amelyben hazajövetele óta élt, fölnyílott: ami körülvette, nem tartozott rá. Mások csinálták, a maguk tapasztalata alapján, melyek nem az övéi. Egyszer, harminc vagy negyven éves korában, kiáll tán ő is: akár az életével is valamiért, amit igazságnak hisz – de az az ő utaséveinek, világlátásának lesz az eredménye s olyan egy vele, mint gyümölccsel az íz.”[10] Ezután hangzik el a kiemelt mondat: „*...nem a tavasz nem az igazi még: hanem az ember, aki szétnéz benne.*”[11] Pétert apja költöztette ki pincecsőszség ürügyével a kommün elől, e reveláció után „nem lehetett lerimánkodni többé a hegyéről”.[12] A szőlőhegyi magányában a saját pecsétjük – saját törvényük – alól lopó forradalmárok ellenében, a kommün káoszában Jó Péter a saját életmaximáját, élettervét formálgatja, „*magából akar a jövőnek spórát csinálni*”.[13] Az ideaember születésének pillanata ez. A regény folytatása szerint az eszme nem tételekben, hanem életpéldákban, az idea-emberekben ölt testet, húsba-bőrbe kötött életmű: „az embernek alkotnia kell valamit [...] a teste, az idege, a munkája mind csak arra való, hogy ezt az alkotást táplálja [...] az élet az alkotás”[14]; „egy-egy kor vagy mondjuk a korok kérdéseire egész részletes, mindent bevilágító választ: csak egy élet, egy emberélet példája adhat”[15]; [az idea] „egy emberben, egy fizikumban s nem erkölcsi szabályokban szövődött össze”[16]; „az ideaemberek, átlátszó edényei az ideáknak”.[17]

Németh László az Utolsó kísérletben a maga „kísérletét és bukását” akarta „jól szemlélhető méretre felnagyítani”.[18] S miután a szépirodalomnak életében „a lélekmosdatás, katarzis jutott osztályrészül”, ahogy magáról írta: „legjellemzőbb írásaim magamban lepleztek le, magamból dobtak ki valamit”,[19] nem egyetlen regény hősét, nem egy regény világképét jellemzik csupán az idézetek. Jó Péter életprogramjában, célkitűzésében Németh László morális-metafizikai világképe tükröződik. Az életmű főmotívuma, hogy „a vallást tápláló lelkierők mint építhetnek föl a vallás hiedelmei nélkül a régi szentekével versengő életet”.[20] Németh László szerint „a termelési rendet nem forradalmi, hanem »morális« úton, példaadással”[21] kell megreformálni, a társa-

ezüst, királynői vére, a friss érintésű szőlőlevelekről most hullott estharmat felelt a feltűnt csillagoknak – a tavasz rovarainak százféle zöngése, nesze, cirpelése olyan új volt, mint erre az alkalomra szerzett halk esti himnusz, mely most hasad ki valamiből, ami egyszerre természet és lélek. Péter úgy szökdelt és súrlódott ebben a friss illatú világban, mintha az a Báthoryakról szóló könyv: a csillagok szeretetére, a fáknak suttogott gyöngéd szavakra s oly könnyű, súlytalan járásra oktatta volna, melyben a láb nem nyomja, hanem csókolja az alákerült földet.”

[9] Uo.
[10] Uo. 90.
[11] Uo. 89.
[12] Uo. 91.
[13] *Negyven év. Tájékoztató pályámról és munkásságomról.* Negyven év, Horváthné meghal, Gyász. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1969. 23.
[14] Utolsó kísérlet, Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1969. II. 322.
[15] Uo. 180.
[16] Uo. 218.
[17] Uo. 208.
[18] *Előszó.* Utolsó kísérlet. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1969. I. 6.
[19] Uo. 7.
[20] Negyven év, Horváthné meghal, Gyász. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1969. 13.
[21] *Adalékok egy „újnemes”-szekta történetéhez.* Negyven év, Horváthné meghal, Gyász. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1969. 424.

dalmi megújulás útja nem szociális forradalom, hanem vallásos, emberi-erkölcsi megújulás, enélkül nincs politikai rendszerváltás, „emelkedő nemzet". Előadásom mottójának az értelme is ez.

A Németh László művek topográfiájában kitüntetett helyszín a *hegy*, a *szőlőhegy*. A *Kapások* (1935. június–július) látomásában például Sátorkő: az öregdiófák kupolája alatt, a szőlők közepén a dombél, a kert. Vagy a bogárdi diófa a dombon. Az *Emberi színjáték* elvékonyodó, befejező részében a főhős, Boda Zoltán költözik ki – végleg, mindhalálig – a szőlőhegyre. A topológia nyilvánvalóan *mitológia*: *a mitológia materializálódott része*. A sátorkői kertben, „mely [...] mintha mindörökre el akarna hagyni földet és halált"[22], Németh László a középkor történetét bújja: „Pártos szívem itt is kiválasztotta kedvenceimet, a szerzeteseket."[23] Jó Péter számára „A szőlő volt régen is az ő apa-fiúságuk búcsújáró helye: az egyetlen hely, ahol idegen pillantásoktól távol [...] a kis embernek a nagy ember a férfiasságból és a magányosságból leckét adott."[24] Az *Emberi színjáték* Boda Zoltánja „tavaszon kiköltözött az emberek közül"; „az ilyen hegyre egy életen át kell költözködni"; „ő maga is úgy érezte, hogy mindig ezt a hegyet kereste"; „nem arra ment ő [Boda Zoltán], amerre az évek vezetik az embert, hanem amerre az Isten hívja".[25]

Merre hív Isten? Kiválasztottait a Fiú, Jézus követésére. S Jézus az őt követő sokaság elől Kafarnaum közelébe, a Genezáretet környező hegyek egyikére vonul el tanítványaival. Tűrés, önmegtagadás, erőszaknélküliség, lemondás, szegénység, a világ értékeinek a megvetése. Ez Jézus erkölcsi értékrendje, amelyet Máté evangéliumának hegyi beszédéből lehet felépíteni. S ugyanez a *Bűn*, a *Csereresnyés*, a *Villámfénynél*, a Németh László életmű erkölcsi értékrendeje is. Németh László életműve: a hegyi beszéd evangelizációja a profánná vált huszadik században. Történelem- és társadalomfilozófiája összefonódik az etikával, Jézus életpéldájával. A társadalmi „forradalom" az ember megújulását feltételezi. A *Magyarság és Európá*ban így ír erről: „A mi válságunkban [...] csak a gazdasági jelenséget látjuk s azt hisszük, mindenen segítettünk, ha azon segítettünk," holott a válság szerinte „elsősorban vallásos", egy kultúra sorvadása;[26] orvosolni a *vallásos válság* megszüntetésével, egy új európai, humanista, vagy új magyar idealista alap megteremtésével lehet. Tolsztojjal és Gandhival egybehangzóan vallja, hogy a közösség felemelkedésének útja az egyének helytállásától függ.

Közel harminc évvel ezelőtt Sajkódon, egy Németh Lászlóval töltött meghitt *kisházbeli* beszélgetés és a Csúcs-hegyre tett séta után a *nagyházban* ebédvendége lehettem a Németh-családnak. Eleven asszonysereg zsivajába csöppentem. A közös asztalhoz ültetett, a megilletődött vendég mintha arra lett volna csak alkalom a három asszonylány és édesanyjuk jól evő, vidáman harsogó társaságának, hogy színre vigyék, már-már túljátszva a Németh László-drámákból ismerős szerepüket. A kicsattanó anya szinte kérkedett: a lányaimat mindig arra tanítottam, hogy tudjanak enni és nevetni. Talán aszketikus urát akarta a vendég előtt zavarba hozni: ha már olyan vádlón mutogatott rá műveiben, dehogyis cáfol rá e képre, vállalja ő a vastag matériák, nyers ízek, egyszerű

[22] *Kapások.* Negyven év, Horváthné meghal, Gyász. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1969. 429. old
[23] Uo.
[24] *Utolsó kísérlet*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1969. II. 50.
[25] *Emberi színjáték*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1966. II. 275., 279. és 288.
[26] *Magyarság és Európa.* Sorskérdések. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1989. 268.

emberek vitalitását, hadd borzongjon az ifjú látogató, micsoda ellentétek és feszültségek húzzák föl az életmű rugóit. Mindaz megelevenedett, ami a regények és a drámák, a *Bűn*, a *Villámfénynél*, a *Cseresnyés*, a *Szörnyeteg*, *Győzelem* konfliktusaiból ismerős volt: „a maga dolgait intéző asszonyrealitás" és „az ábrándokban botorkáló férfivilág" küzdelme egymással, az anyag és a szellem, matéria és idea, az aszkézis és a jólét párharca. E két mozgatóerő az, ami ugyancsak főmotívuma Németh munkásságának, s ami, úgy tűnik, bűn és erény, jó és rossz kibékíthetetlen ellentéteként jelenik meg az életműben.

Hogyan értelmezhető a mindennapok, ifjúság, iskola, nevelés szempontjából Németh László morális-metafizikai világképe? Vajon a hegyi beszéd (Németh László erkölcsi világrendje) egyetemes erkölcsi törvény-e, amely az emberi közösség minden tagját kötelezi, etikája olyan életrend-e, amelybe az egész emberiség életfolyamatát kell beágyazni? A lemondás, aszkézis, önmegtagadás ugyanis szöges ellentétben állnak a természet törvényeivel, amelyek kezdettől kormányzó erői a világnak. Lehet-e a lét parancsait eredendő bűnné tenni, lehet-e tökéletes szakítást követelni a világgal, a földi életet a Sátán birodalmának tekintve? Lehet-e a tömegeket tartósan megnyerni és megtartani olyan program mellett, amely a föld és élet javainak a megvetését, a lemondást és önfeláldozást hirdeti és írja elő egyetemes erkölcsi parancs gyanánt? Aligha. A hegyi beszéd etikájának egyetemes alkalmazása tökéletesen megbénítaná az emberiségben rejlő kreativitás szabad kibontakozását.

Az elsikkadt hegyi beszéd[27] címmel érdekes könyvet adott ki – éppen a Tanú megindításának idején – Simándy Pál református lelkész, Bajcsy-Zsilinszky Endre körének tagja (barátai Ugar Gandhinak nevezték szellemi alkata és a külső hasonlóság alapján). Simándy a hegyi beszéd elsikkadását Pál apostol működésével hozta összefüggésbe, aki „*a maga zsenialitásának teremtő erejével új és sajátos útra terelte a kereszténység szellemi mozgalmát* [...] mikor gondolatrendszerének tengelyévé a *hegyibeszéd helyett a bűnbeesés dogmáját* tette meg"[28], Jézus hegyi beszédét, a világfelettiséget, a földi javak megvetését és az önfeláldozó életet egyetemes emberi paranccsá emelte. Tévedés azt hinni – mondja Simándy –, hogy Jézus azért kívánja tanítványaitól a földi javak megvetését, és egy új, önmegtagadó élet megkezdését, mert ez a föld a Sátán birodalma, amelynek javaitól mindenestől el kell szakadnia az embernek. A világ előrehaladása mindig is két tendenciának köszönhető, egyfelől annak a hatalmas életösztönnek és önzésnek, amely *bővölködő* élet elérésére sarkallja az embert; másfelől a hősies önmegtagadásnak és lemondásnak, amely örömmel vállalja magára a másokért való élet terheit és lehetőségét, s ezért lemond a maga bővölködéséről. A szentek felette állnak a világnak, lélekben függetlenek annak múló értékeitől, dimenziójuk nem a ma értékvilága, hanem az örökkévalóság és a halhatatlanság. A tömeget (a világot) viszont az egyéni önzés gondjai és kívánságai mozgatják. Jézust állandóan nagy sokaság követte, kérdésekkel ostromolták őt. Jézus megérti az egyéni önzés kívánságait. A tanítványait azonban kiszakítja a sokaságból, elviszi a hegyre, ahol meghirdeti számukra a szentek és hősök merőben más törvényeit. Simándy szerint a Jézust megelőző korok emberisége e két erkölcsi értékrendszert szembenállóként kezelte: az ókori pogány Európa jellegzetes világszemlélete az erő, a szerzés, a harc, általában az élet szeretete; Ázsia lelkülete tűrésre, lemondásra, általában az élet megtagadására tanít s ez a tűrés és lemondás öncélú

[27] Simándy Pál: *Az elsikkadt hegyi beszéd*. Vallásfilozófiai tanulmány. Losonc, 1932.
[28] Uo. 35.

etikai érték. „Jézus evangéliuma meghozta a két nagy elv szintézisét, mikor az egyéni önzés és bővölködés élettendenciáját az isteni akarat rangjára emelte és megszentelte, a tűrés és lemondás etikáját pedig kiemelte az öncélúság meddőségéből és ennek a bővölködő életnek az eszközévé, az emberi haladás szociális hajtóerejévé tette. Mert Jézus evangéliuma a tanítványok részéről lemondást hirdet ugyan a szerzés, hatalom és jólét örömeiről, de csak azért, hogy ezáltal másokat juttassanak hozzájuk, és önmegtagadást a saját jogaik és igazságuk érvényesítésében, de csak azért, hogy ezáltal másokat vezessenek el a jog és igazság megismeréséhez és birtoklására." A hegyi beszéd tehát Jézus tanítványainak a hitvallása és élettörvénye. Csakis a tanítványoké, a keveseké és a kiválasztottaké, s nem az egyetemes emberiségé. Minden idők és korok hőseinek, apostolainak és szentjeinek (az elitnek) erkölcsi törvénye: a másokért égő szeretet, a közösségért való hősi elszántság, áldozatos odaadás, a világ múló értékeit megvető emelkedettség és önmegtagadás. Jézus evangéliuma lépcsőzetes etikai értékrendszer, amely életszerűbben parancsol a világ, a tömeg számára, és aszketikusabban, követelőbben a hősök és a szentek számára. E kettős evangélium szerint a világ egy gazdag és bő lakoma terített asztala, az emberek milliói odatelepedhetnek, jóllakhatnak; ezt a lakomát azonban ki kell szolgálni, ezt végzik Isten választottai, „akik derült és bohém lélekkel engedelmeskednek rendeltetésük parancsainak, akik számítás és alku nélkül, még az életük árán is ragaszkodnak az általuk felismert igazsághoz; akik múló érdekeikről megfeledkezve vetik magukat a másokért való élés sodrába; egy jobb, igazabb világ fölépítésén munkálkodva".[29]

Németh László hőseiről, az üdvözültekről, a szentekről nem mondhatjuk el, hogy „derült és bohém lélekkel engedelmeskednek rendeltetésük parancsainak". A műveit olvasó folyton érez valaminő feszélyezettséget. Írói világképe tragikus színezetű: „az élet kelepce, amelybe szüleink csókja ejt, s csak a halál kínja vált ki belőle"[30], szereplőinek csak e tragikus erkölcs keretein belül adódik választási lehetősége: vagy „ki a hóba" vagy „be a pezsgős vödörbe". Horváth Endre *(Bűn)* e feloldhatatlan dilemmából az öngyilkosságba menekül, Nagy Imre *(Villámfénynél)* a szegények doktora, a kétségbeesés magányos farkasa lesz. Problematikus maga Németh László nevelői, pedagógusi szerepe: tanár-diák, mester és tanítvány viszonya csupa kudarc és sérülés, nincsenek igazi tanítványai. Követőit, híveit (a kreatúrákat) elutasítja, emlékszünk a határváryakra, lesújtó a véleménye róluk. Németh nem szokványapa, nem sorozatpedagógus. Szembenúszik a pedagógiai árral, kijelenti, hogy módszerét Karácsony Sándor ellenében lehetne meghatározni. Elzárkózik a testközeli tanár-diák kapcsolattól, kizárólag az óra üvegharangja alatt, atmoszferikusan akar hatni, az egész osztályközösségre.[31] A kísérletező ember szenvedélye állandó magasfeszültségen tartja szellemi-pedagógiai műhelyét, legyen szó óraadásról vagy lányai neveléséről. S e magasfeszültség konfliktusokat gerjeszt.

„Mi az oka, hogy egy ember, aki kapcsolatokban lélegzett, barátság, szerelem, apaság, mester-tanítvány viszony gyökereivel akart az életbe kapaszkodni, java erejében elmagányosodik, mint alkotó hamvába hal, ahogy a többiek érzik és gúnyolják: ször-

[29] Uo. 13–47., az idézett rész a 40. ill. a 46. oldalon található.
[30] *Adalékok egy „újnemes"-szekta történetéhez*. Negyven év, Horváthné meghal, Gyász. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1969. 407.
[31] Lásd. *Pedagógiai kísérletek*. Utolsó széttekintés. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1980. 397–405.

nyeteg lett."[32] Németh László élete eme legszemélyesebb, legfájóbb kérdésére válaszolva az okot az emberi kapcsolatok sorvadásában, az atomizálódásban találja meg. Az elidegenedés azt bünteti legjobban, aki legkevésbé beteg: „a szörnyeteg [...] tulajdonképp a normális ember, aki az emberi kapcsolatokat még úgy akarja élni, ahogy kortársai már nem bírják, s a visszautasítás, vagy inkább kifulladás az, ami barlangjába újra és újra visszaűzi."[33]

E magyarázat szociológiailag helytálló, az elidegenedés valóban betegsége a modern kornak; Németh életművét és annak hatását tekintve azonban nem kielégítő. Regény és drámahősei (saját tipológiája szerint: a szentek, hősök és szörnyetegek) ugyanis nem *normális* (nem szokvány, mindennapos), hanem kivételes egyéniségek, morális-metafizikai világának kategorikus imperatívuszai is kivételes követelmények. Németh Lászlót egész pályáján az egyén és a közösség, az elit és a tömeg viszonya foglalkoztatta, írói modellje genezisében e dichotómia egységes szerkezetbe foglalása okozott neki némi gyötrelmet, morális-metafizikai világképében is erre tett kísérletet. E morális-metafizikai világkép (a hegyi beszéd) kívánalma azonban a kor mindenkire érvényes kategorikus imperatívuszaként jelenik meg Németh etikájában, pályája első felében legalábbis. Mintha Pál útját járná, egyetemes erkölcsi törvényként helyezi szembe a lemondást, aszkézist, a földi javak megvetését a szerzés, „bővölködés" természetes emberi, polgári értékeivel, ez utóbbi a szemében minden formájában, nemcsak mértéktelenségében: *bűn*. A gyarapodást és az aszkézist nem mint különféle lépcsőfokot tekinti a tömeg, a világ és a kiválasztottak útján, nem mint különféle meredekségű grádicsokat az emelkedéshez, hanem mint silány és jó egymásnak feszülő élet-halál harcát. Pedig motívumai, a *sziget*, *új nemesség* („Nemes az, aki kötelezi magát")[34], *telep* azt sejtetik, hogy megkülönbözteti az elit erkölcsi kötelességét a tömegétől. Kedvelt metaforája, a növésterv az egyéni adottságoknak megfelelő életcélra és nevelésre utal, így szintén a kiválasztottak és a átlagemberek megkülönböztetését feltételezi. Valójában azonban Németh az elitet csak előőrsnek tekinti, a kivételes erkölcsöt kívánja az ő példájuk révén általánosítani. Így válik a Németh-jelenség a családon belül, a kor szellemi-mozgalmi életében, s az utókor tudatában – az ifjúság, iskola, nevelés szempontjából is – nyomasztóvá, komorrá, követhetetlen, túl meredek úttá, amelyet végül csak feladni érdemes.

Bár ezt a felfogását Németh sohasem módosította, 1961-ben is az aszkézisről ír[35], véleményem szerint írói pályája második felében markáns, új korszakot nyitó változás érezhető ebben a tekintetben. A határpontot nehéz megjelölni, a hódmezővásárhelyi időszaktól, az Égető Eszter írásától kezdve egész bizonyos, hogy a maga dolgait intéző asszonyrealitás, mint érték egyre inkább belesimul a világ pozitív erői közé, ha csupán belátásból is. Ez időtől újabb keresztényi értékek: az irgalom, belátás oldja a hegyi beszéd erkölcsi szigorát; Németh a két értékrendet a korábbi szembeállítás helyett komplementer jelenségként is kezeli, a másságot megértéssel fogadja. Az életmű legszebb részei azok a sorok, amelyekben feleségéről ír: „Nem, nem illettünk össze, de

[32] Negyven év, Horváthné meghal, Gyász. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1969. 45–46.
[33] *Negyven év. Tájékoztató pályámról és munkásságomról.* Negyven év, Horváthné meghal, Gyász. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1969. 46.
[34] Tanú, I. évfolyam 65.
[35] Aszkézis ma. Utolsó széttekintés. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1980. 655.

tán épp ezért illeszthetett össze ilyen meglepőn az életünk. Az értékrendünk egészítette ki egymást. Ami tebenned hiányzott, képzettség, rendtartás, a gondok komolyan vevése, azt én tartottam mosolygást keltő bájnak inkább, mint hibának, s az én hibáim viszont, aggodalmasság, élhetetlenség, meghőkölés a kis ügyek előtt is: a te szemedben voltak az erényt kiemelő gyöngeségek. Amiben pedig erősek voltunk – életkedv, örömszerzés, fáradhatatlan ügyintézés ott, a nagy dolgokra fordított élet, érzékeny lelkiismeret, bőkezű igénytelenség emitt: tiszteletet, majd mélyülő megbecsülést keltett egymás iránt. Család és mű, mely összeszoktatta őket, megmutatta összjátékuk hatalmát; harcaink: elszakadásuk fájdalmát, összehajlásuk boldogságát. Hibáink így árnyékban maradtak, erényeink pedig mint bennünket s másokat melegítő tűz égnek egybeforrt életünk közepén."[36]

Ez a megértés is Jézus evangéliumának a szelleme, s lappangva mindvégig ott van Németh szófűzésében, képeiben. Emlékezzünk, mennyi humanizmussal festi regényei, drámái negatív alakjait, akik életszerűbbek, olykor szimpatikusabbak az idea-embereknél, példaéleteknél. Ha például az *Iszony* színtérképét jelzői alapján grafikusan ábrázolnánk, akár egy épület hőmérsékleti térképét, a hideg színek a pozitív értékek, a melegek (például a barna) a silányság oldalán jelennének meg.

Nem ellentmondás ez, hanem az életmű már jelzett dichotómiája. Németh László egyidejűleg két korhoz, a görögséghez és a keresztény középkorhoz egyaránt kötődött.[37] A görögség a saját vallásossága kifejtésére bátorította, azaz egyénisége megőrzésére. Azt becsülte bennük, hogy „*bibliájuk a természetük volt*". A kereszténységben viszont az ragadta meg, hogy háttérbe szorította az egyéniséget, s az egész világot átfogó hitet adott. Mi más ez, mint Jézus „kétféle evangéliuma"? Magának az emberi létnek a dichotómiája: „Ember vagyunk, a föld s az ég fia" – ahogy Vörösmarty írta.[38]

Van-e katedrája Németh Lászlónak? Azt gondolom, nincs most sem, s nem is lehet. Az ő munkássága ugyanis nem katedra-pedagógia, erkölcse nem ex-katedra erkölcs. Sokkal inkább meghívás, kinek-kinek egyénisége és hajlama, növésterve szerint a *csongori útra*, a boldogság és üdvösség keresésére. Németh életműve tápláló forrás, amelyből az emberiség örök erői, vigasza és szépségei áramlanak, fejtik ki jótékony hatásukat és áldott erőiket olyan életérzés javára, amely a teljességet sugallja számunkra, a pártoskodás oly szükséges vonalvezetése fölött az univerzálisat, a kultúra színképekre bontható, ám mégis egységes fényét. Tüneményes, szellemileg megismételhetetlen teljesítményében mindannyiunk közös lehetősége, az emberi minőség töltötte be hivatását. Ez az emberi minőség vált láthatóvá benne élete minden rezzenését megörökítő tudósításai, szenvedéssel és gondolkodással kivívott átlátszósága révén. Viaskodásainak, tipródásainak, az egész pályának a húzóereje egy objektív adottság, mindannyiunk gyönyörű képessége. Üdvösségügye ezért lehetett közösségteremtő, ezért lehetett ő egyszerre nemcsak tanuló, hanem tanító, nemcsak alakuló, hanem alakító elme. Miközben égtájakat keresett, égtájakat segített megtalálni. Munkássága önmagával folytatott tanácskozás volt, erre azonban mindannyiunkat meghívott, a saját vívódásait

[36] *Mérleg – 1965. Karácsonyi ajándék a hatvanéves Meminek az 1965-ös évfordulóra.* Utolsó széttekintés. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1969. 128. Lásd még: *Memike elrepült – 1962.* Uo.

[37] Lásd többek között *Magyarság és Európa.* Sorskérdések. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1989.

[38] Vörösmarty Mihály: *Gondolatok a könyvtárban.*

akarta, még a legtitkosabbakat is feltárni, hogy ezzel másokat szolgáljon. Nem tételekkel tanít ő, hanem észjárásával, nem erkölcsi intelmekkel, hanem személyes életpéldájával, az emberben lakó szent-hős-szörnyeteg megmutatásával, a méltó emberi élet lehetőségének evangéliumával. Németh László életművének legfontosabbikában, a művé lett életben: az ember nembéli képessége vált látható, megragadható életpéldává, az ideák – materializálódtak. Németh életművének ez a végső összhangzata nem mérlegelés és minősítés, nem ízlés és vita dolga, hanem az *emberség mércéje*. Mérce a mai ifjúság, iskola, nevelés számára is, amelyet – Németh kedvelt metaforája szerint „óvatos kertész módján", kinek-kinek növéstervéhez (képességeihez, adottságaihoz) mérten – érvényesíteni lehet, nem életértékekkel szembeállítva, hanem mint a nyers ösztönöket nemesítő lehetőséget.

„A pedagógia a társadalomból születik, s olyan társadalmat tételez fel, amely az általa kicsalt értékeket nem korcsosítja el."[39] Ma, két emberöltő múltán kénytelenek vagyunk érteni és érezni a mottóként kiemelt gondolat fájdalmas aktualitását: „nem a tavasz nem az igazi még: hanem az ember, aki szétnéz benne." A vériszamos világ- és helyi háborúk, Európa elrablása, a holocaust, bélisták, kitelepítések és deportálások, a nagy társadalmi ígéretek (a szétvetők és újraillesztők) okozta csalódások felértékelik az erkölcsi tartalékok megtartó erejét, az örök emberi természetben őrzött fogódzókat, amelyekről Németh László beszél: „Az ég csillagjai nem az emberen kívül, hanem az emberben vannak. Azt, ami örök, nem intézmények, sőt, nem is alkotások őrzik, hanem maga az emberi természet. Az örök természetünk rugalmassága, mely a tartós kitéréssel szemben visszaüt; helyzetérzés, amely bárhol riadjon fel, lassan felfedezi, merre van fönn és lenn, bal és jobb s fönn csakugyan az eget találja, lenn a földet. Az örököt az ember minden helyzetben újrateremti; intézmények és művek ennek az igazodásnak nagy emlékei... A cél, hogy új helyzetünkben kiismerjük magunkat s munkánk égtájait megtaláljuk."[40]

TÓBIÁS ÁRON

Az Égető Eszter kiadásának históriája

A legfontosabb új *Magvető*-kiadvány 1956 tavaszán (a XX. Kongresszus fényénél...) Németh László nyolc esztendeje kéziratban lévő nagyregényének, az *Égető Eszter*nek az ügye volt. Ez időre már többször jártam az írónál, és sikerült elérnem, hogy megbarátkozzon azzal a gondolattal: végre előléphet újra, nálunk méltó helyére (írónak!), mintsem fordítások ügyében bajlódjon tovább...

A döntő fordulat az lett, hogy a régi időkből (még a második világháború utáni, koalíciós időszakból) sikerült rátalálnom egy folytatásokban közölt regényének részleteire.

[39] *Pedagógiai kísérletek*. Utolsó széttekintés. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1980. 405.
[40] *Európa földrengéstérképéhez*. Sorskérdések. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1989. 60.

– Ez az, Laci bácsi! – rohantam le legközelebb, egy sürgetően kierőszakolt találkozón. – Ezt kell kiadni a Magvetőnél! Egyáltalán: befejeződött-e ez a regény Égető Eszterről, a magyar „csomorkányizmusról"? (A regény színhelye ugyanis a képzeletbeli Csomorkány: azaz Hódmezővásárhely, ahol az írónak 1945 után, az őt ért támadások elől meg kellett húzódnia, és csak Teleky Géza, illetőleg Keresztury Dezső kultuszminiszter külön engedélyével taníthatott.)

– Nézd, (ekkor már tegeződtünk) ennek a regénynek eddig is már átkos története van, nem tudom, mire mentek vele a továbbiakban... – szólt lehangoltan.

– Megtudtam, hogy a regény valóban elkészült (*Őrültek* címmel) és ennek egyes részleteit közölte a *Válasz* folyóirat. Majd lekötötte kiadásra az akkor még létező, híres magánkiadó, a *Révai* (ennek józanítéletű és igényes irodalmi vezetője az az Illés Endre volt, aki későbbiekben majd a legrosszabb arcát mutatja, a Révai-kiadó államosítása után a Szépirodalminál).

A regény tetszett Illés Endrének, csak a címével nem volt megbékélve: – Fölöslegesen provokatív! – közölte Németh Lászlóval. Az író egyetértett vele, majd először *Eszelősök*re finomította (tudni illik mindkét sommás meghatározás a férfinemnek azon részére vonatkozik, aki nem érti meg sem az asszonyok, sem a feleségek belső világát, sem pedig a házastársak igazi helyét és szerepét a családban). A végén – az egyszerűség kedvéért – némi töprenkedéssel a főhősnő neve lett a könyv címe: *Égető Eszter*...

A kéziratot a *Révai* kiadónál kiszedték, hasáblevonatot készítettek a korrektúrára belőle. Ám, villámcsapásként, beköszöntött az államosítás, és még az új regény szedését is szét kellett dobni. Nem kerülhetett az *Égető Eszter* kiadására sor, 1948-ban...

– Nem tudom, megvannak-e egyáltalán ezek a levonatok... – mondta előbb bátortalanul az író, majd egyre inkább belelkesedett –, de ha nincsenek is meg, talán elő tudom kaparni azokat az iskolai füzeteket, amelyekbe kézírással a regényt fogalmaztam...

Hosszú hetek munkájával – a nyomdai levonatokból, meg a kéziratos füzetekből – végre összeillett újra a „régi cserép".

A regény kiadása azonban még így is kétséges volt, „ideológiailag" meg kellett támogatni. Képes Gézához fordultam segítségért, aki akkor már nemcsak az Írószövetség költői szakosztályának a titkára volt, hanem – Tamás Aladár dicstelen távozása után (mellesleg Indiába ment, magyar követnek) – 1956 áprilisától átvette az Írószövetség 9 tagú vezetőségének megbízatása alapján a főtitkári teendők intézését is.

Rövid gondolkodás után Képes azt tanácsolta: Király Istvánt kell felkérni a „külső szerkesztői" feladatra. Ha ő olyan lektori véleményt ad, hogy mehet, akkor abba a Pártközpont már nem fog belekötni (annál inkább került előtérbe a mindig „vonalhű" irodalomtudós személye, mivel ekkor már – Németh Lászlóval egyetértve – a Csillag folyóiratban, melynek főszerkesztője volt, hónapról hónapra folytatásos részleteket közölt az *Égető Eszter*ből).

Beszéltem Király Istvánnal – ekkor már a Gorkij fasori épületben egy folyosón helyezkedett el a *Magvető*, meg a *Csillag* szerkesztősége is, karnyújtásnyira az Írószövetség épületétől –, aki örömmel vállalkozott erre a feladatra. Később tudtam meg, hogy ekkor már jó ideje rendszeres látogatója a Szilágyi Erzsébet fasori háznak, az író lakóhelyének, hogy egyrészt tájékoztassa őt időről időre az éppen „aktuális" politikai vonalról, és az irodalompolitika módosulásairól, másrészt kikérje az író véleményét: hogyan látja ő, remetei magányában, az irodalmi közélettől elszakítva a világot?

Amidőn Király – rekordidő alatt – végzett a teljes kézirat elolvasásával, tekintélyes, majdnem 40 szerzői íves munkáról volt szó, megbeszéltük: előbb nála találkozunk, a Parlamenthez közel fekvő lakásán.

Felmegyek hozzá, megbeszéljük esetleges kifogásait – számítottam egyre és másra... –, azután együtt keressük fel Németh Lászlót. Aki – mint kiderült, vérnyomásmérője szerint is – nem kis izgalommal várta a két lektort, kell-e változtatni a regényen, vagy sem, és ha igen: vajon mit? (Az én véleményem már ismerte: *én maradéktalanul*, betűváltoztatás nélkül az *Égető Eszter* kiadása mellett voltam!)

Egy májusi kora estén, 1956-ban, ott voltam Királynál, akit régről, még Eötvös kollégista korom óta ismertem, ha csak futólagos is volt ez az ismeretség.

Otthonosan, házikabátban fogadott, mivel egész délután dolgozott, ezután kívánt utcai ruhába öltözni, hogy elindulhassunk az íróhoz.

– Rövid leszek – tért azonnal a tárgyra –, a regény kitűnő! Olyan távlatos összefoglalója fél évszázad magyar történetének egy asszony szemszögén át, hogy csodálkoznék, ha egy-két évtized elmúltával már nem csak mint Németh László kiváló prózai írásaként emlegetnék, hanem mint a XX. század egyik klasszikus magyar prózáját...

– Egyszóval, nincsen ellenvetésed? – néztem rá, kicsit szorongva, hiszen az ilyen magasra dobott labdák, az efféle dicséretek után következik, következhet egy *de...* – Kiadható a regény?

– Tulajdonképpen igen – nézett rám Király –, csak egyetlen gondom van vele... Tudod, hogy önmagát is szerepelteti a könyvben, mégpedig ráismerhetően, Méhes Zoltán alakjában... Aki azután, attól való félelmében, hogy a rendőrök 45 után őt keresik, öngyilkos lesz... Ez a motívum nagyon indokolt és el is fogadnám, csak egyetlen egy, nem is csupán kifogásom lenne..., hanem inkább... – és itt talányosan elmosolyodott –, inkább... irodalomtörténészi töprengésem...

– Mégpedig? – szóltam közbe, talán a kelleténél kissé rémültebb hangon: vajon mi következhet ezután?

– No, nem veszélyes az ügy – hűtött le Király, miközben a feketekávé lehajtása után már a konyaknál tartottunk –, és ha Laci bácsi nem akarja, én nem erőszakolnám... Tudniillik irodalomtörténészként arra gondoltam, hogy ha Méhes Zoltán, alias Németh László meghal, öngyilkos lesz, vége a történetnek... Mégpedig annak a történetnek, hogy mivel a regény 1945 után véget ér, nem lehet folytatása. Ha pedig Méhes Zoltán életben marad, akkor talán Laci bácsit rá lehet arra beszélni előbb-utóbb, hogy szője tovább Égető Eszter regényszálait! De most már Méhes Zoltánnal, azaz regénybeli önmagával a főszerepben, úgy is meg akarta írni már, Drága jó nyolcadik címmel, hódmezővásárhelyi tanárkodásának a történetét. Talán még ez is beleillene....

Hirtelen az órájára nézett: – Jól elbeszélgettük az időt. Most gyorsan magamra rántok valamit, téged pedig megkérlek: hívj telefonon egy taxit...

Ezzel eltűnt a háttérben, de az ajtók sajnos nyitva maradtak, így nem tudhattam, merre cirkál lakásában. Így a gyors taxi-telefon után Németh Lászlót hívtam fel, és hangosan így szóltam: – Most indulunk Királytól, a lakásáról, remélem nem késünk... – majd halkan, a tenyeremet a kagyló köré szorítva, gyorsan hozzátettem – Laci bácsi, arra kérlek, bármit mond Király, ne egyezzél bele! Nem kell igent mondanod rá...

Többet és részletesebbet nem szólhattam, talán már ezt is hallgatta a házigazda a nyitott ajtókon át, mivel máris ott állt előttem készen, kifürkészhetetlen, kissé egy kínai mandarinra emlékeztető arcával.

Máris leviharzottunk az emeletről, a taxi ott állt már a Duna-parti ház előtt.

Az író – látszott az arcán –, szorongva fogadott. Majd megnyugodott azután, mikor Király István még az előttem kifejtett gondolatsornál (máris klasszikus értékű könyv...) is részletesebben dicsérte, valóban őszinte szavakkal, a regényt.

Németh László erre látszólag újra megnyugodott.

Ám amikor Király, kissé körülményesebben és részletesebben, mint ahogyan előttem vázolta Méhes Zoltán életbenmaradásának fontosságát, az író elsápadt, láthatóan összeroskadt. Majd merőn rám nézett, és nem is Királynak, hanem az én arcomba nézve mondta:

– Hát erről van szó...

Király is rámnézett, és – úgy gondolom –, rájöhetett a turpisságra. Az író – márcsak súlyos egészségi állapota, hipertóniája miatt sem – nem ellenkezett.

– Rendben van... akkor Méhes Zoltán életben marad – szólalt meg végül, majd kicsit már életesebb, sőt felcsattanóbb hangon, újra felém fordulva folytatta. – De még egy-két helyen később, úgy emlékszem, még emlegetik őt, valahogy így: szegény Zoltán... Ehhez nekem most már nincs türelmem, ezeket az utalásokat kibogarásznom, elég lesz az új változatot megírnom... Megkérlek rá Áron, hogy keresd ki azokat a részeket, húzd ki a szövegből, varrd el a szálakat...

Hamarosan távoztunk, meglehetősen fagyos hangulatban.

Királlyal ezután erről a témáról soha nem váltottunk egyetlen szót sem. Ő nem kérdezett semmit – így nekem sem kellett az igazat elmondanom, sem valami kitérő választ adnom.

Szerkesztői jelentésemben viszont ki kellett térnem erre a változtatásra, mivel – lehetséges, hogy ez nemcsak Király ötlete volt, vagy ha az is, egyben feltétele a regény megjelenhetőségének:

„... A szerző a 8 éve megírt kéziraton néhány jelentősebb, s jónéhány kevésbé jelentős változtatást hajtott végre, kiadónkkal s a külső szerkesztővel (Király István) a legnagyobb egyetértésben. Ilyenformán a regény egyik főszereplője, Méhes Zoltán, az író és ideológus, nem követ el öngyilkosságot, hanem az élet igazságának megfelelően ő is, a többi szereplő is olyan formában búcsúzik el az olvasótól 1949-ben, a fordulat éve körüli időkben, hogy szerző egy későbbi időpontban bátran folytathatja élettörténetük leírását, ha erre Németh László maga is hajlandóságot érez...”

Készült ez a *Kiadói Főigazgatóság* számára, a könyv engedélyezésére szánt jelentés, 1956 május 31-én. Az Égető *Eszter* megjelent azután 1956 szeptember 15-én, 5 ezer példányban. Majd a II. kiadás néhány hónappal később, 1957 márciusában, ugyancsak 5 ezer példányban.

A regény szerző által dedikált példányát, talán az '56-os forradalmi történések miatt csak késve kaptam kézhez, pedig időközben sokszor találkoztunk, személyesen. Ám mégis úgy tűnik, az író megnyilatkozását ünnepi alkalomra tartogatta, mivel a dedikáció így szólt: *„Tóbiás Áronnak, az Égető Eszter lektorának, aki a regényt a homályból kikaparta, köszönettel Németh László, 1956 Karácsony...”*

Ezek után lássuk a regény eredeti változatát, Méhes Zoltán halálát – Égető Eszter szemével:

„Reggel úgy kezdte járkálását, hogy vagy a veranda, vagy a szalon felől kifogjon Méhes szobájából valami életjelt. De nem hallott semmit. A patikába kellett volna indulnia, de Méhes még nem kelt föl. Máskor is megtörtént – ha nem volt első órája –, hogy később bújt elő. De most mégis meg akarta várni. A lányt szalajtotta a kulccsal be a patikába; ő később jön egy félórával. Fél kilenckor azt határozta: bekopog. Hisz

megvan a mentség: fél, hogy elalussza az óráját. A kopogásra nem kapott semmiféle választ. Csendesen benyitott, Méhes ott feküdt szembe vele, nyitott szemmel, az ágyában. Azaz, csak az egyik szeme volt nyitva, s abból is egy furcsa, fénytelen pillantás szivárgott felé. Odament mellé: a keze a paplanon még nem volt egészen hideg. De ahogy a fejét párnástól felemelte, érezte, hogy egy halottat tart az ölében."

Most következzék a javítás, az életbenmaradás leírása, amit (állítólag) Király csak *kért* volna, de nem *ragaszkodott* hozzá.

A főhősnő, Égető Eszter, akinél Méhes lakott, észreveszi, hogy a férfi eltűnt, miután azt hitte a szobájába beszűrődő zajokból, hogy keresték, nyilván rendőrökre gyanakodott, közben csak a postás csöngetett be.

Ezután Égető Eszter körülnézett az üres szobában meg az éjjeliszekrényen. Látja, hogy ott nincsen más, „... csak egy könyv: az a német könyv a bécsi zenéről, amelyből neki is olvasott. A könyvön azonban – nem vette észre – mint két, földről fölszedett, elgurult műgyöngy, ott volt a két zselatinkapszula. Itt hagyta neki. Ezt az óhaját is teljesítette..."

Majd következik a fejezet új vége, az *Epilógus* előtti rész előtt:

„Sokáig nézegette a tenyerében levő lapot, aztán változatosságból a másik tenyerét kezdte nézegetni, az egymás mellett levő két kapszulát. Meglepetten nyúlt oda az ujjabegyével. Az egyik kicsit elferdült, a felülete is eltorzult. Igen, mintha egy fog nyoma lenne rajta. Nem kétséges, a szájában volt már. Ott tartotta, amikor a postás a szobájában járt. Azalatt lágyult föl s nyomódott belé egy fog bütyke. Ó, milyen szerencse. Ó, milyen szerencse, suttogta Eszter félhangon. Hogy megkérdeztem, ne tegyem kapszulába. Ki súgta, miféle jó szellem?... Ha por lett volna..."

Az *Égető Eszter* kiadási históriájának azután azt lett „végleges" vége, hogy – ha jól tudom, az V. kiadástól – visszaállították az eredeti *(Méhes Zoltán öngyilkos lett...)* szöveget.

Kezemben a gyűjteményes összkiadás *Égető Eszter*e – az a paraszt-rózsaszín színű, s az arany tükörbe foglalt borítójú kötet, amelyikről már messziről is szembe tűnnek a nyomtatott fehér betűk –, ez már a regény VI. kiadása, 1971-ből.

Felelős szerkesztője nem más – milyen történeti véletlen ... – mint Kristó Nagy István, akinek édesanyja volt Csomorkányban, azaz Hódmezővásárhelyen az Égető Eszter modellje. Németh László tanároskodása alatt egy ideig náluk lakott.

Történetünk tehát úgy ér véget, hogy az *eredeti befejezést* annak a Kristó Nagy Istvánnak sikerült, felelős szerkesztőként visszaállítania, aki édesanyja mellett maga is szereplője a regénybeli történetnek, az idősebb fiú, Józsi személyében...

OLASZ SÁNDOR

„Romokból iskolát"

NÉMETH LÁSZLÓ, GREZSA FERENC ÉS A TISZATÁJ

Kevesen ismerik azt az interjút, amely 1991 áprilisában a nagybeteg Grezsa Ferenccel készült. Korábban is tudtuk, hogy milyen mentalitásbeli rokonság fűzte őt Németh Lászlóhoz, de ennek az azonos hullámhossznak a lényegét talán ez a kései beszélgetés világítja meg legjobban.* Grezsa Ferenc itt Németh László drámájának, az *Apáczai*nak azt a jelenetét idézi föl, amelyben a büntetésből „leküldött" Apáczai éppen teológia órát tart. A tatárok már Kolozsvár külvárosában gyújtogatnak, mindenki menekül. Amúgy szép szeptemberi reggel van. Ám tompa dörrenések hallatszanak, s a távoli lángnyelvek miatt „halvány pír fut szét az ablakon benéző égen". Apáczai azonban nem hagyja abba az előadást: „Azért tehát én, midőn a teológia pitvarába bevezetem kegyelmeteket, azt mondom, ne a messziről hallatszó s az eget befestő pirosságon hüledezzenek, hanem a nagy munkán – az elkezdetten, s a pótolandóan, amire jövendő tisztük, nemzetünkhöz való hűséges szívünk szólítja kegyelmeteket." A nyugtalankodó ifjaknak Apáczai ezzel valójában azt mondja, hogy ne kifelé tekintgessenek, hanem befelé. Mert ami kint van, az csak a jelen. De amiről itt beszélünk, az a jövő. A dráma másik jelenetében az is elhangzik, hogy amivel minden tanító harcban áll, az „az őrültség... az emberi őrültség", s ez a tatárveszedelemnél is nagyobb. „A tatártól tart kancellár uram?" – kérdezi Apáczai Bethlen János kancellártól, s a válasz: „Nem – én mindig csak a magyartól tartok."

Grezsa Ferenc még kecskeméti gimnazista korában jutott hozzá Németh László munkáihoz. A Válaszban, melyet tanára, Orosz László adott a kezébe, találkozott először Németh László nevével. Az utolsó interjúban azt is elmondja, hogy elsőként egy „furcsa cikk" szerzőjeként ismerte meg Némethet. *Gyermekeink diáktársaként* – ez volt az írás címe (Válasz, 1946. október). „Számomra akkor az volt a meglepő írásában, hogy egy ilyen nagy írónak, egy ilyen rendkívüli korszakban, amilyennek akkor tekintettük az ország átalakulását, a pedagógia legyen a fő problémája. Aztán később én is meggyőződtem arról, hogy a pedagógia még mindig jobb, mint egynémely politika." A szegedi egyetem bölcsészkarán (akkor is, amikor Grezsa Ferenc hallgató volt, s még évtizedekkel később is) a „harmadik utast", a nacionalistát bírálták Németh Lászlóban, akinek még a pedagógiai nézetei is valami „kulák idillre" emlékeztetnek. Amikor Grezsa a Bethlen gimnáziumba került, még tanítottak Németh László egykori tanártársai. Ezekről a csodálatos tanáregyéniségekről, tudós tanárokról az író mindig elismerően beszélt. Egyetemi katedrát – Németh-hez hasonlóan, egy-két kivételtől eltekintve – nem kaptak, s rájuk is érvényes, amit Apáczai mond a drámában: „A tudományban épp az a szép, hogy egy szeglet kockájában is több méltóság és maradandóság van, mint az emberi becsvágy s vérengző kedv egész teátrumában." (A dolgozatgyártók és fokozathajszolók becsvágya Grezsa Ferenctől is távol állt.) Személyesen

* (Az utolsó interjú. Készítette: Mező Éva. Délvilág, 1991. jún. 29.)

Grezsa akkor ismerkedett meg Németh Lászlóval, amikor meghívta a gimnáziumba. „Nem hittem volna, hogy ilyen nagyszerűen párosulhat az egyszerűség és a zsenialitás. Hosszasan elbeszélgetett például a leánygimnázium hivatalsegédjével. Azt mondta: »mindig jobban szeretek beszélgetni egyszerű emberekkel, mint műveltekkel«, s jelenlétében valóban nem éreztem egy pillanatig sem, hogy ő a nagy író pozíciójából beszél velem." Grezsa Ferencet az igazságszolgáltatás igénye vezette, amikor az első nagy országos ünnepséget kezdeményezte. Németh László azonban ekkor már beteg volt, személyesen nem tudott megjelenni.

1975 tavaszán, amikor váratlanul ránk szakadt a Tiszatáj szerkesztése, természetesen Grezsa Ferencet kértük föl a Németh-nekrológ megírására. (Grezsa első írása is a Tiszatájban jelent meg 1954-ben *Fielding nézetei az életről és az irodalomról* címmel. Németh Lászlóról azonban Grezsa Ferenc 1975-ig csupán egyetlen alkalommal írt: 1963-ban a *Mai témák* c. kötetről.) Igaz, Németh „rehabilitációja" a Tiszatájban már Ilia Mihály főszerkesztősége idején megtörtént a Németh-művek közlésével. Németh Lászlóról azonban 1970 és 75 között nem jelent meg tanulmány, kritika. (1947-től 70-ig is mindössze 15 csupán. De ezekről később lesz szó.) Szomorú, hogy az 1975. áprilisi számban közölt nekrológ az első olyan írás a Tiszatájban, amely nem az „egyrészt-másrészt" kultúrpolitikai játszmájának szellemében készült. Ezért is lehettek meglepőek az ilyen őszinte mondatok: a Minőség „a szocializmusnak nem kritikája, nem megkérdőjelezése, hanem hibaigazítása ..." (Jelzi ez a mondat a 70-es, 80-as évekbeli Németh-irodalom sajátos védelmi elvét is.) „Németh László halála – írta Grezsa Ferenc – fölbecsülhetetlen veszteségünk. Különösen az nekünk, akik »választott szülőföldjén« élünk, ahol az író édenalapító ösztöne a sorstól tán legszebb s leggazdagabb termő éveit kapta." A nekrológból nem lett baj. Lehet, Baka István „Vörösmarty emlékének" ajánlott *Fegyverletétel* c. verse terelte el a figyelmet. Most is a fülemben csengenek Tóth Dezső szavai: „Barátaim, régen elmúlt az az idő, amikor egy verscím alá oda lehet írni: »A magyar nép zivataros századaiból«."

Grezsa Ferencet éppen Németh László halálának évében nevezik ki a szegedi tanárképző főiskola irodalom tanszékére. Az igazi tudományos munkálkodásnak valójában ettől kezdve szentelhette életét. Hogy e másfél évtized alatt (főigazgatóhelyettesi majd egyetemi tanszékvezetői „gályapadhoz" is láncolva) hogyan vált Grezsa Ferenc a Németh-kutatás meghatározó alakjává, arról sok mindent tudunk. Könyveit, szövegkiadásait ismerjük. 1979-ben a vásárhelyi, 1985-ben a háborús korszakot tárgyaló könyve jelent meg. A nyolcvanas évek közepétől pedig folyamatosan készültek a Tanu-korszak monográfiájának fejezetei. A kor levegőtlen, távlat nélküli világával, a gyanakvással, a központi instrukciókat tovább torzító vidéki korlátoltsággal magyarázható, hogy Grezsa Ferenc ilyen előzmények után sem lehetett a Németh László Társaság első elnöke. Ne feledjük, egy évvel vagyunk a Tiszatáj betiltása után, s Grezsa Ferencnek közismerten jelentős – helyben talán a legjelentősebb – szerepe volt abban a szellemi „ellenállási mozgalomban", amelyet az elaggott diktatúra esztelen intézkedése váltott ki. (Csak zárójelben: még a Társaság tagjait is erősen megrostálták illetve funkcionáriusokkal egészítették ki.) „Nincs Vásárhelyen jelentős Németh László-szakértő" – mondták, ezért kellett máshonnan elnököt hozni.

*

Grezsa Ferenc már a hatvanas években gyakran és szívesen foglalkoztatott kritikusa, tanulmányírója volt a Tiszatájnak. A Németh-életműhöz azonban nem engedték közel. A Tiszatájbeli Németh-értékelést sokáig meghatározta, amit Szabolcsi Gábor

A „magyar műhely" és a történelem parancsa címmel 1958-ban írt. A Kortárs első számában megjelent esszével vitázó szerző kijelenti: „A Magyar Műhely koncepciója alapjában vonzó koncepció. [...] Fájdalmas látni, hogy ez a nagyszerű alkotó lendület a szellemtörténet és a népek harca alapszemléletéből elindulva nem juthatott tovább egy újabb magyar provincializmusnál, mert a kor nagy forradalmi gondolatát csak oppozícióval tudja elfogadni." Igaz, Szabolcsi is bevallja, hogy korábban Németh „bűvölete alatt" élt, mindez azonban láthatóan nem zavarja, hogy az írót provinciálisnak nevezze: „provinciális marad: helytelen az út, amit kijelöl". Kiss Lajos is azért rótta meg az írót, mert „az új magyar irodalom forradalmi problematikája mint közeli hagyomány közömbös e műhely számára." A Tiszatájnak egészen a 60-as, 70-es évek fordulójáig ez az álláspontja. Németh irodalomtörténeti koncepciójáról Csukás István – persze jóval kulturáltabban – még 1970-ben is az „önkényes, hibás elméleti konstrukciókat" emlegeti. Föltűnik ugyan egy-két színvonalas írás a drámaíróról (Csetri Lajos), az *Emberi színjáték*ról (Kabdebó Lóránt), az *Irgalom*ról (Sipka Sándor), az ideológiai bírálat azonban a Tiszatájban is többnyire kétségessé teszi a szépírói műveket. Jellemző, hogy amikor 1962-ben a szegedi színház bemutatja *Az utazás*t, a lap ma már mulatságosnak nevezhető, az esztétikai-elméleti kérdésekben teljes bizonytalanságot tükröző írást közöl: „... ha a vígjáték »tanár urát« – írja Varga Ákos – elvonatkoztatjuk Németh Lászlótól, kétségeink merülnek fel: melyik kisvárosban találunk olyan idős tanárt, akinek egy Moszkvában tett utazása ilyen nagy port verne fel. Napjainkban és a közelmúltban ugyanis nagyon sok, a helyi viszonyok között több vagy kevesebb tekintéllyel rendelkező vidéki tanárember járt a Szovjetunióban anélkül, hogy utazása a darab tematikájával rokon problémát vetett volna föl." Persze ekkor még a tükrözéselméletek idején vagyunk, s a valóságszimuláló irodalom eszménye uralkodik. Ámde azon is meditálhatunk, hogy Németh nagy utazásának és a műnek az értékelése néhány évtizeddel később miként válthatott ki egészen másféle bírálatot.

Nem csoda, hogy egészen 1972-ig Németh Lászlónak mindössze két nyúlfarknyi írása jelent meg a Tiszatájban: a Veress Dániel *Véres farsang* c. drámájának sepsiszentgyörgyi bemutatója alkalmából írt szöveg és a Semmelweis-dráma, *Az írás ördöge* szegedi illetve vásárhelyi előadása elé írt önkommentár. Lengyel Andrásnak abban tökéletesen igaza van, hogy Ilia Mihály érdeme „az erőszakosan megszakított hagyományláncolat" helyreállítása, s ebbe „beletartozott irodalmunk nagy alkotóinak az eleven szellemi életbe való újrabeiktatása (pl. Németh László esetében)..." Ekkor jelenik meg a Tiszatájban a *Colbert* c. dráma, a Morus-esszé, a *Magam helyett* két részlete, az *Olvasónapló* jó néhány darabja, a *József és testvérei* és a drámához írt napló vagy a nevezetes Balogh Edgár-cikk helyére – még Ilia Mihálytól „beszerkesztett" – Németh-esszé Szabó Lőrincről.

A Németh-művek közlése Ilia Mihály lemondása után sem szakadt meg. Az életmű irodalomtörténeti elhelyezése, elemzése valójában ezután kezdődött s ebben a munkában volt kulcsfontosságú szerepe Grezsa Ferencnek. 1975-től a lapban a 20. századi magyar szellemi élet nagyjainak integrálása éppúgy meghatározó maradt, mint a különböző értékek közötti közvetítés igénye. (1956 után Bibó Istvánról először a Tiszatájban lehetett olvasni – Illyés Gyula tollából, 1979-ben.) 1975-ben a Kleist *Eltört korsó*jához írt „előjátékot" és az Erzsébet kori drámákról írt esszét közli a Tiszatáj, 1977-ben pedig két – addig ismeretlen – tanulmányt. Mindkettő fontos írás: az egyik *(Irodalom 45 után)* Sőtér *Apátlan irodalom* c. cikkéhez szólt hozzá még 1947-ben. A másik, *A választásról* Németh és az egzisztencializmus viszonyát világítja meg. Az író hagya-

tékából nemcsak az *Olvasónapló* újabb darabjai kerülnek elő (1977), hanem például az Ortutay Gyulának írt *Jelentés a miniszternek*, az elveszettnek hitt *Szépítő*, olyan írások, mint a *Drága jó nyolcadik* vagy *A magyar író helyzete.* 1978–79-ben a *Korszak végén, Az újkori civilizáció műhelyei* folytatja a sort. 1981-ben a Tiszatáj közölte Németh *Eligazító szavak egy könyvhöz* c. írását, amely még 1967-ben íródott, s végül 1989-ben jelent meg a *Sorskérdések* c. kötetben. Grezsa Ferenc még 1984–85-ben is közölt kiadatlan kéziratokat. Az 1985 augusztusi számnak több unikuma is volt. Németh László Illyés Gyulához írt levelei mellett az író három cikkfogalmazványa és két naplótöredéke is megjelent Földesi Ferenc gondozásában. Ma is borzongató az az imádság, melyet a Magyar Közösség nevű szervezet leleplezésekor a halálra, öngyilkosságra készülő Németh László írt: „Megtagadván a csábító súgókat – nem akartam a fölém került hóhérok megafonja lenni. Ezért halok meg így – forma szerint önként – valójában: az önkéntes halál borzadását is legyőzve, hogy ami a legjobb volt bennem, győztes maradhasson. Te hallgatsz – s én, szétoszló lélek: nem érzem felmentésed, csak részvétedet. Nagyon nehéz embernek lenni. S nekem nehezebb volt, mint akárkinek."

Grezsa Ferenc megértette, hogy Németh László életművének elfogadtatásáért igazi, hosszú harcot kell folytatnia. Elfogadtatni a művet annyi, mint bemutatni, értelmezni. S Grezsa Ferenc részéről ez valóságos tűzérségi támadás volt. 1975-től haláláig huszonnyolc tanulmánya, kritikája jelent meg a Tiszatájban Németh Lászlóról. (Ide sorolva azokat a recenziókat is, amelyeket Németh-kutatók, például Sándor Iván vagy Monostori Imre könyveiről írt.) Grezsa mellett mások is rendszeresen közölték itt Németh-tanulmányaikat: Czine Mihály, Domokos Mátyás, Fülöp László, Fried István, Görömbei András, Imre László, Kiss Ferenc, Kocsis Rózsa, Monostori Imre, Sándor Iván, Vekerdi László és Zimonyi Zoltán. 1975-től napjainkig nyolcvannyolc közlemény (jelentős részük tanulmány, esszé) foglalkozott az életművel. 1976 májusában, 1981 áprilisában, 1985 augusztusában tematikus számokat adott ki a Tiszatáj. 1973 júliusában a *Németh László regényei mai megközelítések tükrében,* 1996 márciusában pedig a *Németh László kultúra-, tudomány- és művészetfelfogása* c. szegedi konferenciák teljes anyaga jelent meg. A fordulat évétől kötelezően előírt, nemcsak irodalomközpontúnak, de ténytisztelőnek sem nevezhető vulgárszociológiai szemlélet omlott össze ezekben az évtizedekben. Az eszmetörténeti tanulmányok után megjelentek az irodalmi elemzések, s jöttek az újabb irodalomelméleti tudással fölvértezett tanulmányírók (Kulcsár Szabó Ernő, Dérczy Péter). A sokféle megközelítés dialógusa garancia volt arra, hogy az életmű ne váljon holt anyaggá.

Ma, amikor elméletek és ellen-elméletek olykor könyörtelen harcának lehetünk tanúi, másféle, nem föltétlenül ideológiai veszedelmek leselkednek. Ha mindenki csak a maga szempontjait, ízlését, értékrendjét glorifikálja, s a másokét semmibe veszi, az életművet ismét táborok, „felekezetek" prédájává lehet alacsonyítani. A Tiszatáj – egy megmerevedett kánont elutasítva – nemcsak a szoborrá merevítés végletét kívánja elkerülni.

Hogy az élő irodalmiság, a mindenkori jelen szüntelenül újraírja, új kontextusba állítja a múltat, kitűnően érzékeltetik Sándor Iván írásai. A Tiszatájban megjelent esszéi közül például a *Tengerszem a század térképén* (1986 márciusában) úgy mutat rá Németh esszéírásának jellegére, hogy egy kívánatos századvégi szellemi magatartás körvonalai is fölsejlenek: „a szellemben mindig az *első kimondás* a döntő. A szerepmegtalálás gesztusára is utal ez, amit, tudjuk, éppen az *először* megtalált igazság szellemi-etikai idegközpontja indít el. Az ilyen, elsőnek vállalt fölismerés lényege az is, hogy nem elégszik

meg a múlt kitisztázásával, a már mögöttünk tudott labirintusok utólagos átvilágításával, hanem a jelen forró ütközőpontjaira, a jövő mások által még nem sejtett útjaira irányul – a kockázatosra és ismeretlenre tehát." *A történelem eszközei és az „ügy" metamorfózisa* c. esszéjében sem egyszerűen *A történelem eszközei* c. Németh-műhelytanulmányt (1962) elemezte. Egy évvel a rendszerváltás után Németh egykori töprengései is új megvilágításba kerültek, s a váltás utáni szituációban olyan „magatartási-önformálási-deformálási módozatokat" segítettek értelmezni, amelyek Németh László csapdahelyzetére éppúgy visszautalnak, mint Cromwelléra vagy Gandhiéra. Talán ma sem árt idéznünk Németh László mondatait: a Cromwell- és Gandhi-sors „két remekül megvetett kelepce, amely egy elgondolkoztató alternatívát rajzol a politizáló szentség elé: vagy az ügyet őrzöd és te romlasz meg benne, vagy magadat őrzöd, s az ügy romlik meg körülötted". Hogy ez Grezsa Ferenc számára is gyötrő dilemma volt, azt egy 91 tavaszi beszélgetés alapján igazolhatom.

Kultuszt teremtett a Tiszatáj Németh László iránti érdeklődése? Ha kultuszon azt értjük, hogy sokan mágikus erővel bíró szent szövegként „kezelik" az életművet, akkor nem. Az érték rajongó imádatára, az ezzel együtt járó magasztaló nyelvhasználatra, túlzó, következésképpen ellenőrizhetetlen kijelentésekre legföljebb egy-két mondat erejéig találunk példát. Az is igaz, hogy jó néhány esetben nem a távolságtartás, hanem a tárgy iránti szeretet határozta meg az írások modalitását. Az ideológia őrei kétségtelenül sokallták, ami Némethről a Tiszatájban megjelent, s az életművel való vitára buzdították a szerkesztőséget. Különféle értelmezések olykor valóban összecsaptak a Tiszatáj lapjain. Amikor 1990 májusában – a *Sorskérdések*ről szólva – Bertha Zoltán a jövőbeli Németh-értékelés új perspektíváját vázolta föl, Vekerdi László nagyon határozottan fejezte ki nem-tetszését. A harmadikutasság baloldali bírálatát fölváltó „modern, nyugatias" jobboldali kritika vízióját nem fogadta el, de ez távolról sem akadályozta meg abban, hogy az eltérő véleményt értékelje. Alexandre Koyré francia filozófust, tudománytörténészt idézte: az Istennek nagyon sokféleképpen lehet templomot építeni. Éppen ez a nyitottság, a saját gondolatvilágba való bezárkózás elutasítása az, amit mi, fiatalabbak mestereinktől megtanulhattunk.

Bibliográfia

NÉMETH LÁSZLÓTÓL

70/4 Semmelweis drámája (Az írás ördöge)
71/1 Az én Báthory Zsigmondom. Veress Dániel Véres farsang c. drámája sepsiszentgyörgyi bemutatója alkalmából
73/4 Colbert (dráma)
73/9 Morus Tamás
74/1 Olvasónapló
74/2 Magam helyett I.
74/3 Magam helyett II.
74/ Olvasónapló
74/11 József és testvérei (dráma), József és testvérei (napló)
75/1 Szabó Lőrinc
75/8 Előjáték Kleist Eltört korsójához
75/12 Erzsébet kori drámák
76/5 Káin és Ábel (Paraszttörténet egy felvonásban)
76/11 Irodalom 45 után, A választásról
77/1 Olvasónapló
77/4 Jelentés a miniszternek

78/5 Németh László kiadatlan írásaiból
79/2 Drága jó nyolcadik, A magyar író helyzete
79/6 Korszak végén, Az újkori civilizáció műhelyei, Tudománytörténeti munkák
81/4 Eligazító szavak egy könyvhöz (a Sorskérdések bevezetője)
81/4 Szépítő 2. felvonás
84/9 Németh László kiadatlan kéziratairól
85/8 Németh László levelei Illyés Gyulához
85/8 Németh László három cikkfogalmazványa és két naplótöredéke
85/10 Németh László kiadatlan írásaiból
93/4 Előadásvázlat az erkölcsi fejlődésről
93/4 Németh László vásárhelyi levelesládájából

NÉMETH LÁSZLÓRÓL

47/6-7 Vajtai István: Németh László: Széchenyi, Eklézsia-megkövetés
58/1 Kiss Lajos: Mai irodalmunk néhány kérdése
58/2 Szabolcsi Gábor: A „magyar műhely" és a történelem parancsa
60/12 Szabolcsi Gábor: Kritika és irodalmi közvélemény (Németh László Dürrenmattról)
62/1 Csetri Lajos: Németh László: Változatok egy témára
62/10 Csetri Lajos: Németh László németországi sikere
62/11 Varga Ákos: Az utazás. Németh László vígjátéka a Szegedi Nemzeti Színházban
63/10 Grezsa Ferenc: Mai témák. Németh László új könyve
65/10 Sipka Sándor: A Gyász ikerdarabja. Németh László: Irgalom
67/1 Tertinszky Edit: Németh László kultúrpolitikai szerepe a Magyar Rádióban.
67/9 Kabdebó Lóránt: Németh László: Emberi színjáték
67/9 Fejér Ádám: Németh László: Puskin
67/10 Csetri Lajos: Németh László: Újabb drámák
68/12 Csukás István: Németh László: Kiadatlan tanulmányok
70/4 Csetri Lajos: Az írás ördöge avagy az igazság ördöge? Németh László drámájának szegedi ősbemutatójáról
70/5 Csukás István: Gondolatok Németh László irodalomtörténeti koncepciójáról
75/4 Grezsa Ferenc: Németh László 1901–1975
75/6 Grezsa Ferenc: Németh László: Megmentett gondolatok
76/5 Keresztury Dezső: Utazás közben
76/5 Fodor András: Három találkozás
76/5 Jánosy István: A fészek-tervező (vers)
76/5 Tüskés Tibor: Két emlék Németh Lászlóról
76/5 Németh László Vásárhelyen (Dokumentumok, közli: Grezsa Ferenc)
76/5 Grezsa Ferenc: A Németh László-i regény és az Égető Eszter
76/5 Fülöp László: A regényíró személyessége
76/5 Domokos Mátyás: Németh László utolsó ítélete (Az Irgalomról)
76/5 Imre László: Gondolatok az Irgalom értelmezéséhez
76/5 Kocsis Rózsa: „Szerettem az igazságot..." (Németh László történelmi drámái)
76/5 Vekerdi László: Németh László, a gondolkozó
76/5 Kiss Ferenc: Németh László és az orosz irodalom
76/11 Grezsa Ferenc: Gaál Gábor és Németh László. Németh László Korunkbeli értékeléséről
77/4 Grezsa Ferenc: A Mathiász-panzió (Németh László első Vásárhelyt írott drámája)
77/12 Grezsa Ferenc: „Antropológiai lecke". Németh László Ady-élményéről
78/2 Grezsa Ferenc: Németh László önéletírása (Homályból homályba)
79/6 Grezsa Ferenc: Németh László, a vásárhelyi filozófiatanár
79/6 Gál István: A Babits–Németh László-viszony első fejezete
79/7 Grezsa Ferenc: Móricz Zsigmond és Németh László kapcsolatáról
79/11 Kocsis Rózsa: Feltámadás és Irgalom (Tolsztoj és Németh László utolsó regénye)

79/11 Cs. Varga István: A sorsvállalás puskini példája
80/7 Fülöp László: Németh László realizmuselve
80/7 Benedek András: Mégis mozog. (A Galileiről)
81/4 Zimonyi Zoltán: Németh László ismeretlen drámája (Szépítő)
81/4 Czine Mihály: Németh László eklézsiájában
81/4 T. Bíró Zoltán: A minőség próféciája
81/4 Fodor András: Németh Lászlóval a zene jegyében
81/4 Grezsa Ferenc: Író a háborúban
81/4 Vekerdi László: Sajkodi certosa
81/5 Grezsa Ferenc: Németh László: Pedagógiai írások
82/2 Grezsa Ferenc: Németh László üdvtana tanulmányainak, drámáinak, önvallomásainak tükrében (Sándor Iván könyvéről)
82/2 Kocsis Rózsa: Az Iszony és a világirodalom
82/2 Cs. Varga István: Az asszonyi sors két regénye (Anna Karenina és Iszony)
82/2 Kiss Tamás: A sorsvállalás történelmi modelljei (Németh László középkorélménye)
82/2 Imre László: „A feladatok ma megint itt tolonganak körülöttünk”. (Jegyzetek Németh László XIX. század élményéről)
82/5 Grezsa Ferenc: Kocsis Rózsa Németh László-könyve
82/9 Benedek András: Író és dramaturg. Emlékek Németh Lászlóról
83/5 Grezsa Ferenc: Németh László Szekfű-könyve
83/9 Grezsa Ferenc: Németh László portréja Széchenyiről
83/11 Grezsa Ferenc: Babits contra Németh
84/1 Grezsa Ferenc: A Sámson Békéscsabán
84/8 Grezsa Ferenc: „Újszövetségi modell” (Németh László Bocskai-kerti írói programja)
84/9 Grezsa Ferenc: A Bocskai-kerti triptichon
85/8 Csoóri Sándor: Németh László könyvei között
85/8 Zimonyi Zoltán: Sorsok, sorsmetaforák (Németh László: Sámson)
85/8 Ablonczy László: Hitek és útvonalak. Beszélgetés Lendvay Ferenccel (Németh László-bemutatókról is)
85/10 Sándor Iván: A remény: a reménytelenség felismerése (Gondolatok Németh László kultúrmodellje kapcsán)
86/1 Grezsa Ferenc: Németh László: Akasztófavirág, Aurél a Kékesre megy
86/3 Sándor Iván: Tengerszem a század térképén
86/3 Kulcsár Szabó Ernő: A példává emelt szerep regényei (A regényíró Németh László az Iszony fordulata után)
86/3 Grezsa Ferenc: JAK-füzet Németh Lászlóról
87/1-2 Bakonyi István: Az eszmekör felépítése (Németh László: Szerdai fogadónap)
87/10 Király István: Elnöki székfoglaló
89/10 Vekerdi László: Németh László: Életmű szilánkokban
89/12 Grezsa Ferenc: A Tanú: Németh László csongori útja
89/12 Imre László: Egy vígjáték jelentésváltozásai (Németh László: Harc a jólét ellen)
90/5 Grezsa Ferenc: Lutheri szerepben (Monostori Imre: Németh László Tanú-korszakának fogadtatása
90/5 Bertha Zoltán: Németh László: Sorskérdések
90/8 Vekerdi László: Ismét a Sorskérdésekről
90/11 Grezsa Ferenc: Egy barátság levelekben (Németh László és Gulyás Pál levelezéséről
90/11 Monostori Imre: Párhuzamos életszakaszrajzok (Németh Magda, dr. Lakatos István könyvéről)
90/12. Grezsa Ferenc: „A legbűnösebb magyar egyfelvonásos” (Németh László: Petőfi Mezőberényben)
91/2 Grezsa Ferenc: Füzi László: Szerepek és lehetőségek
91/4 Sándor Iván: A történelem eszközei és az „ügy” metamorfózisa
92/9 Monostori Imre: A „mély magyar” Ady (és a „híg magyar” Petőfi)
93/7 Sándor Iván: Századvég, regénykezdet

93/7 Domokos Mátyás: Bűn és lelkifurdalás – alulnézetből
93/7 Füzi László: Németh László és a tizenkilencedik század
93/7 Görömbei András: Egy magatartás buktatói (Gyász)
93/7 Dérczy Péter: Regényút: a Gyásztól az Iszonyig
93/7 Fejér Ádám: Az Iszony mint kultúrtörténeti parabola
93/7 Olasz Sándor: Változatok az egzisztenciális regényre (Egy analógia körvonalai: Kosztolányi és Németh László)
93/7 Gyuris György: Életmű(bibliográfia) szilánkokban
93/7 Varga Emőke: Az író rejtettebb birtokán
93/12 Vekerdi László: Németh László élete levelekben (1914-1948)
94/3 Fejér Ádám: Ideológiai önigazolás vagy szellemi szabadság (Még egyszer az Iszonyról és viszonyaink alakulásáról)
94/7 Márkus Béla: A paraszti radikalizmus, 1945-48 (Töredékes gondolatok Bibó István, Németh László és Sarkadi Imre nyomán)
95/2 Gervay Anna: Sajkodi levelek és beszélgetések
95/3 Füzi László: Németh Lászlóról és utóéletéről – 1995-ben
95/3 Márkus Béla: A kötelességteljesítés borzalma (Németh László, a színikritikus)
95/9 Vekerdi László: Monostori Imre: Minőség, magyarság, értelmiség (Tizenkét fejezet Németh Lászlóról)
95/9 Imre László: Minőség, magyarság, értelmiség (Monostori Imre könyvéről)
96/3 Sándor Iván: A korszakok változó értelmezési keretei
96/3 Bihari Mihály: Németh László Közép-Európája
96/3 Fried István: Németh László Közép-Európája
96/3 Pomogáts Béla: Magyarság és Európa (Németh László a kulturális megújulásról)
96/3 Monostori Imre: „Világnézet". Tizenkét levél (A „tarkaság kultúrája")
96/3 Csejtei Dezső: Nyílvessző és kör: Ortega y Gasset és Spengler hatása Németh László gondolkodására
96/3 Németh Judit: Németh László és a természettudományos gondolkodás
96/3 Vekerdi László: Galilei – eretnek vagy udvaronc?
97/3 Jókai Anna: „Utasok vagyunk" (Németh László, a tanító-ember)
97/3 Görömbei András: Németh László kereszténysége

GREZSA FERENCRŐL

64/12 Csaplár Ferenc: Juhász Gyula egyetemi évei. Grezsa Ferenc tanulmánya
68/12 Csaplár Ferenc: Juhász Gyula Összes Művei 5. köt. Prózai írások. Sajtó alá rendezte Grezsa Ferenc és Ilia Mihály
69/11 Mi van a fiókban? Két flekk Grezsa Ferenccel
80/1 Domokos Mátyás: Gondolkodó Vásárhelyt. Grezsa Ferenc Németh László könyvének margójára
80/1 Vekerdi László: Grezsa Ferenc: Németh László vásárhelyi korszaka
86/6 Fried István: Grezsa Ferenc: Németh László háborús korszaka
86/6 Vekerdi László: Grezsa Ferenc új könyve
90/12 Fried István: Németh László Tanú-korszaka (Grezsa Ferenc monográfiájának margójára)
90/12 Görömbei András: Németh László Tanú-korszaka
91/4 Czine Mihály: Folytonosság a megújulásban (Grezsa Ferenc Németh László háborús korszakáról)
91/8 Ilia Mihály: Fiatalkori arckép – távolodóban
91/8 Olasz Sándor: Üresebb lett a világ
91/8 Domokos Mátyás: Helytállt valamiért
91/8 Füzi László: Emléktöredék Grezsa Ferencről
91/8 Vekerdi László: Grezsa Ferenc sírjára

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN

Szabó T. Attila emlékezete

Ismerjük a pályakezdés és az életmű fordított viszonyának példáit: Mészöly Gedeon és Pais Dezső irodalomtörténésznek, Németh G. Béla nyelvtudósnak készült.

A tíz esztendeje elhunyt Szabó T. Attila (1906–1987), a romániai magyar nyelvtudomány legnagyobb alakja más képlet, mint Mészöly vagy Pais. Ők ugyanis Tinódi-, Zrínyi-, Kemény-tanulmányaik után mindjárt a nyelvészet felé fordultak. Szabó T. Attila szintén irodalomtörténettel kezdett foglalkozni, az irodalomkutatást azonban sohasem hagyta oda, együtt művelte a nyelvtudománnyal és a művelődéstörténettel.

Kár, hogy az Új Magyar Irodalmi Lexikon az irodalomtörténet-író Szabó T. Attila egyetlen művét sem tartja méltónak említésre. Pedig az ő kutatói karakterének éppen az a legsajátabb vonása, ahogy nála az irodalom, a nyelv és a művelődés történeti vizsgálata egybekapcsolódik. A nyelv és az irodalom két testvértudománya Szabó T. Attila munkásságában különösen összefonódott.

Amikor szét akarták választani, tiltakozóan emelte fel szavát a művelet ellen. *Irodalmon kívül?* – kérdezte az Igaz Szó kritikusától, mert az „*Haja, haja, virágom*" című antológiájáról szólva úgy minősítette: ő, „a legnyelvészebb nyelvész, eretnekségben: irodalmiságban találtatott". Perbe is szállt a bóknak szánt kinyilatkoztatás mélyén meghúzódó „tévhiedelemmel", amely „az irodalmiságot és a nyelvészséget egymást kizáró kategóriaként állítja egymással szembe". Szokatlan erővel felelte a minősítőnek: értelmes nyelvész „nem von esztelenül maga elé mesterséges válaszfalat az irodalmárok kizárólagos birodalmának védelmezett területei felé", hiszen ez által „önmagát fosztaná meg [...] a legtöbb gyönyörűséget kiváltó nyelvész-foglalatosságtól: az irodalmi nyelv vizsgálatának lehetőségétől". Hozzáteszi még, „telivér filológus volta kizárólagosságába vetett hittel", hogy „Bármilyen mértékig is divat a nyelvészeket »mint olyanokat« testületileg az *irodalmon kívül* rekesztendő véglények csoportjába sorolni, akkora bávatagságot talán mégsem ajánlatos feltenni róluk, hogy a gyermek- és ifjúkor forró nyelvi élményei nem sodorták volna oda őket egyszer s mindenkorra a magyar irodalom örök élvezői sorába". (V, 215–226.)

1929 és 1941 között „szinte kizárólagosan foglalkozott" irodalomtudománnyal. Három füzetben jelentette meg *Kéziratos énekeskönyveink és verses kézirataink* bibliográfiáját. Stoll Béla húsz évvel későbbi vállalkozása (1963), a még címével is az erdélyi elődöt követő *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)* Szabó T. Attila alapvetése nélkül nem teremthette volna meg a lehetőségét a XVII. századi Régi Magyar Költők Tára eddig 16 kötetben megjelent sorozatának.

Az énekeskönyv-kéziratokat és a szövegek alakulását kutató Szabó T. Attila dolgozatait a megbízhatóság példáiként tartjuk számon. Eredményei a legjobb értelemben közhelyesültek.

Most látom, hogy amit én *A lírikus Zrínyi* című könyvemben (1985) mint konszenzussá lett megállapítást vettem alapul egy „nagy régiségre valló" népdal és Zrínyi 1642 táján keletkezett *A vadász és Echó*-ja összefüggését szemléltetve, az Szabó T. Attila régen kifejtett álláspontjára épül. Nem kevesebbről van szó, mint hogy Zrínyinek ezek a sorai:

Ha kérdik, élek-é,
mondjad, hogy én égek;
Ha kérdik kicsoda,
mondjad, hogy van oda –

egy élő népdallá lett régi rabéneket visszhangoznak. Moldvai változatát idézem:

Ha kérdik, hol vagyok,
Mondjad, hogy rab vagyok,
Tatár városában
Térdig vasban vagyok.

A *Magyar népdalok* Ortutay–Katona féle kiadása (1970), ahonnan a szövegeket és a kronológiára vonatkozó véleményt vettem, két Szabó T. Attila-dolgozatot követ (*Egy törökkori dallamunkról,* 1930/1979; *Egy állítólagos Kemény-ének,* 1945; lásd V, 187–195). Nem kevesebbről van szó, mint hogy Zrínyi már 1642-ben ismeri és imitálja azt a rabének-népdalt, ami Szabó T. Attila szerint „a XVII. század közepén ismeretes volt". Kár, hogy könyvemen dolgozva nem néztem a körmére Ortutay–Katonának, mert akkor kiderül: ők pedig Szabó T. Attilát „imitálják". Az is kár persze, hogy Szabó T. Attilának meg a Zrínyi-locusról nem volt tudomása. Örvendetes, hogy rá emlékező konferenciánk most szembesítheti az egybehangzó véleményeket.

Szabó T. Attila virágének- és ballada-feldolgozásának történeti alapú szakszerűsége ugyancsak több írásával s általa szerkesztett kötetekkel dokumentálható. De kiemelhetem „társtudományi" munkásságából legkülönbfélébb adat- és anyagközléseit (pl. *Dávid Ferenc tragikus sorsának történetéhez,* IV, 570–572) vagy az irodalomtörténeti szakbírálatokat is (pl. *Mikes Kelemen összes művei,* VI, 252–259). Az utóbbi arra példa, miként lehet kritikai tapintattal szóvá tenni a filológusi bőbeszédűséget, egyszersmind megkövetelni a forrásközlési maximumot. Szabó T. Attila szóvá teszi tehát Hopp Lajos szószaporaságát, és megjegyzi a még oly kitűnő Miker-kritikai kiadás-köteteiről: „Valamelyest csak azon sajnálkozhatunk, hogy a kiadás nem jelzi a kéziratbeli sorvégeket, holott Mikes helyesírásának teljes ismerete szempontjából egyáltalán nem lényegtelen a tőle alkalmazott szóválasztó jel..." Maga Szabó T. Attila mindig függőleges sorválasztó vonalakat használ, ha szövegeket közöl, még Arany János-levelek esetében is (V, 202–207).

Ő („a telivér filozófus" – ahogy magát meghatározta) úgy szerette volna lezárni a Mikes-kritikai kiadás sorozatát, hogy annak egy pótkötete hasonmásban közzéteszi az összes fennmaradt kéziratot. Arany János *„Kapcsos könyv"*-ének is ezért üdvözölte elismeréssel hasonmás kiadását (VI, 216–220). Mutatis mutandis: a *„Kapcsos könyv"*-et is kéziratos énekeskönyvnek tekintette, s az ilyen típusú források és kiadásuk iránt a vérbeli levéltári kutató vonzalmával viseltetett.

Az irodalomtörténet-írásban és a levéltári búvárlatokban Szabó T. Attilának két mestere volt: Kristóf György (1878–1965), a Trianon utáni kolozsvári irodalomtörténészi katedra mindenese, és Kelemen Lajos (1877–1963), az Erdélyi Nemzeti Múzeum rendkívül sokoldalú levéltárosa. Mindkettőjükről többször is megemlékezett (*Néma halotti beszéd Kristóf György ravatalánál,* III, 493–497; *Kristóf György születése százados évfordulóján,* IV, 622–623; *Kelemen Lajos, az ember és a tudós,* IV, 613–621; *Móricz Zsigmond és Kelemen Lajos találkozásai,* V, 208–214). A „pozitivistának címkézett" Kristóf professzort a tanítványtól a kollégáig vezető hosszú úton tanulta meg mind jobban be-

csülni. A legendák övezte Kelemen Lajost, a legszolgálatkészebb, legönzetlenebb, legténytisztelőbb Mestert iskolateremtő személyiségként állította az utókor elé.

Amit Kristóf Györgytől s Kelemen Lajostól, meg a maga próbáiból és eredményeiből tanult, azt szintetizálja egy nekem különösen kedves Szabó T. Attila-tanulmány. *Egyik legönállótlanabb szavunk nyomában* – mondja a titokzatos cím, és csak a szövegből derül ki: a „hangalakjára nézve egyik legigénytelenebb külsejű és egyben legönállótlanabb szavunkról „az *-e-é* símuló kötőszócskáról" szól. A „Nem érzed-*é*? a lanyha szelletet?", a „Vagy pusztában elhangzik-*e*?" hatalmas példatárát kapjuk Madáchtól s Aranytól Babitsig, Szabó Lőrincig, Dsidától s Áprilytől Tőzsérig, Kányádiig, természetesen a nyelvi, stilisztikai, ritmikai, hangulati sokféleségek megkülönböztetésével és tipológiájával. Ha van Szabó T. Attila-tanulmány, ami „a legtöbb gyönyörűséget kiváltó nyelvész-foglalatosság: az irodalmi nyelv vizsgálatának" vallomása, ez a dolgozat az.

A nyelvtudós-irodalomtörténész Szabó T. Attilát mestereinek XIX. század végi nemzedékéből erősen vonzotta még György Lajos (1890–1950), a magyar anekdota történetének és egyetemes kapcsolatainak legkiválóbb magyar kutatója. *Világjáró anekdoták* című válogatásáról (1938, hasonmás: 1996) szakszerű, meleg hangú és a György kutatói módszere iránt személyes vonzalmát is feltüntető bírálatot írt (V, 236–238). Íme: „az anekdotakutatás magyar szaktudósának legújabb könyvében" a „gondos tárgytörténeti jegyzetek pompásan tájékoztatnak bennünket az egyes anekdoták szellemrokonságáról", mert „az anekdota-vándorlás útját" György Lajos „hihetetlen türelemmel és a módszeres vizsgálat tökéletes elhihetőségével" követi. „Mennyi olyan részlettanulmány megjelenése előzte meg ezt az összefogó, évezredek szellemét tükröztető könyvet, mennyi türelemre, mennyi tudásvágyra volt szükség ahhoz, amíg az összegabalyodó hatásszálak kiválogatása és rendszerezése ilyen könnyed és az avatatlan olvasó számára is élvezetes olvasmányt nyújtó alakban lehetséges volt. Csak a tudományos munka »pepecselő«, »bogarászó« módszereinek ismerője tudja igazán értékelni azt az eredményt, amelyeket György Lajos könyve jelent." Ritka-korai álorcás ars poeticája ez Szabó T. Attilának! Mintha a maga tudományos munkamódszerét és a népszerűsítés feladatát is vállaló ama kritériumokat írná körül, amelyek szem előtt tartásával saját életművét is építette.

(Szabó T. Attila mesterei közül egyiket sem ismerhettem, de ide tartozik a mesterek egyikéről szóló alábbi történet.

1970. április 13-án, ahogy az „Ivánnak kis kolozsvári emlékül Ali" dedikáció a dátumot megőrizte, kaptam – mert elkértem valamiért cserébe – egy könyvet Lászlóffy Aladártól. 1970 tavaszán Kolozsvárott Nyírő József egykori kerti lakásában találkoztunk, ahol akkori múzsájával, a szép lábbeliesztéta, azaz cipőtervező mérnöknővel meghúzta magát. – Aladár – fordultam a *Szigetvár lakatja* költőjéhez –, hoztam Neked valamit: egyik virtuális ősödet ábrázolja a XVII. századból, örmény származású erdélyi főnemes. – Ha Barcsay Ákos fejedelem XVII. századi rézmetszetű arcképét hoztad, – válaszolt Aladár –, azt kapod meg érte könyvtáramból, amit csak kérsz. Természetesen ezt a Barcsay-metszetet vittem Aladárnak. Így került hozzám viszonzásul György Lajos *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai* című könyvének (Bp., 1934) úgynevezett kézipéldánya, amit 1961-ben 35 lejre áraztak a kolozsvári főtéri antikváriumban, ahol talán már nincsenek meg azok a trükkös tükrök, amelyek akkoriban a potenciális könyvlopókat tartották szemmel. Nos, azért kézipéldány, mert György Lajos kétszeresére növelte könyvének terjedelmét a nyomtatott lapok közé köttetett üresekkel, amelyekre élete végéig több száz kiegészítő adatot vezetett rá kézírással.)

Legemlékezetesebb irodalmi arcképe Szabó T. Attilának – mert ilyeneket is írt – a Kelemen Lajos és Móricz Zsigmond találkozásairól szóló esszé. 1941-ben maga is szereplője volt a historikus és a regényíró kolozsvári beszélgetésének. Én ugyancsak első kézből hallottam Móricznak egyik ilyen kolozsvári látogatásáról. Herepei János, a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum egykori igazgatója, az akkor már hófehér, hosszú szakálló, istenes vénember mondta el nekem boldogult szegedi filozopter koromban, hogy ő annak volt tanúja: az *Erdély*-trilógiájához anyagot gyűjtő Móricz Zsigmond hiteles XVII. századi kutyaneveket kért Kelemen Lajostól. És a levéltár minden titkának tudója szempillantás alatt Móricz elé öntötte egy katalógusdoboz-bőségszarv XVII. századi kutyanévcéduláit.

Én a XVII. századi magyar szakácskönyvek (a csáktornyai udvar Zrínyi-szakácskönyve és a Tótfalusi kiadta kolozsvári *Szakácsmesterség...* szövegkiadása ügyében kértem hasonló segítséget Kolozsvárott Szabó T. Attilától. Ez 1980 szeptemberében történt, amikor három napig lakoztam Erdély fővárosában, és reggelenként – Mikes Kelemennel szólva – „a gyomros matéria" ügyében jártam a piacot. Többnyire a lacikonyhákkal szembeni magyar kofasoron mentem végig, és elcsodálkoztam, hogy öreg szülék mennyi jóillatú fűszermagvacskát: csombort, köményt, kaprot, ánizst árulnak kis fakupákban; hogy befőttesüvegekben nem pióca ázik, hanem fekete tárkony; hogy a kis szeletenként becsomagolt lépesmézet asztma ellen árulják, hogy a sárgarépát itt *murok*nak nevezik (vö. Benkő Samu, *Murokország,* 1971). A kolozsvári gasztronómiai tanulmányút délben a Deák Ferenc utcai *Káposztás* étteremben (a Verzáriában) folytatódott, amely mellett tudvalevően ott a *Paszulyos:* az egyikben csak káposztából, a másikban csak babból készült ételeket kapni. (Vajon floreálnak-e még?) Így megerősödvén tapasztalatokban, kerültem Szabó T. Attila szeme elé. Beköszöntőm a csáktornyai és a kolozsvári XVII. századi szakácskönyvek egyazon legelső receptjeit idézte: „Az káposztás húson kezdtem el, úgymint Magyar- és Horvátország címerén" – „Káposzta kolozsvári módon"!

Szabó T. Attila lehűtötte lelkes érdeklődésem tüzét.

– Én eddig annyi mindennel foglalkoztam, de ebből a régi magyar szakácsnyelv valamiképpen kimaradt. Nézd meg ellenben Hutást: R. Hutás Magdolna, *Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégibb szakácskönyvünkben,* 1958. Tudhatod, ez „a legrégibb" az erdélyi *Szakácstudomány,* amit még Radvánszky adott ki 1893-ban.

Radvánszky a bibliám volt, de R. Hutás *Szakácstudomány*-komentárjait akkor még nem ismertem. Faggatni is kezdtem felvilágosítómat:

– És mi a véleménye professzor úrnak R. Hutásról?

– Nézd, ha jól tudom, a dolgozat Pais Dezsőnél készült. Rossz tehát nem lehet. De valahogy absztrakt. Mintha a hölgy nem tudna vagy nem szeretne főzni. Mintha nem volna magyarázataiban tapasztalat.

Amikor megírtam az 1981-ben megjelent Zrínyi- és Tótfalusi-szakácskönyv bevezető tanulmányát, belekerült ez az „absztrakt" minősítés, mert a magam véleményét is fedte: R. Hutás Magdolna dolgozata „színvonalas, sokoldalú feldolgozás", magyarázatai azonban „kissé sterilek, absztraktak, mintha a tudós szerző nem engedte volna szóhoz jutni a gyakorló háziasszonyt". (*Szakácsmesterségek könyvecskéje,* Király Erzsébettel, Bp. Magvető, 1981, 28.) R. Hutás Magdolna öt évig nyugodt volt, mert csak 1986-ban jutott kezéhez szövegkiadásunk. Akkor aztán írógépet ragadott és hosszú levélben adta okát sértődésének. Nem átallottam nyilvánosságra hozni pajzsos-dárdás

kritikai megjegyzéseit tanulmányom második, bővített kiadásában. Most csak néhány mondatát idézem: „Nem fogom fel bírálatnak, sőt dicséretnek könyvelem el azt a megjegyzését, hogy a szóértelmezések (jelentések?) »sterilek«. Valóban azok. A szó használati értékét kerestem. [...] Nem végeztem gasztronómiai kutatást, művelődéstörténeti eszközeim sem voltak, [...] Az ötvenes években egyébként sem foglalkoztak művelődéstörténettel." (*Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi,* Bp., Szépirodalmi, 1988, 208–209.)

Jól tudjuk: egy kivétel bizonyosan volt, Szabó T. Attila, aki világéletében, amaz ötvenes években is művelője a művelődéstörténetnek. Hogy befejezésül mégis megidéztem a művelődéstörténet kutatóját, csupán arra a tényre utalok: Apácai Csere János után az Erdélyi Szótörténeti Tár – a maga módján – a második erdélyi enciklopédia. A művelődés történetének, az erdélyi mezőgazdasági és étkezési kultúrának is enciklopédiája. Amikor a kolozsvári Káposztás étterem egyik étlapját a budapesti Vendéglátóipari Múzeum (név szerint Gundel Imre étlaptörténész) megbízásából felvittem a Fortuna utcai kis múzeumba, diadalmasan olvastuk le róla 1980 szeptemberének kínálatát: kolozsvári káposzta, fejfölös káposztaleves, káposztaleves füstölt kolbásszal, lucskos káposzta sertéshússal, töltött káposzta sertéshússal, sertéshús káposztával, sertéssült párolt káposztával, rántott sertéskaraj párolt káposztával, marhasült párolt káposztával, *káposztáskocka.*

Csak Bethlen Miklós és Mikes Kelemen káposztarajongása, meg az Erdélyi Szótörténeti Tár kilenc hasábra rúgó káposztamegdicsőítő adatai (VI. 131–135) homályosították el emlékét a kolozsvári Káposztás étteremnek, ahol minden fogás mellé még egy kis csupor tejfelt is felszolgáltak. Hadd nyissam hát ki a Tár VI. kötetét a *káposztás* szókapcsolatoknál. Itt még nem szerepelnek Heltai Gáspár *Krónika*-jának *olajos* és *szalonnás káposzta*-adatai (1575), mert majd az önálló szócikkeknél kerül sor rájuk. Heltai anekdotáiból ismeretes, mennyire szerette Mátyás király az olajos és a szalonnás káposztát: „Annakutána Szebenbe is úgy oroszkodott be,és a fekete apácák mellett ment be egy szegény özvegyasszonnak házába. [...] Addig még az asszon borért méne, feladá egy kis csuporból az olajos káposztát a tűznél, és mind megövé azt. És egy arany forintot tőn a csuporban a fenekére és elszekék onnét, méglen a szegén asszon megjöve az borral. Azt mondotta, hogy soha éltében jobb ízű ételt nem ött az olajos káposztánál az özvegyasszonnál; és az szalonnás káposztánál, melyet ött vala Domine Valentinnél estve, mikoron Moldvából kiszaladott a havason által." (*Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból, I,* 1963, 2 425.)

Ha az Erdélyi Szótörténeti Tár kötetei még nem is értek az *olajos* és *szalonnás káposzta* címszavakhoz, a tekintetben eligazít a szótár, hogy az *olajos káposzta* böjtben fogyasztható eledel volt. Szabó T. Attila ezt az 1595. július 19-i adatot idézi: „Mert hogy az oláhság böjtelt, főzettem olajos káposztát nekik", és ezt teszi hozzá: „Valószínűleg a rákövetkező Illés nap miatt" (VI, 132). Ez is megerősíti, hogy mind a csáktornyai, mind a kolozsvári szakácskönyvben mennyire tradicionális szerkezeti választóvonal a böjt. Pedig az egyik a katolikus Horvátországban, a másik a protestáns Tótfalusi kolozsvári officinájában készült. Tudvalévő, hogy a régiségben a szigorú böjti előírások elsősorban a katolikusokra vonatkoztak. „A protestáns egyházakban csak nagypénteken szokásos a böjt, Jézus Krisztus szenvedése és halála emlékére, a többi böjt megtartása általában egyéni elhatározáson múlik." Ezt a IV. köteténél elakadt Magyar Nagylexikonban olvasom. De hozzátehetem a magam emlékeit is. Partiumi nagyszüleim a bihari falvak református népének szokása szerint kizárólag nagypénteken böjtöltek.

(Édesanyám szerint ilyenkor szilvacibere, zsírtalan mákostészta, pattogatott kukorica volt az ebéd.)A buzgó református Tótfalusi Kis Miklós a *Szakácsmesterségnek könyvecskéje* 1695. évi második kiadásában érintetlenül hagyta a *Húsevő napokra való főtt ételek* és *Böjti eledelek* felosztást. Az árúi hasznából élő kolozsvári nyomdászmesternek esze ágában sem volt lemondani katolikus vásárlóiról. Nem bántotta a hagyományos szakácskönyv-szerkezetet, nem avatkozott bele a *húsevő* és *böjtös* különbségtételbe: a *Böjti eledelek* című fejezet ötvennyolc receptet kínál.

Vajon közöttük van-e Mátyás király két kedves káposztás étele, az olajos és a szalonnás káposzta?

Az *Új káposzta* egyszerű receptje éppen ráillik a szebeni özvegyasszony olajos káposztájára: „A szép új fejeskáposztát megtisztogatván hasogasd meg, tedd egy üstbe, melegen vízzel fonnyaszd meg; onnat kiszedvén tedd fel vízzel, főzd meg jól; mikor megfő, vagy ecettel vagy borkővel savanyítsd meg, olajozd meg jól, és melegen add fel." (1981. évi kiad., 368.) Ezt a „feladás" előtti melegítést végezte el felséges kezével maga az éhes Mátyás király.

A szalonnás káposzta a Tótfalusi-szakácskönyvben az *Új káposztát szalonnával:* „A nyers új káposztát hasábonként kell metélni, megfonnyasztván szép szalonnával, berbécs-, vagy tehénhússal tedd fel, elsőbben a húst, szalonnát megfőzvén tedd a káposztához, savanyítsd meg vagy ecettel vagy borkővel..." (Ld. kiad., 281.)

Szabó T. Attila XVI. századi böjt-adatát csak egy évszázaddal kell korábbra visszavetítenünk, hogy Hunyadi Mátyásra alkalmazhassuk. Száz év alatt, akár visszafelé, akár előre mérjük az időt, nem változnak sokat a szakácskönyvek, különösen akkor nem, ha máig népszerű ételekről van szó. A kolozsvári *Tejfeles káposzta* receptje mellett ott is az értékmérő, a mindmáig érvényes megjegyzés: „Kedves étke a magyaroknak."

Mátyás király tehát Domine Valentinnél biztosan nem böjtnapon torkoskodott a szalonnás káposztában, de alighanem böjt volt, amikor a szebeni özvegyasszonynál „feladá egy kiscsuporból az olajos káposztát a tűznél".

Különféle tudományszakok ilyen egybefonódó tanulságait kínálja a nyelvész, az irodalomtörténet-író, a művelődéstörténész Szabó T. Attila életműve.

SZKOK IVÁN: SÁRGA HÁZFAL

„A Tisza-parton mit keresek?”

Ady Endre izgatott kérdését/felkiáltását valószínűleg minden olyan művész és tudós magáénak érezheti, aki vidéken próbál – olykor méltánytalan helyzetben – jelentőset, a „helyi értékrenden” messze túlhaladót alkotni. A Tisza-parton azonban nemcsak a lelki nyugtalanság, hanem az elszántság verse. Ezért is választottuk a híres sort új sorozatunk címéül, melyben a magyar kultúra és tudományosság Szegedhez is kötődő jeleseit kívánjuk megszólaltatni.

„A totális színház eszménye vonz”

VALLJA SZIKORA JÁNOS

1996 januárjától *Szikora János* a Szegedi Nemzeti Színház művészeti vezetője. Az egyéni látásmódú rendező avantgárd színházi alkotócsoportjával még joghallgatóként keltett feltűnést, a Színház- és Filmművészeti Főiskola elvégzése után Pécsett, Győrben, Miskolcon, majd a Vígszínházban és Szolnokon hozott létre országos visszhangot kiváltó, izgalmas előadásokat. A színházszerető közönség és a város kulturális vezetése azt várta tőle, hogy fiatal rendezőtársaival és a felfrissített színészi gárdával egy új színházi korszak elindítója lesz. A régóta gyengélkedő prózai társulat megerősödhet, nívós, meggyőző, korszerű előadások születnek, és egy olyan színházi műhely alakul ki, amelyre büszke lehet a város. Máris jól látható, hogy az új prózai tagozat a korábbitól eltérő színházeszményt valósít meg, amelyre vevő a szegedi publikum. Az elmúlt évadban Szikora János mindkét előadása – a Lila ákác és A Mester és Margarita – nagy közönségsikert aratott, s a színházi szakma érdeklődését is Szeged felé irányította. Telihay Péter két rendezése, A Manó és a Mágnás Miska is egyértelmű siker. A sztárokat felvonultató nyári Szikora-szuperprodukciót, a szabadtéris Cyranót is óriási érdeklődés övezte. A vitathatatlan eredmények ellenére sok támadás éri a színházat, revizorok vizsgálják gazdálkodását, újra meg újra pénzügyi csődhelyzetről lehet hallani. A Szikora Jánossal folytatott beszélgetésből a régió legnagyobb művészeti intézményének működéséről, az azt irányító alkotóművész napi küzdelmeiről, és a színházról vallott nézeteiről kaphatunk képet.

– Amikor másfél-két évvel ezelőtt felkérésre elvállalta a Szegedi Nemzeti Színház művészeti vezetői posztját, mi vonzotta?

– Amikor ide kerültem, azt képzeltem, hogy Szegednek minden adottsága megvan arra, hogy az ország szellemi életének egyik központja legyen. A tevékenységem hosszú távon nem azt célozná, hogy a város szellemi életének központjává váljék a színház, hanem azt, hogy a város maga legyen az ország szellemi életének egyik központja, és ehhez a színház legyen a katalizátor. Biztos vagyok abban, hogy a színházaknak – s ezen belül különösen az olyan nagy színházaknak, mint amilyen a szegedi is – a jövő társadalmi és kulturális életében kitüntetett, közéleti szerepe lesz. Ezért a színházban dolgozó emberek helyzete is felértékelődik, úgy is, mint kultúrdiplomatáké. Nagyon remélem, ha itt hosszú távú művészi munkát sikerül megalapoznunk, akkor a színház valóban katalizátorként tud működni, és be tudunk vonni Szeged szellemi vérkeringésébe olyan embereket, akik folyamatosan tágítják a város határait. A Szegedi Nemzeti Színházat hatókörében és szellemi erejében egy sokkal nagyobb sugarú kör középpontjának képzelem, mint Szeged és Csongrád megye. A város az elkövetkezendő években egy régiónak gazdasági és kulturális központja lesz, és ahhoz, hogy ilyen centrummá váljék, ahhoz a színház is hozzá tudja tenni, amit sajátos eszközeivel tehet.

– *Milyen lépéseket tettek már ennek érdekében?*

– Sikerült létrehoznunk olyan előadásokat, amelyek az országos figyelem központjába vonták a színházat. Az elmúlt évadban A Manó, valamint A Mester és Margarita sikere nyomán jó értelemben beszédtémává vált a Szegedi Nemzeti Színház a város és a megye határain túl is. Azután megrendeztük az Országos Színházi Találkozót, és elértük, hogy egy hétig a magyar színházi élet színe-java megforduljon Szegeden. Csak zárójelben jegyzem meg, hogy Szeged azóta is beszédtéma színházi berkekben. Jelenleg épp azon munkálkodunk, hogy a határon túli magyar színházakra is – például Szabadka és Temesvár – kiterjesszük kapcsolatainkat. De érlelődik egy belgrádi cserelátogatás is a Szegedi Nemzeti Színház és az ottani „legmenőbb" színház, az Atelje 212 között.

– *Az előadások minőségén túl mennyiben járult hozzá a sikerhez, hogy az új színházi vezetés másféle sajtókapcsolatokkal rendelkezik, másként tudja használni a médiát?*

– Ma már a piaci viszonyok szabályozzák a mindennapi életünket, és egyre nagyobb mértékben a piaci élet törvényei vonatkoznak a kultúra termékeire is, azaz jó értelemben vett menedzseri munka nélkül a színház sem képzelhető el. Budapesten sem engedheti meg magának egyetlen színház sem, hogy ezt a kérdést félvállról vegye. Minden művésznek meg kell tanulnia eladni magát, vagy meg kell tanulnia megkeresni azokat a jó menedzsereket, akik őt el tudják adni. Egy intézményt persze sokkal nehezebb árulni, mint egy művészt. Az ország komoly színházi műhelyei – gondolok Kaposvárra, Szolnokra – nagy gondot fordítanak arra, hogy megfelelő médiakampánnyal jelen legyenek az ország kulturális életének vérkeringésében. De említhetném például Miskolcot is, ahol érdemes tanulmányozni fiatal rendező kollégám, Hegyi Árpád Jutocsa igazgatói működését, aki energiái jelentős részét áldozza arra, hogy médiakampányt szervezzen a színháza köré. Mindezt roppant fontosnak érzem, ezért mi is minden erővel igyekeztünk a publicitásunkat növelni. Aki ezt figyelmen kívül hagyja, vagy úgy gondolja, ez nem fontos, az nincs tisztában azzal, hogy hol élünk.

– *Kialakulóban van-e már a Szegedi Nemzeti Színház sajátos arculata? Művészeti vezetőként mennyire van befolyása mindhárom tagozat működésére?*

– A balettegyüttesnek nincs szüksége ilyen beleszólásra, mert már elég markánsan kidolgozták a maguk arculatát, nem szorulnak gyámkodásra. Az operatársulat eseté-

ben nem nagyon lehet tudni, hogy a szép szavak mögött milyen kézzelfogható eredmény bontakozik majd ki a közeljövőben. Erről majd akkor tudok többet mondani, ha már Szegeden is rendeztem operát, és szorosabb művészi kapcsolatom alakult ki az operatársulattal. Az operatársulat arculatának kidolgozásáért egyelőre nem érzem magam egyedül felelős személynek, hiszen Pál Tamás zeneigazgatónak, mint markáns zenei személyiségnek a szerepe megkerülhetetlen. Vele művészi kérdésekben soha nincs vitánk, általános színházpolitikai kérdésekben annál több.

– *Ezek a viták alapvetően meghatározhatják a színház egész működését...*

– Mindez tényleg összefüggésben van a színház egészével. Véleményem szerint a Szegedi Nemzeti Színház nagy erénye, hogy három nagyon erős társulattal rendelkezik. Ez magában rejti annak a lehetőségét, hogy olyan gesamtkunstwerk-szerű produkciók jöjjenek létre, amilyeneket ma Magyarországon egyetlen színházban sem lehet létrehozni. Ilyen produkció lett volna a szabadtérre tervezett Carmina Burana. Csírájában ilyen volt A Mester és Margarita, amelyben szerepelt az operakórus is. Ilyen lenne Telihay Péter elképzelése, aki A kékszakállú herceg várából, A csodálatos mandarinból és A fából faragott királyfiból szeretne egy különleges színházi estét összekovácsolni, amelyben a balett és az opera ötvöződne. Terveink vannak, a megvalósulás egyelőre még várat magára. Abban azonban biztos vagyok, hogy ez a három év, amelyre megbízatást kaptunk, nem fog elmúlni anélkül, hogy ilyen típusú produkciók ne jönnének létre. A totális színház eszménye a kezdetektől vonzott, valószínűleg nem véletlen, hogy Pécsett kezdtem a pályám, azután Győrbe mentem, majd Miskolcon voltam sokáig, vagyis olyan színházakban, ahol mindig erős volt a zenés- vagy a táncegyüttes. Mindig szerettem volna egy olyan színházban működni, ahol a totális színházat úgy tudom megvalósítani, hogy ne kívülről kelljen embereket hozni, hanem belülről lehessen építkezni. Sajnos, totális színházról – ami a szegedi színház sajátos arculatát biztosíthatná – jelenleg nem beszélhetünk. Most mindhárom társulat a maga sajátos ambíciói alapján építi az arculatát. A balettegyüttesnek kisebb változásai ellenére van egy rendkívül erős művészi magja, akik évek óta együtt dolgoznak. Az operatársulat rendkívül határozott átalakuláson megy keresztül, és még nem forrotta ki magát. Hosszú évekre lesz szükség egy új operatársulat felállásához. A prózai tagozat esetében az első produkcióval, A Manóval sikerült egy olyan társulatot kialakítani, amely részben a régi szegediekből, részben az újakból kovácsolódott. Azonban ezt is nagyon kezdeti lépcsőfoknak tekintem. Egy ütőképes prózai társulat felállásához több esztendőre van szükség. A három tagozat között egyébként természetes módon folyamatosak a konfliktusok, amelyek a pénzek, a termek, a játéklehetőségek elosztásából adódnak. Ezeknek nem tulajdonítok nagyobb jelentőséget, mindezt a vezetőknek kell megoldaniuk.

– *Sikerülhet ez, amikor úgy tűnik, a zeneigazgatóval alapvető nézetkülönbségeik vannak?*

– Pál Tamás azt szeretné, ha a Szegedi Nemzeti Színház az ország második operaháza lenne. Én azt gondolom, talán bölcsebb volna azt a célt maga elé tűznie, hogy a szegedi az ország második operatársulata legyen. Ugyanis ahhoz, hogy elképzelései megvalósuljanak, le kellene venni a cégünket, és azt kellene mondania a fenntartó szervnek, hogy nem egy háromtagozatú színházat, hanem egy zenés teátrumot akar üzemeltetni. Pillanatnyilag azonban még Szegedi Nemzeti Színháznak hívják, amelyben operaházi ambíciókat táplálni egyet jelentene a próza teljes megfojtásával. Erre az

elmúlt időszakokban bőséges példa volt Szegeden. Abban, hogy felkérést kaptam Szegedre, a város kulturális vezetésének az a vágya fogalmazódott meg, hogy valamiképp helyreálljon az egyensúly a próza és az opera között. Ez az egyensúlyi kérdés folyamatosan nézeteltérés forrása köztem és a zeneigazgató között. Biztos vagyok benne – és ez tényszerűen bizonyítható is –, hogy Szegeden egy szűk, de nagyon lelkes réteg kíváncsi az operára, ugyanakkor nagyon nagy tömeg kíváncsi a jó prózai előadásokra. Nem hiszem, hogy ma, amikor szinte minden színház az adófizetők pénzéből működik, valamilyen kisebbség kisajátíthat magának egy ilyen hatalmas intézményt.

– Miben volt ez tettenérhető?

– Amikor ide kerültem, és körülnéztem, azt láttam, hogy egy három tagozatos színházban van énekkari és zenekari próbaterem, vannak karmesteri és korrepetitori szobák, de prózai próbaterem egyszerűen nem létezik. Komoly csatát kellett azért vívnom, hogy a zenekari próbateremből olyan próbaterem legyen, amit a próza is egyenrangúként használhat. Sajnos, tudomásul kell vennünk, hogy a színházépület átalakítása során nem vették figyelembe, hogy három tagozat fog benne dolgozni.

– Művészi ambícióival összeegyeztethetetlennek, elfogadhatatlannak tartja azt az elképzelést, amit a korábbi színházvezetés megfogalmazott, nevezetesen, hogy a nagyszínház elsősorban zenés színház legyen, ahol operát, operettet, musicalt játszanak, a kamaraszínház és a többi kisebb játszóhely pedig az intim tér adottságait jobban kihasználó prózai színjátszás terepe legyen?

– Szegeden két színházépület van: egy aranypalota és egy katasztofális állapotban lévő, kicsi, lerobbant kamaraszínház, amelyhez legalább húsz éve nem nyúltak. A prózával szembeni pejoratív ítéletnek burkolt kifejeződése volt a korábbi szemlélet. Azt gondolom, a próza ne csak a kis büdösben játsszon. A Vígszínházból jöttem Szegedre, ahol esténként ezer ember előtt lépnek színpadra a művészek. Az elmúlt évadban azt láttam, hogy A Mester és Margarita előadásain a kakasülőn is ültek, az operaelőadásokon pedig félházak voltak. Emlékszem arra a határtalan sértődésre, amikor az operaénekesek kikérték maguknak, hogy a Kamaraszínházban kell játszaniuk a Cosi fan tuttét. Miközben az természetes volt számukra, hogy a prózai színészeknek ott a helyük. Azt gondolom, ez nem így van, a nívós prózai előadásoknak igenis a nagyszínházban a helyük, sok ember előtt.

– Többen úgy vélik, saját produkcióit rendre előnyösebb helyzetbe hozza, több próbaidő áll rendelkezésére, több pénzt fordíthat a díszletekre is. Mi a válasza ezekre a vádakra?

– Egy darabig még magyaráztam ezeket a dolgokat. Ma azt mondom, jöjjenek el, nézzék meg ezeket az előadásokat. A Mester és Margarita valóban sokba került. Szerintem örülni kellene, hogy ebben a városban létre tud jönni egy ilyen produkció. Nemcsak a személyem, hanem természetesen az előadás maga is igényelte ezt a kiállítást. Nem hiszem, hogy más produkciók ne kapták volna meg, amit igényeltek. Ezekbe a kérdésekbe nem akarok belemenni, mert kicsit méltatlannak érzem, hogy létrejön egy előadás – számunkra is meglepően nagy közönségsikerrel –, és azok, akiknek ez a siker nem tetszik, azt mondják: Igaz ugyan, hogy siker volt, node mennyibe került? Kit érdekel ez? Nem az a lényeg, hogy megszületett egy jó produkció?! Nem vagyok hajlandó magyarázkodni, a lelkiismeretem tiszta, nincs miért védekeznem.

– Művészeti vezetőként a színház egészéért is felel, márpedig egy önállóan gazdálkodó intézmény esetében a pénzügyi kérdések hihetetlenül fontosak...

– A kedvezőtlen pénzügyi helyzet kialakulása miatt mindenki sáros egy kicsit. A próza és az opera is túllépte a költségkeretét, de ezek a túllépések elenyésző összegűek ahhoz a költségtúllépéshez, amit például a kontrolálatlan műszaki vezetés hibája okozott a színháznak. A díszletek két–három millió forinttal kerültek csak többe a tervezettnél. A műszak túlórája viszont több mint tízmillió forinttal lépte túl a költségkeretet. A díszletek előállítása során az elmúlt időszakban rendszerré vált egy nem kellően kontrolált anyaggazdálkodás, amit csak későn vettünk észre. Olyan anyagfelhasználások történtek a díszletgyártás során, amiből senki sem tudta ellenőrizni, hogy azokat az anyagokat, amelyeket leszámláztak, valóban beépítették-e. A feketén vállalt külső munkák miatt a díszletgyártók nem haladtak megfelelően a mi díszleteinkkel. Amikor már sürgetett az idő, éjjel-nappal, szombat-vasárnap dolgozniuk kellett, hogy időben elkészüljenek. Természetesen mindezt százszázalékos túlórával. Évek óta nagyon jól megéltek emberek abból, hogy nem néztek a körmükre. Így aztán megtörténhetett az is, hogy lejött a tervező ellenőrizni a díszletkivitelezést, és délután fél négykor már egy teremtett lelket sem talált a műhelyben, ahol pedig négy óráig tartana a munkaidő. Amikor a színház igazgatója rajtaütésszerűen kiment a festőműterembe, és számonkérte, hogy mi az a díszlet, ami épp készül, akkor ijedten bevallották, hogy az Operettszínháznak csinálják, csak erről elfelejtettek szólni. Az ilyen emlékezetkiesések rendszeresek voltak az elmúlt időszakban. Nem az én tisztem annak a gátlástalanul harácsoló műszaki maffiának a leleplezése, amely eluralkodott a szegedi színházban az utóbbi években. Ehhez képest az, hogy a díszletünk két-három millió forinttal többe került, pitiáner összeg. Ebben a színházban több mint négyszáz ember dolgozik, de évtizedek óta nem létezett munkaköri leírás, szervezeti és működési szabályzat. Az elődeink nagyvonalúan nem figyeltek oda arra, hogy kinek, mi a dolga, ki, miért felelős, kit, hogyan lehet ellenőrizni. Egy igazi nagy zavarost örököltünk, amelyben nagyon jól lehetett halászni. Amikor komoly művészi ambícióinkkal idejöttünk, nem az motivált bennünket, hogy sokat tegyünk zsebre, hanem az, hogy nagyon jó előadásokat csináljunk. Hozzászoktunk ahhoz, hogy ennek érdekében, ha kell, akár 10–12 órában is dolgozunk, néha hajnalig is. Mert egy komoly színházban ez egyszerűen így működik. Itt pedig amikor még este 11-kor is folyt egy főpróba, mindenki a kardjába akart dőlni.

– *Mit gondol, a prózai tagozat mennyire lesz képes azt az irányvonalat követni, amelyen elindult?*

– A második évad szerves folytatása lesz az elsőnek, amelyben elsősorban klasszikus művek modern interpretációja szerepelt. Ezt az irányvonalat továbbra is tartani tudjuk. Amikor Telihay Péterrel és Zsótér Sanyival szövetkeztünk, 3 éves programot dolgoztunk ki előre, azaz tulajdonképpen már a következő évad műsortervét is tudjuk. Ezekben a darabokban a vágyaink mellett az az elképzelés is szerepelt, hogy egy ilyen városban, ilyen színházi előzmények után milyen előadásokkal kellene ismét megalapozni a prózai színjátszás hitelét.

– *Arról hallani, hogy elmarad* a Cyrano *kőszínházi színrevitele és veszélybe kerültek* A Mester és Margarita *előadásai is. A bizonytalan, változó műsorrend nem veszélyezteti a színház hitelét?*

– Ezek a hírek nem igazak. A Cyranóból három előadást játszunk novemberben és A Mester és Margarita is szerepel a műsoron. Ezekre a felvetésekre azonban magam is kérdésekkel válaszolnék: Kiknek, mi érdekük fűződik ahhoz, hogy egy újonnan ala-

kuló színházi együttesbe azonnal belerúgjanak? Miért az az érdekük a pletykák mögött álló embereknek, hogy az terjedjen el, ami Szegeden születik, az nem is olyan jó? Mi szükség van erre? Kinek jó ez? Nem az a jó a városnak, ha büszke lehet a színházára? Ez egy fátum Szegeden! Ha valaki valami jót csinál, akkor igyekeznek azt zárójelbe tenni, és azonnal belekötnek olyan apróságokba, amelyekbe esetleg bele lehet. Kik ezek az emberek, és hogyan számolnak el a saját lelkiismeretükkel? Miért jó nekik, hogy Szegeden ne a megalapozott, békés művészi építőmunka határozza meg a színház életét, hanem lehetőleg mindig legyen valami botrány a teátrum körül.

– *Értékelése szerint most nyugodt építőmunka folyik?*

– Hihetetlen erőfeszítéseket teszünk azért, hogy ez történjen. Azért jöttünk ide, mert dolgozni akarunk, és jó előadásokat szeretnénk csinálni. Ebben vannak eredményeink és hibáink is, amelyekkel folyamatosan szembesülünk. Elmúlt egy iszonyatosan nehéz évad, teli olyan sikerrel, amire büszke lehet a színház és a város is. Ezek után mégsem azt hallom, hogy ez milyen jó dolog. De akkor mi a jó? Ha engem elődeimhez hasonlóan másfél-két év után kikészítenek, és csapatostul elmegyek? Ki merem mondani, hogy más vidéki színházak sokkal rosszabb körülmények között, sokkal kevesebb pénzből dolgoznak, mint mi. Mégis rettentően büszkék arra, amit létrehoznak, mert a sajátjuknak érzik. Mi pedig Szegeden mintha mostohagyermekek lennénk, miközben az a furcsa, hogy estéről estére, a dübörgő tapsnál nem ezt érezzük. Nekem rendkívül nagy erőt adott az elmúlt évben a szegedi közönség. Azok a tiszta szemű, lelkes emberek, akik boldogok voltak, tapsoltak, ha tetszett, és nem tapsoltak, ha nem tetszett az előadásunk. Azt éreztem, hogy ennek a közönségnek érdemes színházat csinálni. Úgy érzem, a támadó vélemények olyan emberektől származnak, akik nem járnak színházba, és nem szeretnek örülni. Nem kellene ennek a szegedi fátumnak egyszer igazából utánanézni? Amikor arról beszéltem, hogy Szegeden minden erő megvan arra, hogy egy igazi gazdasági és kulturális centrum legyen, azt is hozzá kell tennem, vannak olyan emberek, akik a perspektívát az építésben látják. Övék a jövő. Sajnos, vannak olyanok is, akiknek lételemük a rombolás. Övék a múlt. A jövő mindenféle értelemben azoké az embereké, akik szövetségeket tudnak kötni, és építésre képesek. Akik erre nem képesek, és összes energiájukat a rombolásra koncentrálják, azok elveszett emberek. Szeged jövőjét gazdasági és kulturális értelemben egyaránt a konstruktívan, nagy távlatokban gondolkodó, egymással szövetséget kereső és kötő emberek fogják meghatározni.

– *Mennyire sikerült azokkal az értelmiségi rétegekkel megtalálni a kapcsolatot, akik a városban szövetségesei lehetnek egy progresszív színháznak?*

– Szerencsére ez a kapcsolatfelvétel már megtörtént. Engem is, kollégáimat is nagyon sokan kerestek meg a városból, akik szeretnék a saját kapcsolataikat beépíteni a színházba, s szeretnék, ha a színház is kimenne hozzájuk. A jövőnk többek között épp azon áll vagy bukik, hogy mennyire erős ez a kapcsolatrendszer, mennyire eredményes ez az építőmunka.

– *Sokan vitatják, hogy a színház egy kft.-re bízta a bérletek értékesítését és a közönségszervezést, holott a városban egyedül van, nem kell másokkal versenyeznie a nézőkért...*

– Akik ezt mondják, azok nem értenek a színházhoz, de a pszichológiához sem. Szegeden valóban nincs versenyhelyzet, de van érdekeltség. Országosan példa nélkül álló dolog volt az, hogy a színház szervezési osztályán az értékesítéssel foglalkozó emberek nem jutalék ellenében dolgoztak. A havi fixért dolgozó szervezőnek tökéletesen

érdektelen volt, hogy öten, tízen, százan ültek a nézőtéren, vagy épp telt ház volt. A fizetése ugyanis nem változott. Most érdekeltségi rendszerben működik a bérletek értékesítése, pillanatnyilag káprázatos sikerrel. Érdekes módon a tavalyihoz képest a bérleti bevételünk megsokszorozódott, fantasztikus eredményeket értünk el.

– Hogyan érzékeli, a város vezetése részéről megvan-e még ugyanaz a bizalom a színházvezetés iránt, mint az induláskor?

– Egy ilyen intézmény működésének vannak alapjai: kitűnő társulat, jó műszak és egy nagyon kemény, szakszerű gazdasági vezetés. A társulatunk megfelelő, a műszak átszervezését megkezdtük, bízom abban, hogy egy éven belül ez a kérdés megoldódik. Amikor gazdasági igazgatót kerestünk, nem tolongtak a jelentkezők, mert nagyon nagy pénzzel kell gazdálkodni, a színház teli van kényes emberrel, konfliktusokat rejtő helyzetekkel. Napi 10–12 órát kell dolgoznia, és ehhez képest annyi pénzt kaphat egy gazdasági igazgató, amiért egy jobb bankba titkárnőt sem találni. Egy közgazdasági diplomával rendelkező, komoly gazdasági szakembernek ezért a pénzért esze ágába sincs a színházhoz jönni. Ebben a helyzetben a város részéről a jó szándékú türelmet igényeljük. Szeretnénk, ha legalább kívülről békén hagynának bennünket. Mi nem akarunk rosszat, nem megátalkodott gazemberek vagyunk. Nem a villánkat építjük, abból a pénzből, amit elsikkasztunk a színházban. Olyan gyermekded lelkülettel megáldott emberek vagyunk, akik sok pénzt költenek a színházban, de azért, hogy a közönségnek minél gazdagabb előadásokat mutassanak be. Ha nagyon sok pénzbe kerül egy díszletem, abból nekem egy fillér hasznom nincs. Azért csinálom, mert azt gondolom, hogy a közönségnek majd tetszik. Amikor ez valóban így történik, akkor borzasztóan tudok örülni. Ezt az infantilis örömöt hordozom magamban, és úgy képzelem, ha jót csinálunk, ha örömöt okozunk az embereknek, akkor valami nem várt ajándékkal lepjük meg őket. Ha karácsonykor ajándékot kapunk, nem szoktuk megkérdezni, hogy mennyibe került. Hinni kellene abban, hogy egyedül is megoldjuk a gondjainkat. Három évre kapott ez a színházi vezetés bizalmat, ami nagyon kevés. Máshol általában 4–5 éves időszakra szoktak a színidirektorokkal szerződést kötni Ez az a terminus, ami után el lehet dönteni, hogy egy vezetés jó volt-e vagy sem. A következő időszakban nem lenne szabad ilyen rövid időre megbízást adnia az önkormányzatnak. Úgy érzem, a város vezetésének bizalma megroppant, hallván, hogy a színház körül pénzügyi anomáliák vannak. Folyik egy pénzügyi revízió, amelynek az a célja, hogy kiderítse ennek az okát. Abban bízom, hogy ez a revízió alaposabb lesz a korábbinál, ami régi hiányosságokra világított rá. Ha valaki átvizsgálná ezeket a revíziós jegyzőkönyveket, akkor találkozhatna azokkal a hosszú évek óta halmozódott mulasztásokkal, amelyeket megörököltünk. Egy színházban nem lehet büntetlenül évről évre halmozni a mulasztásokat, mert az valahol kilyukad. Nálunk lyukadt ki, mert mi sokat akartunk, nagyon nagyok voltak az ambícióink, s ebben a sokat akarásban az intézmény lehetőségeit szétfeszítettük. De csak azért, mert évek óta úgy működött, mint egy olyan autó, amelynél hosszú időn át elmulasztották a kötelező szervizeket, ezért eszi az olajat, mindenhol folyik, sorra romlanak el az alkatrészei. A Szegedi Nemzeti Színházat nemcsak anyagilag, hanem szervezetileg és működésileg kell rendbe tenni. Ez viszont már nem az önkormányzat, hanem a mindenkori vezetők dolga. Ezt célozzák a gazdasági átszervezések, és a színház résztevékenységeinek vállalkozási formában való működtetései. Ezzel kapcsolatban mendemondák kelnek szárnyra, mert úgy tűnik bizonyos emberek számára, hogy a vállalkozási szisztémákkal mintha valami mumus tette volna be a lábát. Holott erre az egész országban nagyon jól működő

példák vannak. A jövő a színházakban is valamilyen vállalkozási forma életrehívása lesz. Nem élhetünk illúziókban, tudnunk kell, hogy az önkormányzati támogatások végesek, és hosszú távon ezek apadásával kell számolnunk. Sok fontos dologra kell az önkormányzatoknak pénzt fordítaniuk. Amikor elkezdenek rangsorolni, a színház egyre inkább háttérbe kerül. Nem lehetünk olyan vakok, hogy ezt ne lássuk be. Ha képviselő lennék, én is először annak az iskolának szavaznék pénzt, amelyiknek le akar szakadni a teteje, vagy annak a kórháznak, amelyiknek nincs pénze gyógyszerekre. Ha életben akarunk maradni, meg kell találnunk azokat az anyagi forrásokat, amelyeket be kell hoznunk a színházba azért, hogy a színvonalat tartani tudjuk. Idáig sokan hozzászoktak ahhoz, hogy tartják a markukat az önkormányzat felé. Ez nem fog menni a jövőben, nekünk kell kitalálnunk, hogyan jutunk plusz forrásokhoz. Talán épp nem akkor kellene belénk rúgni, amikor ezen gondolkodunk.

– *Visszatekintve az elmúlt időszakra, mit gondol, jól döntött, amikor igent mondott a szegedi felkérésre?*

– Ha az eredményeinkre, előadásainkra gondolok, akkor harcos, kemény, de nagyon szép évadunk volt. Ha a jelenlegi időszakra gondolok, amikor a színház mást sem csinál, csak hadakozik a róla kerengő pletykákkal, akkor arra vágyom, hogy minél előbb rendezzek, mert akkor sokkal jobban érzem magam, mint amikor magyaráznom kell a bizonyítványomat. Amikor a Lila ákácot vagy A Mester és Margaritát csináltam, nem gondoltam arra, hogy a rendezéssel azonos mennyiségű energiát emészt majd fel, hogy megmagyarázzam, a produkcióim miért lettek olyanok, amilyenek. Ezt a jövőben nem szeretném tenni. Változatlanul úgy fogok dolgozni, ahogyan a lelkiismeretem diktálja, változatlanul a legtöbbet fogom kisajtolni a színházból és az emberekből. És azt a legtöbbet, amit kisajtoltam, oda fogom tenni a nézők elé a deszkákra.

Hollósi Zsolt

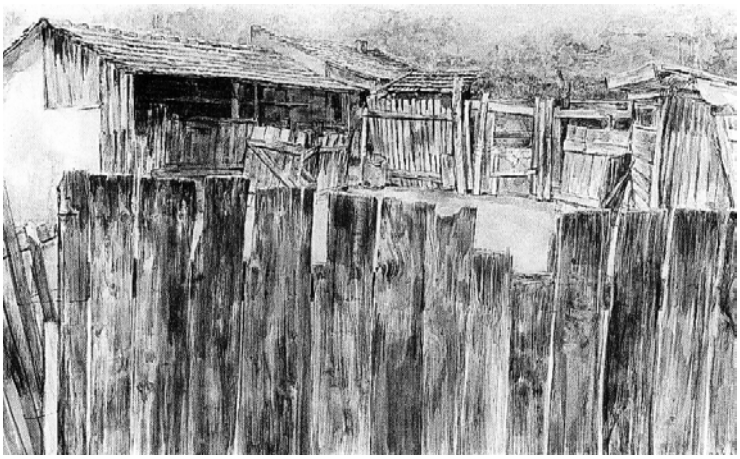

SZAKÁLL ÁGNES: A KERÍTÉS MÖGÖTT

Szerkesztői asztal

E számunk illusztrációit a 44. Vásárhelyi Őszi Tárlat anyagából válogattuk. A kiállítás a hódmezővásárhelyi Tornyai János Múzeumban november 23-ig tekinthető meg.

*

A Makói Múzeum Füzetei sorozatban József Attila kiszombori versesfüzetének hasonmás kiadása jelent meg. Az 1922 júliusától szeptemberéig Kiszomboron és Makón írt versekhez Stoll Béla és Tóth Ferenc írt kísérőtanulmányt.

*

Néhány szerzőnkről. JUNG KÁROLY költő, műfordító és néprajzkutató Újvidéken él, versével Koncz Istvántól, a nemrég elhunyt kiváló vajdasági magyar költőtől búcsúzunk. LÁSZLÓ NOÉMI a legifjabb erdélyi költőnemzedék egyik tehetséges tagja, Kolozsvárott él, Nonó címmel jelent meg verseskötete 1995-ben. VÖRÖS ISTVÁN költő, műfordító, a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen cseh irodalmat tanít. CSEJTEI DEZSŐ a JATE Filozófia Tanszékének vezetője, JUHÁSZ ANIKÓ költő, filozófus, a szegedi orvosegyetemen tanít. (Spengler A Nyugat alkonya c. műve az ő fordításukban jelent meg 1994-ben.) FÖLDESI FERENC a hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Református Gimnázium nyugalmazott igazgatója. ZIMONYI ZOLTÁN irodalomtörténész az Orpheus c. folyóirat főszerkesztője. KOVÁCS SÁNDOR IVÁN az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének professzora.

Decemberi számunk tartalmából:

BERTÓK LÁSZLÓ, KISS ANNA, VERESS MIKLÓS versei

DARVASI LÁSZLÓ regénye, KOLOZSI LÁSZLÓ novellája

Új regénykorszak?

(KIBÉDI VARGA ÁRON, KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN hozzászólása)

Kass János köszöntése

József Attila-tanulmányok

A TISZATÁJ DIÁKMELLÉKLETE

1997. NOVEMBER 47. SZÁM

SZIGETI LAJOS SÁNDOR

„Ki titkaidat tudtam”

BABITS MIHÁLY: JÓNÁS KÖNYVE

Kötetben soha meg nem jelent nekrológjában – többek között – azon töpreng Sőtér István, hogyan lett Babits poeta doctussá s szellemének frissességében látja a magyarázatot, mint írja: „Mohón szívta magába az újat, szívesen gazdagította vagyonát s lett, ha kellett, *tanítványainak tanítványa*.” Példaként pedig – nem véletlenül – éppen Illyést emeli ki, s azt mondja, Babits volt az, aki „felfedezte az új népies irodalmat, s akik szemére vetik, hogy irodalomtörténetében nem jutott hely a primitív, népi eposzoknak, ne feledkezzenek meg a lelkesedésről, mellyel Illyés Gyulát fogadta. A *Három öreg* költőjében Babits azzal a *hagyománnyal lépett új kapcsolatra*, mely egyik mintaképének, Arany Jánosnak ihletője volt. De Illyés is az ő oldala mellől tekintett át Nyugat felé s a tanítványban így új testet öltött magyarság és európaiság egyensúlya, a legritkább és leggazdagabb erény, mellyel magyar költő dicsekedhetik. »Aki igazán és mélyen önmaga tud lenni, az mindenkivel testvér« – írta egy helyütt, s ezzel elárulta humanizmusának, örök frissességének titkát. S ez lesz mindig az egyedüli ösvény is, mely hozzá elvezet”.[1] Fölmerülhet bennünk a kérdés, vajon Illyés is tudta-tudhatta-e, hogy mestere egyúttal tanítványa is volt, legalábbis abban, hogy a *Jónás könyvét* éppen elbeszélő költemény formájában fogalmazta meg. Ezt legfeljebb érezhette Illyés, annyi bizonyos, hogy majd 1945-ben a *Hősökről beszélek* budapesti kiadását Babitsnak ajánlja, s azt is tudjuk, hogy 1941-ben az általa szerkesztett *Babits Emlékkönyv*be írt dolgozatában épp a *Jónás könyve* megírásának körülményeire emlékezik: „...ő, a csodálatos egység teremtője, személyében ő is merő

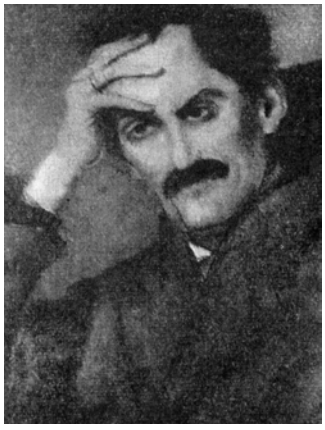

BABITS MIHÁLY
(1883–1941)

Jónás harca morális harc Isten és Ninive, a két hatalom között. Példája azt mutatja, hogy a két hatalom közt tönkremenni nem akaró, de nem az előírt, hanem a maga által értelmesnek ítélt utat választó embernek a humanizmussal kell találkoznia ahhoz, hogy megmeneküljön.

ellentmondás volt. A mű teljességéhez talán épp ez kellett. Iszonyú szenvedésen ment át emiattt is, de volt része szinte emberfeletti mulatságban is. Meghatva olvasom az ismertetéseket a Jónás tragikus fennköltségéről, magam is annak érzem. Ő ezt a művét betegágyában is, föl-fölszisszenve is, elejétől végéig nevetve írta, őszinte szívvel mulatva és gúnyolódva mindenen, különösen azon a képtelen tökön! Ma sem tudom, mit jelentett számára a vallás. – Van Isten? – kérdeztem tőle egyszer. – Az már nem a mi gondunk! – felelte. Akár a mű terve. Hál Istennek! – tette hozzá mosolyogva. Utolsó esztergomi látogatásomat egy időre az szakította félbe, hogy épp akkor gyónt meg."[2] Ezek a kérdések is szerepet játszanak Babits elbeszélő költeményének megszületésében, mint ahogy abban is, hogy vajon miért éppen e hűtlen próféta históriája ragadta meg Babits figyelmét.

Jónás az egyetlen próféta a *Biblia*ban, aki szembeszállva az isteni akarattal megpróbál kitérni küldetése elől. A *Jónás imája* szerint a költő saját önarcképét rajzolta meg az Úr követének alakjában, a költemény hangja azonban személytelen, az elbeszélőnek sikerül bizonyos távolságot kialakítania és fenntartania a szereplőkkel, mindenekelőtt éppen Jónással szemben: a külső nézőpontot egyrészt a szándékosan archaizáló, egyes szám harmadik személyű előadásmóddal, másrészt a humor és irónia eszközeivel éri el. Lehetséges olyan értelmezés – mint Kálmán Máriáé –, amely szerint Babitsot nem a beszélő próféták érdeklik, hanem az anti-próféta, az egyetlen, a legkülönösebb, aki megtagadja az ige hirdetését, illetve a konok próféta, aki – Rónay László szerint – a maga igazának tudatában Istennel is szembefordul, és kimondja a nagy vádat, hogy hazudott. Ebben a mítikus keretben voltaképp csak újrafogalmazza a *Ha nem vagy ellenállás...* paradigmatikus sorait:

Mert semmi vagy, ha nem vagy ellenállás.
Vigyázz, ne fujjon rajtad át a szél!
Őrizzed árnyékodban szent, komoly
s nyugodt dolgok biztos lélegzetét.

Úgy élj, hogy lelked is test legyen!
Fordíts hátat a politikus vének
karának, s szögezz mellet a bolond
fiatalok gyanakvó seregének.

„*A hagyományokhoz hű, azokba gyökérző szellem* konok ellenállásának képét Jónás alakjában voltaképp önmagára alkalmazza a költő. Pontosan tudja, és a Jónással beszélő Istennel el is mondatja: Egy ugyancsak kiadatlan, 1936 őszén írt versben, a *Jön, hozzám nyul, kezemen szorit...* kezdetűben ugyanezt a gondolatot így fogalmazza meg." Hasonló példával él Rába György is, amikor arra utal, hogy Ninive, mint a civilizáció önpusztításba forduló víziója, megjelent már az *Elza pilóta* negatív utópiájában, „ebben az »örök háború« korát rémálmodó, a keserűen »tökéletes társadalomnak« gúnyolt, rettenetes falansztert előre vetítő történetben, majd Babits az *Isten és az ördög* ... düreri lidércnyomását élte át".[3] Más megközelítés szerint a történetből kifejezetten a tragikus vonatkozások emelkednek ki, a költő ezeket érzi magára érvényesnek[4]; az bizonyos, hogy Babits nem az Úr könyvét, hanem Jónásét írta meg, azét a Jónásét, aki ember-

közelből és közelbe lát, nem istentávlatból, éppen ezért elképzelhető, hogy alakjában a modern irodalom egyik lényeges témájáról, az időben, saját korában értetlenül álló, onnan kihulló emberről van szó, amely a *Toldi estéje* óta a mi irodalmunknak is örök aktuális témája.[5] Babits elbeszélő költeményében Illyés hatásán túl – feltételezésem szerint – Nietzsche, Bergson és Benda is ott munkál, azaz az életmű végén írt vers témája valóban már jóval korábban érlelődik, s logikusan illeszkedik a katolikus költő magatartásába, a megváltó szenvedés életérzésébe csakúgy, mint a bűnössé torzult szabad akarat vizsgálatába.

Jónás alakját számosan választották korábban is, mind a világirodalomban, mind a magyar irodalomban, ezeket gyűjtötte egybe Fáj Attila *A Jónás-téma a világirodalomban* című értekezése. A magyar előzmények közül többről tud a szerző, így például az akár közvetlen mintának is tekinthető *Ninive pusztulása* című Ambrus Zoltán-műről, de bővíthető is a sor Arany János a *Próféta-lomb* című szösszenetével, amely egyébként csak ennyi: „Monda pedig az Úr választott hivének: / Menj, hirdess végromlást a nagy Ninivének." Nem ismeri a mű cselekményének legrégibb magyar irodalomtörténeti előképét, a XVI. századi prédikátor, Batizi András példázatát (*Jónás prófétának históriája*, 1541) sem, ugyanakkor kiemeli Fáj Attila[6] is, hogy a kortársak közül a tengerbe vetett próféta példájából merített erőt a halál színe előtt az »új reformáció keresztelő Jánosa«, Dietrich Bonhoeffer, német evangélikus teológus. *Jona* című mindössze négy versszakos költeményét 1944 szeptemberében írta a Wehrmacht katonai vizsgálati fogházában, a Berlin melletti Tegelben. Fél év múlva, egy hónappal a német haderő teljes kapitulációja előtt, felakasztották. Babits azonban különös helyet foglal el köztük, ugyanis a próféta válogatott reakciói helyett a teljes történetet verseli meg. A Babitsot megillető különös hely azzal is bizonyítható, ha nyomon követjük a *Jónás könyve* motívumainak és költői magatartásának korábbi formáit.

Babits *Keresztül-kasul az életemen* című önéletrajzi kötetében azt vallotta, hogy a világháború fordulópontot jelentett az életében, s való igaz ez úgy is, hogy ettől kezdve lopódzott be költészetébe a csönd. A *Nyugtalanság völgye* (1917–1920) nyitóversét, az *Előszó*t így kezdi: „Egyszerű megint a versem." Ez a mű nem más, mint az egyszerűség és a csönd utáni vágyakozás: „...mert minden zaj tályog és csúf nyavalya / a Csöndnek testén". A költő nem arisztokratizmusba, nem antik álarcok mögé bújik, hanem a csöndbe menekül, a természet ritmusához-üteméhez mérhető költészetről álmodik: „ – ó, ha lankatag énekemet / ilyen egyszerűségre hangolhatnám, hogy ha egy drága barát / meghallgatná egy este, nem tudná, szavakat hall-e, vagy a saját / szivét dobogni, vagy a szférák zenéjét, vagy engemet". Az ilyen csönd iránti vágyakozás szükségszerűen előzi meg a szavak megtalálását, úgy, ahogy azt később majd Pilinszky megfogalmazza: „Mindez azt is jelenti, hogy a beszéd véghetetlenül több is, mint a szigorúan filológiai értelemben vett nyelvi kifejezésformák. A világ is *beszél*, csak meg kell hallanunk a szavát. Sőt: ezzel kezdődik minden beszéd. Hallgatással. Meghallgatással. Tehát újra csak: nyitottsággal, vagyis szeretettel."[7] Ugyanebben a kötetben olvasható *Az óriások költögetése,* mely szerint az önzés szülte közöny verstelenségbe taszítja a költőt: „...és lelkem üres hangszerláda, mely zenés lemeze hijján / csak prózai csikorgásokat ad", e fullasztó közegben nem maradhat a költő, Babits szabadulásért kiált: isteni látásért és isteni szeretetért, maga mögött hagyva immár a természet ritmusára járó költészetet is: „Mit érdekel engem a rím már? vidéki csöndes alkonyatok / ríme, se városi

rím, gépkocsi-tülkölés ríme, / jaj, mit segít rajtam?" Az „isteni látás" szomjazása újabb lépés a prófétai út felé, jelezve, hogy e versek a világ változásaiban önnön változásait figyelő, saját költészetének helyét kereső, a csönd felé mozduló költői szubjektumot mutatják, a *Sziget és tenger* (1921–1924) versei, köztük a *Régen elzengtek Sappho napjai* már egy másfajta csöndet, a kor másfajta kérdéseit s velük a líra másfajta egyetemes válaszait mutatják: „Önző a világ: / csak közös inség, közös láz, közös / zavar dadog, – a többi csönd s magány." A modern kor, a huszadik század eseményeiben gyökerező egyéni kétségek megszülik a szólás kétségének filozófiáját: „A fáradt, modern fajhoz tartozol / és már nem is tudsz a dolgokra gondolni. / Szók zsonganak, a dolgokat eltakarják..." *(Egyfajta kultúra).* A világsors meghatározza a költői sorsot, a világválság magával hozza a versválságot. „Szomorú világ ez! s a vers oly riadva muzsikál / mint cigány a siralomházban." – írja *Cigány a siralomházban* című versében, mely Vörösmarty *A vén cigány* című késői művére alludál. Babits e kései Vörösmartyról szólva mintha önmagáról, saját koráról alkotna ítéletet: „Ő magán viseli régi évszázadának nyomain túl, ennek a rettenetes negyedszázadnak jegyét is. Mintha ő is keresztülment volna a világháború és az emberiség minden válságán, amit mi késői olvasók megéltünk. Arca mindjobban kezd hasonlítani ahhoz az arcképhez, amelyet az utolsó Vörösmarty-versek maguk festenek költőjükről, s amelyet Gyulai sohasem mert meglátni és hitelesíteni. A *vén cigány* arca, aki túl van már minden zenék és borok mámorán, már nem is maga beszél, hagyja a világot beszélni, és jól tudja, hogy a világ énekének refrénje: *Nincsen remény!*"[8]

Babits a hallgatás egyéni okait megpróbálja egyetemes okokkal fedni, de pozíciója a szembehelyezkedés kell legyen, s ehhez előbb önmagával kell szembenéznie, s le kell számolnia mindazzal, ami nem a prófétai célt szolgálja: a *Versenyt az esztendőkkel* kötet (1934) már az új feladatokra vállalkozó, az új szereppel szembesülő költőt mutatja, mint mindjárt maga a nyitóvers is, a *Mint a kutya silány házában,* mely már csak a „régi gazdagság bus hagyatékának" tekinti az egykori versek „cafrangjait, szalagjait és sallangjait", melyeket az újonnan feltoluló szavak levetnek magukról, noha meztelenségük így még dadogás és botorkálás csak. De ezek a szavak már így is, mégis megtisztító erejűek, a prófétai szó előhírnökei, s kényszerű kikívánkozásuk a költőt is átformálja, mert a költő nem tehet mást, mint engedelmeskedik az igazságot formáló szavak parancsának, s az igazság hirdetőjévé lesz. Mint Simone Weil mondta: „Zseni az, aki szereti az igazságot, még akkor is, ha nem jutna tovább a puszta dadogásnál."[9] S Babits vállalta is a prófétaköltő nemzeti szerepét (ezt várták is tőle, különösen Illyés), mégha ez alkatától idegen volt is, maga mögött hagyta a makacs versbemenekülést, a „holtprófétának hegyet emelő" egykori szavakat, formákat, mert ahogyan a *Jónás könyvé*ből tudjuk, a próféta nem bújhat el többé, hallgatnia kell a „nagy szóra", és saját szavait alá kell rendelnie ennek, s ehhez kell megteremtenie a csöndet.

A világot megítélő magatartás nem volt idegen a fiatal Babitstól, de mindig elzárkózással járt együtt, Kosztolányiról írott emlékező esszéjében ezt így fogalmazta meg: „arisztokratizmusunk különbözött: én mindent az egyén erejére és érdemére akartam építeni. Toronybavonulásom egyúttal ítéletet jelentett a logikátlan és csúnya világgal szemben. Bíró fia voltam s véremben volt az ítélkezés; sohasem tudtam belenyugodni abba, amit eszem vagy igazságérzetem nem szentesített ... Enyém a szenvedélyes és intellektuális; aki pártállást vállal és ítélkezik, matematikai rendbe szeretné szorítani

a zűrzavart, s minden igazságtalanság felháborodással tölti el...”[10] A toronyba vonulás azonban nem illik a prófétaszerephez, ezt a konfliktust Babits is jelzi, ki kell állnia a világ elé, akkor is, ha pedig elbújni vágyna: „És kiállítottál / világ elé, magasba, s ajkaimra / oly szókat adtál, hogy álmodva sem / mondtam volna ki nélküled.../ Ne kergess, hadd csavarjam újra sértett / lelkem köré a puha nyugalom óvó kendőit” *(Fáradtság).* Babitsot a csönd felé taszítja betegsége is, ez az, ami végképp „megtöri” az isteni paranccsal dacoló költőt: betegsége alázatot és gyermekséget szül benne. E gyermeki alázat nélkül a költő csak dacos próféta lehet. (Gondoljunk csak Jézus szavaira: „Bizony mondom néktek, ha meg nem tértek, és olyanok nem lesztek, mint a kisgyermekek, semmiképpen nem mentek be a mennyeknek országába.”[11])

Babits kísérletet is tesz rá, hogy szavait az Úr szavaira cserélje: „Most beteg a testem. A földi / vágyak messze nagyon... / Mint ropogó csontok a máglyán, / heverek forró ágyamon. // Barátaim elhagytak engem: / egyedül maradtam már. / Lelkemet kiüritettem, / mint aki nagyobb vendéget vár /.../ Nem az énekes szüli a dalt: / a dal szüli énekesét. / Lobbanj föl, uj dal, te mindenható! / Szülj engem ujra, te csodaszép!” *(Mint forró csontok a máglyán).* A *Versenyt az esztendőkkel* kötet után írt *Újabb versei* elé odaírta: „Most más költő leszek”. S valóban, a betegség és a halál nyomasztó közelségében a versek megtörtek és lemondók, Babits tragédiája, hogy mire az odaszánás elkerülhetetlenségének bizonyossága megszületett benne, ereje megtört a betegségben, halála előtt azonban megírta prófétai küzdelmének történetét, a *Jónás könyvé*t, melyben, mint önvallomásban, megtisztul, erről tesz bizonyságot a mű formai letisztultsága, szigorú kiérleltsége, s a bibliai szövegből való merítés is (példa erre az, hogy Babits is, az eredetihez hasonlóan négy részben írja meg a történetet). Sőtér István is ezt tartotta fontosnak Babits versmondatában: „A szó visszanyerte ősi, tanító-hirdető hatalmát, s a rakoncátlan vers engedelmes szolgává lett, a Tan, az Ige szolgájává, amely alkotóját is boldog bilincsében tartja.” Igazából ez az azonosságtudat csak a *Jónás imájá*ban, ebben a – Rába György szavaival – palinódiában, epilógusban valósul meg, az ima „úgy illeszkedik az elbeszélő költeményhez, mint Babits legkedvesebb, maga fordította Shakespeare-drámájának, *A vihar*nak Prospero szájába adott epilógusa az előzményekhez. Azonos a beszédhelyzet, mely az eseményeknek s a beszélőnek mint főszereplőnek öntükrözése; azonos az elégikus önarcképfestő magatartás s a befejező mozzanatnak mint végső búcsúnak a fölfogása. Babits nemzedéktársai jól tudták, milyen személyes ráhangoltság késztette Babitsot már annak idején *A vihar* fordítására, ahogy az alcím jelzi, *Prospero szigetén* címmel írt hozzá köszöntő verset 1921-ben költőbarátja, Tóth Árpád. A távoli minta analógiája, ahogy a számadás és búcsú szituációjában a költő levonja arcáról Jónás maszkját, arra jogosít, hogy önnön lelkiismeret-vizsgálatának és saját küldetésvállalása belső drámájának értelmezzük elbeszélő költeményét, még akkor is, ha eleinte valóban csak mulatságul kezdte írni”.[12] A *Jónás imájá*ban a költő már valóban késznek látszik legfőbb kincseit, szavait is átadni az Istennek. A költőnek belső szükséglete lesz az elhallgatás, késznek kell lennie arra, hogy a világ hiábavaló beszédeit elhagyja, s a csöndben lassan formálni kezdje az isteni mértékkel mért, új szavakat:

Óh bár adna a Gazda patakom
sodrának medret, biztos utakon
vinni tenger felé, bár verseim

csücskére Tőle volna szabva rím
előre kész, s mely itt áll polcomon,
szent Bibliája lenne verstanom
...
s szavaim hibátlan
hadsorba állván, mint Ő sugja, bátran
szólhassak s mint rossz gégémből telik
és ne fáradjak bele estelig
vagy míg az égi és ninivei hatalmak
engedik hogy beszéljek s meg ne haljak

Amit nyomon követtünk, az egyik lehetséges útja a *Jónás könyve* születésének, de tudjuk, hogy az elbeszélő költemény motívumai más módon is jelen vannak korábbi költészetében, mint például a megfutamodás, az Isten elől való menekvés. A *Psychoanalysis Christiana* a bennünk rejlő menekülésvágy relativizmusát és hiábavalóságát mondja: „Óh jaj, hova bujhatsz, te magadnak-réme, / amikor magad vagy az Ítélő réme?!" Már egyértelműen Jónás gondolkodására mutat előre *Az elbocsátott vad*: „Mégis érzem, valaki néz rám, / visz, őriz, ezer baj között, / de nem hagy nyugton, bajt idéz rám, / mihelyt gőgömben renyhülök. // Ez a valaki talán az Isten, / akitől bujni hasztalan." Ezekkel szemben pedig ott a feladatát hősiesen, büszkén teljesítő ember képe *(Isten gyertyája, Mint a kutya silány házában).*

A Jónás-téma gondolatcsíráit azonban Babits néhány prózai alkotásában, esszéjében, tanulmányában is ott találjuk. 1928-ban a *Nyugat*ban mutatta be hosszú tanulmányban Julien Benda *Az Írástudók árulása* című könyvét, amellyel vitája is volt ugyan, de óriási hatással volt rá. Olyan kérdésekre keres és látszik választ találni, mint hogy kit tekinthetünk írástudónak, kitérhet-e feladata elől a Szellem embere, miben áll küldetésének lényege s mi módon kell, lehet a felsőbb hatalom – az Isten, a lelkiismeret – üzenetét közvetíteni. Úgy gondolom, a *Jónás könyve* bibliai parafrázisának gyökereit – többek között – e tanulmányban lelhetjük. Az írástudó Benda-i meghatározása a következőképpen hangzik: „Az embernek ama rendje, amely bizonyos mértékig a fék szerepét töltötte be a többieknél; e névvel illetvén mindazokat, akik lényegileg nem praktikus célokat követnek, örömüket nem anyagi javak birtoklásában lelik, mondván: »Az én királyságom nem erről a világról való.«"[13] Az írástudók Babits megfogalmazásában (s most gondoljunk az 1928. decemberében, a Zeneakadémián tartott Fiatal költők előadóestjén elhangzott bevezetőjének idemutató gondolatmenetére is!) „hű katonái az Életnek, és időleges alakulatainak s mégis hű katonái egyúttal annak az időtlen és egyetemes tábornak is, melynek zászlajára az Igazság van írva, s mely nem ismer kisebb vezért az Istennél, ki maga az örök és mindenütt egy az Igazság".[14]

E kritériumoknak Jónás is megfelel, de kiválasztottság-tudatával kezdetben képtelen azonosulni: súlyos tehernek érzi, melytől mindenáron szabadulni akar. Vajon árulónak kell-e tekintenünk gyáva megfutamodásáért vagy egyszerűen csak gyenge, szerencsétlen embernek, akin megvetés helyett csak szánakozni lehet és mosolyogni? Benda gondolatmenetét követve Babits így ír az írástudó feladatáról: „Ha az emberiség haladása automatikusan biztosítva volna a Történet szelleme által: alig volna szükség az igazi Írástudó szerepére, aki éppen a Kor ellenőrzője és az Igazság nyilvántartója."

A hangsúly tehát az ellenőrzésen és az igazság nyilvántartásán van, de ki fogadja szívesen – még ha Isten követétől származik is – a dorgálást? Jónás tökéletesen tisztában van a próféta-szerep vállalásának esetleges következményeivel (például a megkövezés), ezért fél kezdetben a város lakóitól. Szembesítsük Jónást a tanulmánnyal: „Az áruló írástudó nem avval lesz árulóvá, ha lába nem megy egyenesen a Csillag felé, melyre ujja mutat. Az árulást akkor követi el, ha nem is mutat többé a csillagra. Léptei magánügyek; de szavaiért és útjelzéséért felelős a világnak, melynek kalauzává szegődött."[15] Érdemes talán megjegyezni, hogy ez az a pont, ahol a fenomenológia legjelentősebb magyar képviselője, Szilasi Vilmos vitázott Babits, illetve Benda gondolkodásával, szerinte ugyanis csak az beszél az írástudók árulásáról, aki a racionalisztikus-idealista hagyományok hatására az abszolút igazságot, az örök igazságot kéri számon az értelmiségtől. Szilasi szerint az írástudó „a tények szabad lehetőségeiben él", s akkor „áruló, ha e szabadságról lemond", azt viszont készséggel ismerte el, hogy a szabad írástudónak „nincs csillaga, mely előtt leboruljon", és ez azt is jelenti, hogy „nem csillag neki a lámpa, melyet egy könnyen elkészülő kor előtte felgyújtott".

(Az írástudók árulása, illetve felelőssége kérdésének *újra*felvetésével, annak fokozott aktualitását volt hivatott bizonyítani *A kor lelke* című kötet, melynek szerkesztői így vallottak: „saját korunk lelkét akarjuk jobban ismerni-érteni, válaszainkkal a jövő felé keresünk kilátást – és persze a hagyományainkhoz fordulunk, nemcsak a kötetben megidézettekhez, hanem az ő koruk lelkéhez is, ezeknek az írástudóknak a szorongásához, dühéhez, vágyához, nekirugaszkodásához." Schöpflin szerint Babits az írástudók „feladatául az időhöz és érdekhez nem kötött Igazság és Erkölcs szolgálatát jelöli meg, amely nem kerülhet összeütközésbe a haza vagy a nemzet szolgálatával". A kötetben megszólaltatott értelmiségiek korunk válságáról, a „véglény-emberiség" beszűkült életlehetőségeiről – Lányi András, Karátson Gábor – szólnak vagy épp arról, hogy az utóbbi években „szinte *látható, amint a Szó elnémul*, sok beszéd kíséretében" (Balassa Péter), illetve mintegy feladat-kijelölésként az írástudók autonómiájáról (Poszler György), az értelmi ember felelősségéről (Németh G. Béla) nyilatkoznak.)[16]

Akárhogy is, a fentiek szerint feltétlenül árulónak, ál-prófétának minősülne az elbeszélő költemény első részének feladatát nem teljesítő Jónása, aki maga is szenved a bűntudattól, amely elől nincs menekvés, de képes a változásra, mert belátja, hogy a hazugságba vagy hallgatásba menekülés zsákutca: „...aki éltét hazugságba veszti, / a boldogságtól magát elrekeszti." Ahhoz azonban, hogy ezt megértse, kemény próbát kell kiállnia: a Cethal gyomrában szembesül először igazán önmagával, tökéletesen izolálva az emberektől, magányban, sötétségben, segítséget nem remélve, s itt lesz végre képes azonosulni a feladattal, az Urba és önmagába vetett hite legyőzi kétségeit. Mit jelentett Babitsnak a hit, az írástudó hite? *Üzenet és vallomás* című 1932-ben írt esszéjében olvashatjuk: „Nem maradt más számunkra, mint a hit, hit egymásban és önmagunkban, hit a szellemben és az alkotásban, ama bizonyos Szentlélekben, amely még mindig meghódítja a világot, amíg csak egyetlen ember agyában fészke van. Éreznünk kell, hogy ez a hit ellenkezik a világ hitével, s amikor a lélek madarának fészket adunk, mintha egy üldözött bujdosót rejtegetnénk, aki gyűlöletes és félelmes a világ előtt. A forradalmárok hite ilyen talán, s meglehet, hogy az igazi irodalmárban mindig van valami a forradalmárból is, s talán rá is szolgáltunk minden gyanúra és üldözésre. Én, ha őszinte vallomást kell tennem, s ha igazi, jól járó kulcsot akarok adni írásaimhoz

azoknak, akik még törődnek velük, kényszerülök beismerni, hogy legmélyemben mindig elégedetlen és forradalmár voltam, kora gyermekségemtől fogva lázított a csúnyaság, ostobaság és igazságtalanság, melyet magam körül láttam, s igazában legnyugodtabb szavam is tiltakozás és forradalom volt: rímeim harmóniája tiltakozás a világ harmóniátlansága ellen, s még konzervatizmusom is dac és lázadás! Értse, aki érti. Elégedetlen mindig és mindenkori környezetemmel szemben: elégedetlen és tehetetlen; aki új világot akartam alkotni örökké, mert a jelenvaló nem volt jó nekem!"[17] Prófétai hitvallás ez, a célját immár tisztán látó, tetterős ember vallomása; Jónás is hasonló lelkesedéssel lát neki az igehirdetésnek, megvívja a maga harcát, de küzdelme sikertelen, a nép csúfot űz a pusztulást jövendölő hírnökből. A vereség hatalmas kudarc az amúgy is hiú és büszke Jónás számára. Ekkor fogalmazódik meg benne a „Vesszen a világ, csak legyen igazság!" gondolata.

Jónás harca morális harc Isten és Ninive, a két hatalom között. Példája azt mutatja, hogy a két hatalom közt tönkremenni nem akaró, de nem az előírt, hanem a maga által értelmesnek ítélt utat választó embernek a humanizmussal kell találkoznia ahhoz, hogy megmeneküljön. A cet gyomrában rájön Jónás, hogy a hal-börtönt csak az engedelmesség nyitja föl, semmi más. Erre is vonatkozhat, amikor Jónás ezt mondja majd az Úrnak: „Titkaidat tudtam".[18] Babits Benda-tanulmányában ezt olvashatjuk: „A régi, igaz bölcsek és írástudók közelebb álltak egy ... latin mondáshoz, amely azt mondja: Fiat justitia, pereat mundus! Vajon a világ elveszett azért? A régi bölcs tudta, hogy az nem az ő vállain nyugszik. A nemzetek sorsa és a tömegek megélhetése a Cselekedet embereinek kezére van bízva, és sohasem hallottuk a panaszt, hogy az a kéz az Igazság tekintetei által túlságosan hagyta volna magát gyöngíteni. Tények és körülmények bonyolult kényszerei vezetik ezt a kezet, amik közt eligazodni az írástudó úgyis teljesen illetéktelen s napról-napra inkább az lesz."[19] Jónás tehát ott követi el a hibát, amikor a „Vesszen a világ, csak legyen igazság!" gondolatát szó szerint értelmezi, ezért megsértődik, bosszúra szomjas, holott az igazi írástudónak „rá kell bíznia az Élet biztosítását azokra, akiket illet, s meg kell maradnia a maga feladatánál, amely az Igazság nyilvántartása. Szava „.. nem sok gátat vethet az Élet elejébe, mely nemigen ügyel rá. Nem sokat árthat az Életnek avval, hogy beszél. De annál többet avval, hogy hallgat. Ha az Igazság és Szellem szava végképp elnémul a Földön, oly ború szállhat az emberi világra, mely minden nemzet lépteit megvakítja. A nemzetek életben maradása mások felelősségén nyugoszik. Az Igazság szellemének életben maradásáért az írástudók felelősek".[20]

Jónás, aki még nem érti a próféta-szerep lényegét, igazságtalannak tartja Urát, hiszen az megszegte adott szavát, holott ő indokoltan várta el az átkozottak megsemmisülését: „Hazudtam én, és hazudott a naptár. / És hazudott az Isten! Ezt akartad?" Kálmán Mária ebben látta Jónás hallgatásának jogos okát: „Vállalkozott a nem-akart prófétaságra, de küldetése nem tudott hamis prófétát csinálni belőle, s bár egyszer nem mondott igazat (Ninive nem pusztult el), de ismerte az igazságot: hazudott az Isten." Fáj Attila szerint sem a szépirodalomban, sem a szakirodalomban Babits előtt nem találkozunk ilyen erős váddal, igaz, a mesefordulattal is ritkán, hogy a megtérés elmarad.[21]

S hogy Benda és Bergson egyszerre hatnak Babits gondolkodásában, azt bizonyíthatja a *Bergson vallása* című tanulmány (1932), melyben a következőképpen vall

a költő Istenről: „Az Isten lényege a szeretet. Minden, ami a világban isteni, ebből a szeretetből való. Szeretet: azaz egység a lendületben, áhítatos aktivitás az egyetlen és oszthatatlan mozgásban, élet, amelynek számára semmi élő sem idegen."[22] Végső soron a Bendáról írt tanulmány végkicsengése is hasonló, s belőle az emberbe vetett hit sugárzik: „Kár volna annyi század heroikus munkájáért, amivel sikerült sok dologban mégiscsak megtagadni állatiságunkat s legalább egyéni harcaink formáiban és kultúránk bizonyos magaslatain mássá emelkedni, mint az állat. Talán jobb lett volna állatnak maradni; de ha már ennyire jutottunk, becsületesebb és egyúttal hősiesebb tovább futni a megstartolt pályán, végigcsinálni a kalandot és levonni inkább emberlétünk konzekvenciáit, mint a pillanat szeszélyéből félúton, s mielőtt láthatnók végét és határait, mesterkéltnek és értéktelennek nyilvánítani azt a küzdelmet, hazugnak azt a sok diadalt, amit történetünk legeleje óta oly kitartással és önmegtagadással vívtunk papjaink és írástudóink vezetésével állatiságunk ellen."[23]

Úgy gondolom, a fenti összevetések igazolják, hogy Benda is hatással volt Babitsra a *Jónás könyve* megírásakor, még akkor is, ha például Fáj Attila úgy véli is, hogy a középkori latin költészetet jól ismerő Babits műve mélyebb és hozzá közelebb álló tradícióban gyökerezik, éspedig a XII. században élt belga teológusnak, Philippus de Harvengnek a papok hallgatásáról szóló *(De silentio clericorum),* rímes prózában írt és sok vitát kiváltó, híres művében. A megjegyzés logikája az, hogy e premontrei szerzetes kitér a klerikusok bűnös hallgatására *(„De culpabili silentio")* és példának éppen Jónás esetét részletezi. (Levonja belőle a tanulságot: a próféta hiába keresi lelke örömeit elvonulva a világ zajától, csendben, távol Ninivétől és a veszélyes igehirdetéstől. „Amíg nem Istennek, hanem saját akaratának enged, nem lesz része az áhított kontempláció édes örömében. Lelki dolgokat kutató szemei elfátyolozódnak, vagy megvakulnak, ha a lelkieket nem egész egyszerűen – pure et simpliciter – Istennek engedelmeskedve fürkészi.")[24]

Elképzelhetőnek tartom Fáj Attila meggondolását is, de úgy vélem, a sor akár folytatható is, s közelebb áll hozzám Fodor Ilona és Melczer Tibor értelmezése, amely szerint a *Jónás könyvé*t olvasva akár Szent Ágostonig is visszamehetünk, hiszen a szereptől tartó, azt végül mégis vállaló személyiségek között – Konfucius, Mohamed mellett – őt is ott találjuk, s Babits példaképei: a janzenista Rákóczi és Széchenyi is őt követik; Babits maga is látja a Szent Ágoston-hatást Rákóczi *Vallomásai*ban és Széchenyi *Naplójá*ban.[25] Ez igazolható azzal is, hogy Jónás bűne már a tengerre szálláskor neki magának és a hajósoknak is *veszélyt*, *szenvedést* okozott, annak augustinusi értelmezésében, ahogy azt Babits *Szent Ágoston* című tanulmányában az intelligencia szentjétől idézte: „...bűn és büntetés csak két oldala egy és ugyanazon dolognak. A bűnös akarat nyugtalanság és kín: cselekvés és szenvedés, bűn és bűnhődés egyszerre."[26] Mint ahogy a „Szenvedésre lettünk mi" gondolata, a megváltó szenvedés *(Psychoanalysis Christiana)* s a bűnössé torzult szabad akarat *(Elbocsátott vad)* is ágostoni. Fölmerült már bennünk a kérdés, miért választotta Babits a próféták közül éppen Jónást, s próbáltunk is válaszolni rá.

A magyarázatok között ott lehet az is, hogy Jónás könyve egyike azoknak, amelyek mintegy átmenetet képeznek az *Ószövetség* és az *Újszövetség* között, illetve hogy Jónás története a szenvedés és megváltás s a tőle elválaszthatatlan üdvösség története, másrészt már maga a hal, mint Jézus szimbóluma is előreutalhat, de az *Újszövetség*gel

való összefüggés Jézus szavain is alapszik, aki sajátmagát Jónáshoz hasonlította, azaz Jónás lehet Krisztusnak mintegy az előképe, története pedig a feltámadás apoteózisa. E rész *Máté evangéliuma*ban így olvasható: „E gonosz és parázna nemzetség jelt kiván; és nem adatik jel néki, hanemha Jónás prófétának jele. Mert amiképen Jónás három éjjel és három nap volt a cethal gyomrában, azonképen az embernek Fia is három nap és három éjjel lesz a föld gyomrában. Ninive férfiai az ítéletkor együtt támadnak majd fel ezzel a nemzetséggel és kárhoztatják ezt: mivelhogy ők megtértek a Jónás prédikálására; és ímé nagyobb van itt Jónásnál." S ugyanez így olvasható *Lukács evangéliumá*ban: „E nemzetség gonosz: jelt kiván, de jel nem adatik néki, hanem ha Jónás prófétának ama jele; Mert miképen Jónás jelül volt a ninivebélieknek, azonképen lesz az embernek Fia is e nemzetségnek. A Délnek királynéasszonya felkél majd az ítéletkor e nemzetség férfiaival és kárhoztatja őket: mert ő eljött a földnek széléről, hogy hallhassa a Salamon bölcseségét; és ímé nagyobb van itt Salamonnál. Ninive férfiai az ítéletkor együtt támadnak majd fel e nemzetséggel és kárhoztatják ezt: mivelhogy ők megtértek a Jónás prédikálására; és ímé nagyobb van itt Jónásnál." Az ókeresztény művészet gyakran ábrázolta Jónás történetét (tengerbe vetését, Jónást a hal gyomrában, illetve kiszabadulását onnan, Jónást a tök leveleinek árnyékában) utalásként Krisztus sírbatételére és feltámadására, valamint a gyarló ember megmenekülésére Isten kegyelme által. Középkori templomkapukon a próféták sorában Jónás hol fiatalon, hol férfiként jelenik meg. Michelangelo pusztán a testtartásával jellemzi ezt a szenvedélyes ellentmondó szellemet, ezt a rendhagyó prófétát a Sixtus-kápolna mennyezetfreskóján, a hal kitátott szája és a növény csak attribútumként szerepel mellette. A feltámadt Krisztus előképének, a bűnbánatot hirdető prófétának az ábrázolása méltán került a templomokban a szószékre; a 18. században még arra is van példa, hogy a szószéket kitátott szájú cethal formájára alakították ki.[27]

Jézus és Jónás között minden hasonlóságuk ellenére óriási a különbség is, Jónás könyvének nagyon fontos megváltástani vonatkozása van: Jónás küldetése híven tükrözi az Atya szabadító erejét, az Evangéliumokhoz képest azonban azzal a különbséggel, hogy Jézus „betölti a törvényt", a szeretet egyetemes törvényét, míg Jónás farizeusi módon kitér előle. Babits nem rejtett művébe ilyen megváltástani sugalmat. „Emberközpontú istenhite ebben a művében is egy fölfoghatatlan és kiismerhetetlen Teremtőt állít az események mozgatójaként. S immár olyat is, akit nemcsak megérteni nem lehet, de Ő maga sem kívánja, hogy megértsék."[28]

Ebből fakad egyidejűleg a Babits-mű tragikomikuma is, abból a helyzetből ugyanis, hogy az egyén képtelen a világ és önmaga megismerésére, önnön korlátait nem tudja átlépni, önmagát nem képes kívülről szemlélni. Jónás nem tud kilépni önmaga „börtönéből", a szerzőnek kell ezt megtennie „helyette": így válik az elbeszélő egyszerre alanyává és tárgyává is az eseményeknek. Miért nézünk mi is mosolyogva e furcsa prófétára? Mert nem úgy viselkedik, ahogy az Isten követétől elvárható lenne, Babits találó megfogalmazásában „rühellé" a prófétaságot. A tengeri vihar szemléletes ábrázolása: a toronymagas hullámok s ezek ellentéteként az apró deszkaszálak széthullása Jónás kiszolgáltatott helyzetét érzékeltetik s már sejtjük a menekülés lehetetlenülését, hisz a vihart az Úr támasztotta. A prófétában a küldetésétől való félelem éled újjá, a hullámok látványa Ninive falait asszociálja lelkében, a monumentális képsort az

ő szemén keresztül látjuk, tehát az elbeszélő – még ha rövid időre is, de – azonosul hősével, hogy utána ismét eltávolodjon tőle.

Jónás az utolsó pillanatig küzd az Úr akarata ellen, s ha ezt következetesen tenné, talán nem válna nevetségessé, azonban gyenge és megtörhető: „(inkább) magány és békesség övezze / semhogy a feddett népség megkövezze". A hajós jelenetben azt állítja: „Ha süllyedünk, jobb itt fulladni nékem", mégis jajgat és nyög, amikor a hajósok a tengerbe hajítják. Itt az első eltérés az eredetitől, a Bibliában önként vállalja a tengerbe ugrást, mert már a hajón megérti, nem menekülhet Isten haragja elől. Az első rész erkölcsi paradigmái mind a menekülés motívumát és Jónás bűnösségét emelik ki: „Futván az Urat, mint tolvaj a hóhért", „Ha Isten üldöz, az ördög se véd meg", „Nehéz a kő és nehéz az ólom, / de nehezebb kit titkos súlyú bűn nyom".

Ezekkel szemben a következő rész Jónás testi-lelki szenvedését tárja elénk, mégis bővelkedik humorban-iróniában. Már a kezdőképben gondosan, a legkisebb részletekre ügyelve adja elő a szerző hősének a halba érkezését: „...minek sodrán fejjel előre hosszant / Jónás simán s egészben úgy lecsusszant / gyomrába". A figura etymologika egyrészt a humor eszköze: „be*nyel*né *nyel*ve mellé", „*zár*aim kiz*ár*od", másrészt nyomatékosíthatja a kiszolgáltatottságot („*hány*-vet *hány*kódó vized") vagy a börtönképzetet („hús-*zár*aiba *zár*t a Cet"). Ironikus hatású lehet a más összefüggésbe kerülő, motívumként visszatérő kifejezés: „Hagyjatok megbújni a *fenéken*" – kérleli Jónás a hajósokat, majd dühösen állapítja meg a Cet gyomrába kerülve: „Egyetemed *fenekébe* hulltam", holott az Úr csupán kívánságát teljesítette. Elkeseredettségét a felhalmozott rokonértelmű szavak és az alliteráció kemény hangjai érzékeltetik, kiemelve a kétségbeesettség fájdalmát: „*k*iáltto*k*, *k*áromlo*k*, *k*önyörgö*k*, / a *k*oporsóna*k* tor*k*ából üvöltö*k*". Itt találunk utalást arra is, hogy Isten nem véletlenül választotta Jónást: „ki titkaidat tudtam" – vallja a próféta s később: „ki fenn csücsültem vala (a világ) koronáján". A *csücsül* és *korona* szavak egymás mellé helyezése ismét kizökkenti az olvasót szánakozásából és mosolyra ingerel.

A halban nehezen lélegző Jónás képének megrajzolásakor a költő saját testi szenvedéseinek emlékeit eleveníti fel: „(Jónás) sűrűn szíván kopoltyúját a Halnak". Az epizód azért tragikomikus, mert az elbeszélő fontosnak tartja, hogy az ártatlanul szenvedő Cet fájdalmáról, a kölcsönös kínlódásról tudósítson: „...a hal Jónásnak fájt, a Jónás a halnak". Később ezt panaszolja: „E halban sós hús lett belőlem", de tudjuk, hogy ez az egy módja van annak, hogy életben maradjon és rászánja magát a prófétálásra. A partra kerülés drasztikus volta is a büntetés részét képezi, illetve itt is jelzi az elbeszélő néhány sorral a hal kínjait is, melyeket Jónás miatt kellett elviselnie. Jónás külsejére vonatkozóan eddig semmiféle utalást nem kaptunk, itt viszont a ninivei nép szemével látjuk „vad szakállát, lotykos, *r*ongyos, *r*agadós *r*uháját", a profán ábrázolásnak köszönhetően szánalmassá válik, türelmetlenségét nemcsak arca árulja el („szeme vérbeforgott, kimarjult arcán / verítéke csorgott"), hanem a prófécia is egyre hangosabb lesz: kiáltott-bődült-dörgött-iszonyú átkot kiált. Az elbeszélő kitűnően érzékelteti a kiszolgáltatottságot, a rabszolgák közé, a cifra oszlop tetejére állított próféta pedig már a teljes kudarc kifejező képe. Az önérzetében megsértett Jónás ismét menekül: az út lényeges és lényegtelen állomásainak felsorolásától alakja újra ironikus megvilágításba kerül, a felhalmozott igék és melléknévi igenevek pedig dinamikussá teszik az epizódot. A pusztában Jónást felkorbácsolt indulatai és saját jövendölésébe vetett hite tartja lázban:

„Nincs is itt haszna szépszónak s imának / csak harcnak és a hatalom nyilának". Saját megbántott hiúsága foglalkoztatja, bűnössé válik, hiszen bosszúra vágyakozik, ezt ő maga is érzi: „Én, Jónás, ki csak a Békét szerettem, harc és pusztulás prófétája lettem." Azonban a Biblia szerint „Isten predesztinációja nem önkényes végzés, hanem a sajátmaga által adott törvények megtartásán alapszik. Isten sohasem cselekszik másként, mint ahogy törvényei az igazságos cselekvés irányát örök időtől fogva megszabták. Ezek a törvények a teremtés legfőbb célját, az élet fönntartását és gazdagítását foganatosították. Az élet legnagyobb gazdagítása pedig a szeretet alapelvének kiteljesítése, a szeretet megsokszorozása a földön. A másik ember javát éppúgy kívánni, mint a sajátunkét, vagy még annál is jobban: ez az élet fönntartásának föltétele."[29] Ezt érzékeltetik Babits művében az Úr szavai: „Van időm, én várhatok ... Jónás majd elmegy, de helyette jő más, / így gondolá az Úr; csak ezt nem tudta Jónás".

Mindezek Illyés visszaemlékezését támasztják alá, mint ahogy a tökről szóló példázat megfogalmazása is humorral fűszerezett. A menedék miatti öröm kifejezése: „S örüle Jónás módfelett a töknek", vagy a prédikátorok mondatszerkesztését utánzó részletek: „...az egész tök elaszva szomorodna", vagy „S felelt, kitörvén Jónásból a méreg". A hajókép felidézése arra a Jónásra utal vissza, akit csak a testi szenvedés bírt jobb belátásra; most is így éri el az Úr, hogy a próféta végül már a halált kívánja. A költemény lezárása, az Úr oktató szavai Jónást és az olvasót is elgondolkodni késztetik, a fordított szórend által érzékletesebbé váló város képét Jónás szemével látjuk s e nyomasztó kép arra utal, hogy valószínűleg az eljövendő prófétáknak sem lesz sokkal könnyebb dolguk, mint Jónásnak volt, amikor a népet megpróbálta igaz útra téríteni. Az Úr szavai a bizakodó Babits üzenetét közvetítik: „Eljön az ideje még, / születni fognak újabb Ninivék / és jönnek uj Jónások".

Babits elbeszélő költeményének befejezése tehát visszautal Illyés elbeszélő költeményeinek végkicsengésére, jövőbe vetett hitére, de arra is, amit Rába György jegyzett meg: „Az elbeszélő és leíró mozzanatok, egyenes idézetek és belső monológok pulzálnak, s ahogy ezek a kifejező eljárások maguk is váltakozva forrnak össze az amúgy is ellenpontozott esztétikai sorselvekkel, a *Jónás könyve* egyre fokozottabb mértékben a teljes élet mikrokozmoszaként hat, s a több dimenziójú alkotás eszünkbe juttatja szerzőjének azt a már ifjúkorában is hangoztatott törekvését, hogy »világszem« akar lenni."[30] Babits a *Nyugat* Könyvről könyvre című rovatában *Bergson vallása* címmel a *Deux sources de la morale et de la religion* (1932) című könyvéről értekezik alig egy évvel a megjelenés után, s a problematikát továbbfejlesztve elmélkedik a prófétákról, az általuk képviselt és a zárt közösségek pragmatikus elveitől eltérő, „másik" erkölcsről és hitről. Az emberiség jövőjéről töprengve a következőket írja: „...az emberiség története a fantasztikus lehetőségek korlátlan futómezeje. Mindenesetre megtörténhetik, hogy büszke fajunk gyászos hirtelenséggel áldozata lesz annak az apokaliptikus öngyikosságnak, amelynek fegyverei már készen állnak a haditechnika gyáraiban. De megtörténhetik az is, hogy egyik napról a másik napra támad egy nagy, misztikus élményekkel megerősödött lángszellem, akinek szuggesztív szava mintegy az Isten üzenetével visszafordítja a világot a szakadék felé vezető mechanikus úton, s új lendületet ad neki az ős szeretet erőforrásából, hogy fajának bilincseiből kitörve még egy fokkal magasabbra szállhasson a teremtő fejlődés s az anyagtól való fölszabadulás kitárult ege felé."[31] Rába György, aki szerint a *Jónás könyvé*ben a Bergson-hatás a legerőteljesebb,

a következőket írja: „Az etikáról és a vele összefüggő végső kérdésekről szóló Bergson-műnek ebben a magyarázatában már benne van a *Jónás könyve* alapproblémája, sőt annak a magatartásnak a jellemzése is, mely a bukástól megszabadító föloldás előfeltétele volna. Az »apokalipszis« rémképét a »kemény szavakkal ostorozó« Jónás vetíti az emberek elé, de a jövendölt világpusztulástól a szeretet menti meg a Város lakóit, amely szeretet egy szerves dramaturgia törvénye, de a meggyőződés belső logikája szerint is a jövendölés ellenére a jósnál hatalmasabb parancsosztó ingyen kegyelméből sugárzik a gyarló halandókra. A megtérésnek a Bibliából ismert motívuma és Babits parafrázisában az ingyen kegyelem szerepe közti különbség az ószövetségi s Bergson ujjmutatására az újszövetségi erkölcs hitbeli különbségével azonos. A Szent Ágoston felfogása szerint működő kegyelem már a *Jónás könyve* előtt nem egy Babits-verset ihletett. – olvassuk az 1933 végéről való versben, *Az elbocsátott vad*ban."[32] Így vált a *Jónás könyve* Babits életművében a költői magatartásforma alakulásában mind eszmetörténeti, mind motívumtörténeti, mind műfajtörténeti szempontból valóban sajátos szintézissé.

JEGYZETEK

[1] SŐTÉR István: Babits Mihály 1883–1941. *Magyar Szemle*, 1941. szept. 210–215. (A kiemelések tőlem: *Sz. L. S.*)

[2] ILLYÉS Gyula: Az ismeretlen Babits.=Babits Emlékkönyv. Szerk. Illyés Gyula. *Nyugat Kiadás*, 1941. 188.

[3] Vö. KÁLMÁN Mária: Az anti-próféta. *Világosság*, 1974. 1. 32.; RÓNAY László: Társunk az irodalom. *Szépirodalmi*, 1990. 65.; RÁBA György: Babits Mihály. *Szépirodalmi*, 1986. 107.

[4] KELEMEN Péter: A *Jónás könyve* parabola szerkezetéhez. *ItK*, 1975. 1. 63.

[5] MELCZER Tibor: Egy költői magatartás kettőssége Babits Jónás könyvében. *ItK*, 1972. 3. 307–331.

[6] FÁJ Attila: A Jónás-téma a világirodalomban. Róma, 1977.; Batizi példájára Rába György is, im. 109., Kazy Saja *Jónás, a prófétá*jára Kelemen Mária, im. is utal, Arany János versére Ferenczi László hívta fel a figyelmemet.

[7] PILINSZKY János: Néhány szó a szavakról.=A mélypont ünnepélye. 1. *Szépirodalmi*, 1984. 362.

[8] BABITS Mihály: A férfi Vörösmarty.

[9] PILINSZKY János: uo. 363.

[10] BABITS Mihály: Kosztolányi.

[11] Máté evangéliuma. 18, 3.

[12] SŐTÉR István: Babits versmondata=Tisztuló tükrök. 1966., RÁBA György: im. 109.

[13] BENDA, Julien: Az írástudók árulása. Babits Mihály tanulmányával. Ford. Rónai Mihály András. *Anonymus*, 1945. 10.

[14] BABITS Mihály: Az írástudók árulása.(1988)=Esszék, tanulmányok. 2. Budapest, 1978. 221. A Fiatal költők előadóestjén elhangzott bevezető és e tanulmány közti összefüggésről ld. korábbi tanulmányomat: És mégis Marsyas? Korformáló mitológia. *Tiszatáj*, 1994. 4 . 64–73.

[15] Uo. 231., 216.

[16] SZILASI Vilmos: Az írástudók árulása. Levél Babits Mihályhoz. *Nyugat*, 1929. 1. 480–481.; HANÁK Tibor: Az elfelejtett reneszánsz. *Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem*, Bern, 1981.; A kor lelke. Szerk. Levendel Júlia, Horgas Béla, Bohus Magda. *Liget Könyvek*, 1990.

[17] BABITS Mihály: im. 400.

[18] Vö. KÁLMÁN Mária: im. 34.

[19] BABITS Mihály: 229.

[20] Uo. 232.

[21] Vö. KÁLMÁN Mária: im. 36.; FÁJ Attila: im. 74.

[22] BABITS Mihály: im. 400.

[23] BABITS Mihály: 229.

[24] Ld. FÁJ Attila: im. 77–78.

[25] Vö. FODOR Ilona: Babits és a Jónás könyve. *Kortárs*, 1067. 5.; Vö. még Babits: A legnagyobb magyar. *Nyugat*, 1936, Töredék Széchenyiről. *Ezüstkor*, 1938.

[26] BABITS Mihály: Szent Ágoston. *Nyugat*, 1917. 3.

[27] Vö. A keresztény művészet lexikona. *Corvina*, 1986. 153; A bibliai idézetek: Máté, 12. 38–42, Lukács, 11, 29–32.

[28] REISINGER János: Hanem ki vált meg engemet? (Babits és a kereszténység; Babits és a katolicizmus) = Mint különös hírmondó. *Petőfi Irodalmi Múzeum*, 1983. 62.

[29] Uo. 61.

[30] RÁBA György: im. 106.

[31] BABITS Mihály: im. 402.

[32] RÁBA György: im. 108.